Hoensbroek als gemeente had slechts een kleine begrenzing. Van de uiterste punten der grens in de vier windrichtingen had men a.h.w. een ongestoord zicht op het sierlijk torenspel van dat kasteel.
Op zijn manier gaf Slanghen in zijn tijd relief aan die gemeente. Het kasteel als middelpunt daarvan diende hem immers tot inspiratie. Ook verschafte dit in zijn geschiedenis hem de stof tot het volbrengen van een voor zijn tijd omvangrijke arbeid.
Zonder tegenspraak toch kon hij aannemen, dat een gemeente, in wier gebied een kasteel stond als dat van Hoensbroek, gedurende meerdere eeuwen betekenis gehad had. Spraken de stichters en de latere bewoners niet een eigen taal?
Slechts door de invloed en de gevolgen van een revolutie waren de banden van de bewoners van dat kasteel met zijn gemeente (abrupt) verbroken. Het kasteel bléef echter te Hoensbroek.
In zijn bouw en entourage vertolkte het een sfeer uit het verleden.
In zijn statigheid sprak het, hoewel onbewoond en gedeeltelijk in verval, nog van een eertijdse welstand waaraan geen enkel kind dier revolutie voor zichzelf zou kunnen denken.
Stond het kasteel, nú honderd jaren geleden, in zijn eenzaamheid niet nog als een machtige dominant aan het einde van een eenvoudige Dorpsstraat?
Waren ook de tot dat kasteel behorende pachthoven, waarvan er meerdere te Hoensbroek stonden, niet even zo veel getuigen van macht en welvaart ener familie?
Toen Slanghen de inspiratie kreeg tot het schrijven van zijn boek stond het kasteel er nog in de volle sterkte van zijn muren. Toen ook leefde nog elders het sterk geslacht der familie (van) Hoensbroeck die dat kasteel eens bouwde. Precies vijfhonderd jaren waren toen verlopen te rekenen van de aanvang van de bouw.
Dit verleden in de factoren kasteel, eigenaren en vooral de tijd moeten tot Slanghen gesproken hebben. Het vond in diens hart een weerklank. Slanghen moest die weerklank tot uiting laten komen.
Hij deed het op een wijze waardoor hij zich torenhoog verhief boven zijn medemensen.
Hij bouwde aan een monument.

Nu honderd jaar geleden had de tand des tijds nog niet zo intensief aan het onbewoond kasteel geknaagd. Toen stond het te midden van het waterspel nog als een trots element in het landschap.
Moderne opvattingen kende men toen nog niet. Men leefde rustig en vredig voort. Het woord tempo had nog geen klank in de samenleving.
Het landschappelijk schoon van de streek was nog op generlei wijze gestoord. Watervogels speelden ongestoord hun spel tussen het riet. In de beemden rondom kende men nog geen „doorbraken" .... zoals die later zouden moeten komen met spoorlijnen, met wegen en straten en zelfs met autosnelwegen.
In de volmaakte idylle van het landschap had men slingerende paden.

Men had een paar karre- en veldwegen. Men had een onregelmatig bebouwde Dorpsstraat door Slanghen zó beschreven:

> „midden door het dorp, in zwakke wendingen, een lange eenigszins bekiezelde straatweg, aan welken de kerk en de meeste huizen getimmerd zijn".

Men had weergaloos kronkelende, kabbelende, voortstuwende beken met helder water. Men had het monotoon geluid van de zich naar beneden stortende beek waar zij het grote rad van de graanmolen nabij het kasteel stuwen moest.
In dát landschap kon men luisteren naar het ongestoord zingen en kwetteren der vogels. In het vallen van de avond hoorde men in de beemden het wetten ener zeis.... de eenvoudige handwerksman haalde daar immers vers gras voor schaap en geit.

In de rust en de gebrekkige middelen van zijn tijd schreef Slanghen aan zijn boek. Het kasteel zag hij meer en meer in de eenzaamheid vergaan. Niemand stak een hand uit om het kasteel zijn eertijdse glans terug te geven. Na twintig jaren herhaalde hij zijn getuigenis over dat kasteel en hij uitte zijn wens:

> „dat het grijze eerbiedwaardige stamhuis, de wieg, de rijkdom, de roem der graaflijke familie van Hoensbroeck, zoo niet wederom bewoond, dan toch voor ineenstorting bewaard (zou) worde(n)". [1])

Zó handelde Slanghen.
Zó handelde een man voor wie Hoensbroek méér betekende dan het dorp waarvoor hij burgemeester was en dat hem al zijn zorgen, zijn eigenaardigheden, zijn eigengereidheden, noden en behoeften had toevertrouwd. Ging in al die bijzonderheden niet een logische consequentie schuil van een nog in het geheugen sluimerende revolutie?
Slanghen handelde zo. In hem sprak ook de liefde tot dat dorp. In hem huisde een vaderlijke zorg voor alles wat voor hem een gemeente en vooral een gemeenschap van mensen betekende.
Slanghen handelde zo. In hem school niet alleen de liefde tot het verleden.... voor hem was het een behoefte om alles, wat eens aan waardigheid geschitterd had in het vrije land dat men Hoensbroek noemde, te laten herleven.
Slanghen handelde zo.... met de drang om alles voor de toekomst te bewaren dat niet aan vergetelheid ten prooi mocht vallen, alles dat niet alleen tot luister van zijn dorp doch ook van de gehele streek gediend had.
Als men nu zijn geschrift ter hand neemt, kan men zich niet los maken van de gedachte, dat hij voor zijn geboortedorp álles heeft willen zijn. Door een aparte opvoeding had de boerenzoon de weg gevonden naar die van de pen. Via rijks- en particuliere betrekkingen kwam hij op 34-jarige leeftijd in de magistratuur. Gedurende 28 jaren zou hij voor zijn dorp de eerste burger blijven. Was hij in de sfeer en de gedachtengang van die tijd niet een waardig representant?

Men zou een gemeente kunnen benijden om haar bezit aan landschappelijk schoon. Men zou haar ook kunnen benijden om het bezit van een historie en van de overblijfsels van een autoriteit die gedurende een aantal eeuwen haar weerga in deze streek niet had. [2])
Men zou haar ook kunnen benijden om een burgemeester die in zijn tijd, nu honderd jaar geleden, vroegere luister en heerlijkheid aan nuchtere zakelijkheid van oorkonden, akten en andere bewijsstukken wist te ontfutselen. Men zou haar kunnen benijden om een burgemeester die deze werkelijkheid met een door zijn geest verfijnde pen voor het nageslacht heeft opgetekend.
De taal van deze burgemeester sprak niet alleen voor zijn eigen tijd. Zij zou moeten spreken voor alle tijden. En inderdaad.... zij spreekt ook nu nog terwijl om het kasteel in alle toonaarden het rumoer maar ook de verdwazing raast van de tweede helft der 20e eeuw.
Zij spreekt nóg die taal.
Is het niet of het eigentijds spektakel als te pletter kaatst tegen het massief metselwerk van het kasteel?
Is het niet alsof een generatie van nu precies zes eeuwen geleden vanuit en over een waterspiegel tegen onze cultuur vermanend een vinger opheft?
Wijzen de bouwers van toen aan de bestudeerde mens van heden met zijn geperfectioneerde systemen niet hoe op welke wijze men in een broekland huizen bouwen moet?

Slanghen had door zijn beschrijvingen het kasteel tot een levend geheel gemaakt. Het ging spréken tot de mensen. Slanghen vroeg aan die mensen.... niet zijn tijdgenoten maar die van de toekomst.... om toch te zorgen, dat dit kasteel niet ten prooi zou vallen aan de tand des tijds.
Van een overgang van zijn dorp naar een meer dan twintigmaal vergrote mensengemeenschap kon hij geen vermoeden hebben. Van een metamorphose van dat dorp tot de tegenwoordige gedaante zou hij niet hebben kunnen drómen.
In de gemeenten rond de zijne lagen tal van allodiale en ook eertijdse leenroerige goederen. Er waren kastelen bij, herenhuizen en boerenhofsteden. Door overerving, aanhuwelijking of aankoop waren veel van deze goederen bezit geweest van de heren die op het kasteel van Hoensbroek woonden.
Adellijke families waren uitgestorven of uit een vroegere sfeer weggekwijnd. Eigenaren hadden hun bezittingen verloren.
In Slanghen's tijd troonden reeds tal van nieuwe eigenaren in de zalen van vroegere heerlijke bezittingen. Waren zij niet de ondernemende burgers van de nieuwe maatschappij?
Voor het bewonen echter van een huis als dat van Hoensbroek kon geen familie meer de kracht opbrengen. Daar was meer voor nodig dan de revenuën van de nieuwe tijd konden bieden.
De familie van Hoensbroeck leefde nog steeds voort.
Was het echter een wónder, dat Slanghen zijn vrees uitte voor het lot van dat kasteel?

In de dalen hadden het uit de heuvels opwellende water en regenwater een vrije loop. Op het diepste punt ontstond een sleuf. In latere tijdperken noemde men deze de beek. Mensenhanden hebben de loop van het water meer en meer doelmatig geregeld.
De van Benzenrade-Heerlen afkomstige beek werd later de Geleen genoemd. Zij bereikte het grondgebied van „de vrije Heerlijkheid Hoensbroeck" ter plaatse waar de romeinse weg van Jülich naar Tongeren als grensweg dat grondgebied verliet. Van dat punt uit vormde die beek de westelijke grenslijn van die vrije Heerlijkheid zoals ook omschreven in haar stichtingsbrief van 26 oktober 1388:

> „tot in dat halffscheyt van der Gleene dair die olymeulen plach te staen, en dan voirt die Gleene neder dat halffscheyt van der Gleene — tot Kathagen toe....".

Uit het oosten stroomde de Roode beek [3]) door het grondgebied der Heerlijkheid. Ook zij was gedeeltelijk de grens:

> „en dan die molenbeke op in dat halffscheyt van der molenbeke voir Weier [4]) moelen op tot in dat halffscheyt van den weghe die neven Rennebergh koempt ende gheet doer Connixbemt....".

In het diepste punt van het dal ten zuiden en zuidwesten van de Schurenberg bereikte de Rode beek de Geleen. In het dal der Rode beek was een moeras ontstaan hetwelk aansloot op het moerassig dal der Geleen.
Reeds een aantal jaren vóór de stichting van de vrije Heerlijkheid Hoensbroeck („dat dorpe geheiten Inghenebroecke") had Nicolas Hoen tzo Broeck (voogd van Maastricht) de toestemming van de Hertog van Brabant voor de bouw van een huis op de grens van het Valkenburgse land. Met deze bouw begon Herman II van Hoen, schout van Maastricht, in 1360.
Die toestemming was niet zonder meer verkregen. Ook daarvoor hadden plichten gegolden die in die toestemming een erkenning vonden: een onwankelbare trouw tegenover de landsheer. Indien immers niet eeuwige trouw tegenover deze heer gezworen werd dan kon zo'n huis (als bastion) ook tégen deze heer gebezigd worden. Men had dus het verkrijgen van die toestemming als een gunst van de hoogste orde en van het grootst vertrouwen te betitelen.
In het gebied van de Nederrijn waren met deze toestemmingen reeds meerdere waterburchten verrezen. Men had voor een massieve toren reeds een patroon zowel voor woonhuis als voor verdediging.
Voor de zware toren diende voor Herman II van Hoen zeer waarschijnlijk als model de burcht Rittersdorf (Kr. Bitbourg) met welks bouw men in 1263 reeds begonnen was.
Voor de bouw te Hoensbroek koos men het moeras stroomopwaarts langs de Rode beek ter plaatse waar het water met een dam gemakkelijk kon worden opgehouden. Dat water immers moest voor de voeding van de grachten dienen en er moest mogelijkheid zijn tot verdere afvoer naar de Geleen.

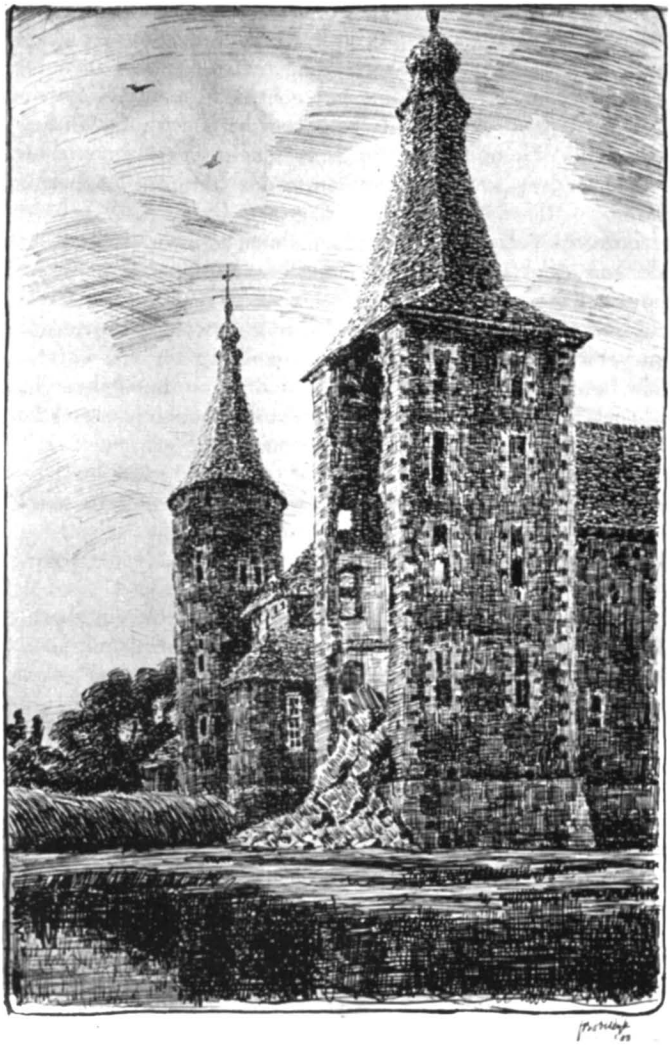
De gegroeide harde leemlaag onder het moeras verschafte de bodem voor het fundament. Dat fundament zou sterk moeten zijn. Het daarop rustende huis zou door de tijden heen zijn sterkte moeten blijven behouden.
Huiden van koeien en ossen waren lang te voren reeds geconserveerd. Zij werden op de vaste leemlaag uitgespreid om het draagvlak te vergroten. Zware eikestammen werden uit de eigen wouden aangesleept en op die huiden gerold. Gebroken Kunradersteen lag bij de oude romeinse villa op de Schuureik(enberg) voor het nemen.
Op dat fundament bouwde men.
Men bouwde aldus aan „dye nueuwe stercke huyssinge tot Herhoensbroeck". Voor de opbouw gebruikte men in groot formaat gebakken stenen. Als mortel gebruikte men een mengsel van kalk, zand en roggemeel. [5])
Aan de westhoek van het huis bouwde men de ronde toren. Zijn middellijn was 33 voet en de muurdikte 10½ tot 11 voet. Na acht jaren van bouw had men de cylindrisch gewenste hoogte bereikt: 89 voet.
Eerst veel later bouwde men daarop nog een dak (torenspits): apart nog 76 voet.
Naar de heer (dominus) kreeg deze toren de naam „donjon".
De reeds genoemde dam bij dit huis in het moeras gebruikte men tevens als overgang naar het aan de zuidzijde van het kasteel hoger gelegen eigendomsgebied. Later werd die dam als weg voor voertuigen met klinkers verhard. Hij kreeg de naam „Op de Klinkert". [6])
Slanghen gaf omtrent „dye stercke huysinge" als kasteel een omschrijving op de hem eigen wijze. Hij gaf deze naar de toestand zoals dit kasteel in zijn tijd bestond. Dat was naar dezelfde toestand zoals men dit kasteel nu nog kent.
Eerst na ruim twee eeuwen ging Wolter, Heer van Hoensbroeck, Haeren en Oostham over tot de bouw van een nieuw woonhuis naast het bestaande. In Limburgs barok werd dit woonhuis aangepast aan de bestaande donjon en in baksteen uitgevoerd. Op de uiterste zuidelijke punt werd dit gebouw geflankeerd met een vierkante toren iets lager van bouw dan de bestaande. In die toren kreeg men een ruime kelder, vier grote woonvertrekken boven elkaar en een zolder met torenspits.
Aan de noordpunt werd dit huis afgesloten met een als vierkante toren gebouwd woongedeelte waarboven een bolvorm. In dat nieuwe huis zelf had men een tweetal zalen, representatie- en damesverblijven en de grote keuken met een bijkeuken. Men had bovendien ruime kelders en een grote zolder. De kelders voorzag men naar drie zijden van schietgaten. De keldervloer lag nog boven de door de dam te regelen hoogste waterstand van de vijvers rondom.
Wolter, Heer van Hoensbroeck enz. legde met deze bouw de grondslag voor het kasteel zoals de bouw in werkelijkheid worden moest: het gebouw werd strategisch gericht. Vanuit het hoger gebouwd kasteel had men een vrij overzicht over de aan de kasteelzijde open liggende hof en de binnenplaatsen van alle economiegebouwen.

Ongeveer een eeuw daarna was de familie door erving en aankoop tot weer grotere welstand gekomen. Baron Adriaan van Hoensbroeck huwde met Anna Elisabeth van Loë tot Wissen. Deze ging over tot verdere uitbreiding van het kasteel. Tussen de economiegebouwen ontstond een nieuw torenhuis in de stijl renaissance. Ook de boerderij kreeg een nieuw torenhuis. Beide torenhuizen waren slechts over een ophaalbrug toegankelijk.
Van het nieuwe huis uit werden aan de westzijde en aan de oostzijde nieuwe gebouwen geplaatst met woonruimten. Aan de oostzijde kwam een nieuw monumentaal poortgebouw met ophaalbrug als directe toegang tot het kasteel. De westzijde bestond uit een arcadengalerij waarin een kapel (1643). Deze werd toegewijd aan de vier HH. maarschalken: Antonius, Cornelius, Hubertus en Quirinus. De galerij werd geschraagd met sierlijke Toscaanse zuilen en mooi gevormde kantelen. In natuursteen elegant geplaatste korfbogen vormden de verbindingen. Tussen het poortgebouw en deze galerij ontstond het mooi intiem binnenhof van het kasteel.
In 1650 lieten beide echtelieden fraai ornamentstucwerk aanbrengen boven de schoorsteen in de grote eetzaal van het kasteel. Het middelpunt daarvan werd gevormd door beider wapenschilden.
In 1717 ging Willem Adriaan, markgraaf van Hoensbroeck en erfmaarschalk van Gelderland en van Zutphen over tot de afbraak van het oude (1360) gebouwde woonhuis.
Niet lang daarna ging Frans Arnold Adriaan Johan Philipp, Markgraaf van en tot Hoensbroeck, enz. enz. over tot de bouw van een nieuw herenhuis. In renaissancestijl opgetrokken sloot dit aan bij de reeds in de 17e eeuw voltooide uitbreiding. Het nieuw herenhuis bevatte: een nieuw woongedeelte met bolvormige toren rechts naast de hoofdingang met ophaalbrug
een kelderverdieping die door mooie stenen zuilen geschraagd werd en voorzien werd van prachtig kruis-ribgewelf en gedeeltelijk van troggewelf
daarboven in twee étages twee grote zalen met bij elke zaal twee nevenvertrekken (de voornaamste, te weten de eerste van deze zalen, kreeg de naam „ridderzaal")
boven deze vertrekken kreeg men weer een nieuwe grote zolder met accomodatie.
Dit nieuwe gebouw diende alleen voor representatieve doeleinden en, wat het woongedeelte betreft, voor huisvesting van voorname gasten. In dat woongedeelte kreeg de voornaamste kamer de naam „jachtkamer".... de zoldering daarvan werd met joyeuse aan de mythologie ontleende jachttaferelen beschilderd.
Het kasteel was voltooid. Het had, hoewel later dan door de oorspronkelijke bouwers gedacht, zijn volledige vorm en sterkte gekregen. Bij een eventuele belegering of aanval moest elke der toegangspoorten met ophaalbruggen afzonderlijk „genomen" worden.
Het was de hoofdzetel van de tot waardigheid gekomen familie van

Hoensbroeck. Haar welstand, waaromtrent reeds eerder publicaties gedaan zijn, stond haar het bewonen van zo'n kasteel wel toe. [7])
Toch was dit kasteel met de daarbij behorende landerijen, beemden (weilanden), bossen, watermolen en pachthoven niet het omvangrijkste eigendom der familie. Haar grooste bezit vormde kasteel Haag (bij Geldern) met al de daarbij behorende bezittingen, feodale rechten, enz. Vanaf 1789 had de familie kasteel Haag met de gehele inventaris, tuin, jacht- en visrechten verpacht aan het echtpaar genaamd Seymor.
Het kasteel te Hoensbroek was de zetel van het Leenhof, van het Laathof en der Dingbank. Zo nodig diende de ronde toren tot gevangenis. Uit de tijd der bokkerijders werd wel een en ander hieromtrent bekend (1740 — 1770).
Met de franse revolutie en de gevolgen daarvan voor deze streken kwam een einde aan deze welstand. De familie van Hoensbroeck heeft haar hoofdwoonzetel toen voor goed verlaten.
Het sterk huis raakte onbewoond en zou onbewoond blijven. Het stond bloot aan verwering en werd voor de bevolking tot vrij entree.
Hoewel de familie een rentmeester aanstelde voor het beheer harer zich te Hoensbroek en in de omgeving bevindende goederen, stond het kasteel voor iedereen en tot ieders believen open.
Er waren 64 vertrekken met in totaal 112 deuren.... zelfs na consolidatie van het nieuwe gemeenschapsleven was de familie niet in staat om het kasteel opnieuw te gaan bewonen.
In 1874 kapte men nog 59 reuze-eiken uit de brede laan van het z.g. kasteelplein. Men schreef daarover nog in 1926:

> „In 1874 werd de breede laan op het kasteelplein, bestaande uit 59 reuzen eiken, opgeruimd; ze was een heerlijk natuurmonument als toegangsweg aan de noordzijde van het kasteel" [8])

Burgemeester Slanghen moet door dit verlies getroffen zijn. Niet lang daarna uitte hij zijn wens voor het kasteel in de Maasgouw. Dat tijdschrift was voor hem toen de enige plaats om zijn wens te deponeren.
Reeds spoedig daarna overleed Slanghen (1882).
Alleen zijn boek bleef spreken.
Maar leek het niet of in zijn gemeente alle gevoel voor het verleden en voor de voormalige bewoners van het kasteel ten grave gedragen was?
In het sterk huis woonden uilen en kraaien.
Vleermuizen fladderden over de ruimten van water en van binnenplaatsen.
Regen en sneeuw drongen door defecte daken naar binnen.
Dakspanten en zoldervloeren gingen rotten.
Stormwinden sloegen de leien van de daken.
Kort voor 1900 stortte de westgevel van de vierkante toren in en deze lag als een hoop puin tot in de waterspiegel. De eigenaar liet deze muur nog op eigen kosten herstellen.
De tand des tijds had zich, Slanghen's ontboezeming ten spijt, van het sterk huis meester gemaakt.

Pentekening van J. Bobeldijk 1900.
Het origineel van deze tekening bevindt zich ten gemeentehuize Hoensbroek.

III.

Gedurende een eeuw schreef men de „deliberatiën" omtrent hetgeen men voor de gemeenschap aan belangen te dienen had in een boek. Het kasteel kreeg daarbij geen plaats. Het bleef kwijnend staan alsof men met zijn verval voor goed de glans wilde wegvagen, die gedurende de eeuwen voor Hoensbroek had gestraald.
Maar.... was er mógelijkheid tot enig initiatief? Er stond een particulier huis te sterven wiens eigenaar zelf de grootste moeite had om zich elders in zijn stand te handhaven.
Zouden inmengingen van overheidszijde gebaat hebben? Had men de gelegenheid om zich naar de centrale regering te verplaatsen en te pleiten voor het behoud van dat kasteel? „Centraal".... dat was voor het altijd nog als generaliteitsland geldend Limburg: „den Haag"!
Eerst met de aanleg van een spoorlijn (1895) kwam er een ontsluiting voor dit deeltje Nederland. Echter.... wat betekende ook deze?
Wie reisde toen en wie zou dat doen wanneer het niet zou zijn voor eigen nooddruft en behoefte?
Had men bovendien de middelen om iets te doen?
Werd belasting niet met handkracht en met spandiensten voldaan?
Als men de rekeningen uit die tijd naslaat wordt men getroffen door het bekrompen stelsel waarmede de magistraten destijds zich hebben moeten behelpen.
Zo lag de gezichtseinder voor allen niet verder dan het eigen dorp. En Hoensbroek als gemeenschap had nog iets eigenaardigs:.... daar bleef deze hangen in de sfeer van een eigen dorpsstraat.
Slechts enkelen buiten Hoensbroek lieten nu en dan in de schaars verspreide couranten en in tijdschriften een stem over het kasteel horen. Voor het eens zo befaamde huis had dit geen resultaat.
Voor en na viel over het bezit van de familie van Hoensbroeck de hamer. Watermolen en pachthoven te Hoensbroek werden verkocht.
In het begin van de 20e eeuw was het bezit der familie te Hoensbroek in verhouding tot het voormalige bezit tot een minimaliteit geslonken.
Centraal in dat weinige stond nog altijd het kasteel!
De sterke fundamenten in het water torsten nog altijd een massief aan metselwerk dat nergens tussen Maas en Rijn een weerga had.
Het kasteel van Hoensbroek stónd er nog.... maar hóe?

IV.

Langzaam, zeer langzaam kwamen de opinies over dit merkwaardig kasteel los. In 1901 verscheen een verhandeling in „Woord en Beeld" met illustratieve toelichting. [9])
Een van de fijne pentekeningen bevatte de vierkante toren na de instorting van de westelijke gevel. De publicatie had echter geen verder gevolg. De uitgever had immers voor zich zelf alleen commerciële oog-

merken. In het westen en het noorden van het land kreeg men een klein idee van hetgeen in Limburg aanwezig was.
In 1921 (12 mei) bood de toenmalige eigenaar Graaf Franz Lothar von und zu Hoensbroech, wonende op Haag, het kasteel te koop aan. Zijn eis was: er moest zekerheid zijn, dat het kasteel in aandenken aan zijn familie blijvend in stand gehouden zou worden.
Wie kon die zekerheid bieden?
Een koper kreeg hij niet.
Intussen groeide de gemeente Hoensbroek uit tot een luidruchtige mijngemeente.
Facetten werden anders.
Met aan haar hoofd burgemeester D. J. A. van der Kroon deed zij in 1921 (16 september) een beroep op het rijk om medewerking tot het behoud van het kasteel. Dat verzoek bracht geen resultaat. Met een beroep op de slechte toestand van 's lands financiën werd de actie na enige tijd als afgedaan in het archief gedeponeerd.
De heer A. J. A. Flament, oud-rijksarchivaris van Limburg, publiceerde een bijdrage over het kasteel in het geïllustreerd tijdschrift „Buiten". [10]) Hij uitte zijn leedwezen over een publicatie in de pers waarbij het kasteel publiek ten verkoop aangeboden werd en dat daarover de hamer zou moeten vallen. Met een gemotiveerd pleidooi voor het behoud als monument eindigde hij zijn beschrijving:

> „Moge Hoensbroeks aloud kasteel een kooper vinden met hart voor Limburgs verleden en kunst, evenals 't kasteel van Stein thans heeft gevonden."

Hoewel het kasteel geveild werd, kwam men (gelukkig) niet tot de openbare verkoop.
Aan genoemde heer Flament dankte men tenslotte het feit, dat het kasteel ondanks alle vergeefse moeiten en pogingen tot behoud in de openbaarheid kwam en bleef. Met meerdere argumenten pleitte hij voor een restauratie in het Algemeen Handelsblad (1925). Regionale bladen, o.a. de Limburger Koerier namen de publicaties over.
Andere bladen (o.a. ook weer „Buiten") en zelfs de ANWB gingen pleidooien houden voor het behoud van kastelen, landgoederen en natuurmonumenten. Ook het Limburgs Dagblad (1925) vroeg de aandacht voor het kasteel.
De gemeente Hoensbroek hernieuwde haar bemoeiïngen tot aankoop en restauratie. Daarvan drong niets tot de buitenwereld door.
In 1926 ondernam pastoor J. L. Röselaers van de (hoofd-) parochie St. Jan Evangelist te Hoensbroek de eerste stappen voor het behoud van het kasteel. Hij legde rechtstreekse contacten met de rentmeester van de grafelijke familie von und zu Hoensbroech. Weer werd de eis gesteld: het kasteel moet in aandenken aan de familie van Hoensbroeck blijvend in stand gehouden worden.
Men kwam tot overeenstemming.
Daartoe stichtte genoemde pastoor 15 maart 1927 te zijnen huize de vereniging „Ave Rex Christe". Aan zijn zijde schaarden zich de heren

Mr. C. M. F. Kneepkens, substituut-officier van justitie te Maastricht en B. H. Peters, graanhandelaar te Hoensbroek, wonende op de oude kasteelsmolen.
Het kasteel werd gekocht.
In de eerste jaren van haar bestaan werkte de vereniging aan haar interne organisatie. Zij voerde een ijverige propaganda, doch kreeg veel tegenstand en had heel wat moeilijkheden te overwinnen. Plaatselijke in het verleden van Hoensbroek wortelende toestanden waren oorzaak, dat ook tegenover dit streven tegenstand bestond.
Desondanks liet de vereniging in samenwerking met rijksmonumentenzorg plannen ontwerpen voor restauratie van het eigenlijke kasteel (hoofdgebouw).
In al zijn troosteloosheid verscheen het kasteel in de geïllustreerde pers. Niet alleen moest de aandacht gevestigd worden en blijven op het kasteel .... de vereniging had ook propaganda nodig voor het verkrijgen van geld. Vertegenwoordigers van rijk, provincie en gemeente werden mondeling beïnvloed.Van hun overtuiging en hun medewerking zou alles moeten afhangen.
Pastoor Röselaers was de ziel van elke actie.
Naast al hetgeen deze pastoor reeds in het verleden voor Hoensbroek gedaan had en nog deed, werd de restauratie van het kasteel voor hem tot een kroon op zijn werk.
Men kon het reeds lezen:.... hij had ook tegenstand. Men ontzag zich zelfs niet om de pastoor en mét hem de vereniging „Ave Rex Christe" verdacht te maken.
Tot bij de hoogste instanties moest gevochten worden om langs rechtmatige weg toegezegde subsidies voor de restauratie ook inderdaad te krijgen.
Hoe meer tegenstand pastoor Röselaers ondervond, hoe intensiever hij streed voor het volbrengen van zijn ideaal.
In 1929 had, volgens het devies der vereniging met grote praal, een historische optocht en feestelijkheden, de plechtige inauguratie plaats van het kasteel aan Christus-Koning.
In 1930 (pastoor was toen 73 jaren oud) waren alle nodige medewerkingen verzekerd en kon de vereniging in samenwerking met rijk, provincie en gemeente de restauratie laten beginnen.
De restauratie van het hoofdgebouw was in 1939 voltooid.
Men had nauwkeurig laten werken. De deskundigen van rijksmonumentenzorg waren intensief met het werk bezig gebleven. Alle details en de gehele hoofdbouw, uitwendig en inwendig, waren naar de oorspronkelijke vorm, aard en doel herschapen.
Met verwondering had men de werkzaamheden voor de restauratie gadegeslagen en gevolgd. Van heinde en verre en vanuit het buitenland was men gekomen om het werk te zien.
Toen het kasteel van zijn steigers ontdaan in het midden van de vernieuwde vijvers stond, luchtte men zijn verbazing op spontane manier.

Mr. C. M. F. Kneepkens, substituut-officier van justitie te Maastricht en B. H. Peters, graanhandelaar te Hoensbroek, wonende op de oude kasteelsmolen.
Het kasteel werd gekocht.
In de eerste jaren van haar bestaan werkte de vereniging aan haar interne organisatie. Zij voerde een ijverige propaganda, doch kreeg veel tegenstand en had heel wat moeilijkheden te overwinnen. Plaatselijke in het verleden van Hoensbroek wortelende toestanden waren oorzaak, dat ook tegenover dit streven tegenstand bestond.
Desondanks liet de vereniging in samenwerking met rijksmonumentenzorg plannen ontwerpen voor restauratie van het eigenlijke kasteel (hoofdgebouw).
In al zijn troosteloosheid verscheen het kasteel in de geïllustreerde pers. Niet alleen moest de aandacht gevestigd worden en blijven op het kasteel .... de vereniging had ook propaganda nodig voor het verkrijgen van geld. Vertegenwoordigers van rijk, provincie en gemeente werden mondeling beïnvloed.Van hun overtuiging en hun medewerking zou alles moeten afhangen.
Pastoor Röselaers was de ziel van elke actie.
Naast al hetgeen deze pastoor reeds in het verleden voor Hoensbroek gedaan had en nog deed, werd de restauratie van het kasteel voor hem tot een kroon op zijn werk.
Men kon het reeds lezen:.... hij had ook tegenstand. Men ontzag zich zelfs niet om de pastoor en mét hem de vereniging „Ave Rex Christe" verdacht te maken.
Tot bij de hoogste instanties moest gevochten worden om langs rechtmatige weg toegezegde subsidies voor de restauratie ook inderdaad te krijgen.
Hoe meer tegenstand pastoor Röselaers ondervond, hoe intensiever hij streed voor het volbrengen van zijn ideaal.
In 1929 had, volgens het devies der vereniging met grote praal, een historische optocht en feestelijkheden, de plechtige inauguratie plaats van het kasteel aan Christus-Koning.
In 1930 (pastoor was toen 73 jaren oud) waren alle nodige medewerkingen verzekerd en kon de vereniging in samenwerking met rijk, provincie en gemeente de restauratie laten beginnen.
De restauratie van het hoofdgebouw was in 1939 voltooid.
Men had nauwkeurig laten werken. De deskundigen van rijksmonumentenzorg waren intensief met het werk bezig gebleven. Alle details en de gehele hoofdbouw, uitwendig en inwendig, waren naar de oorspronkelijke vorm, aard en doel herschapen.
Met verwondering had men de werkzaamheden voor de restauratie gadegeslagen en gevolgd. Van heinde en verre en vanuit het buitenland was men gekomen om het werk te zien.
Toen het kasteel van zijn steigers ontdaan in het midden van de vernieuwde vijvers stond, luchtte men zijn verbazing op spontane manier.

Mr. C. M. F. Kneepkens, substituut-officier van justitie te Maastricht en B. H. Peters, graanhandelaar te Hoensbroek, wonende op de oude kasteelsmolen.
Het kasteel werd gekocht.
In de eerste jaren van haar bestaan werkte de vereniging aan haar interne organisatie. Zij voerde een ijverige propaganda, doch kreeg veel tegenstand en had heel wat moeilijkheden te overwinnen. Plaatselijke in het verleden van Hoensbroek wortelende toestanden waren oorzaak, dat ook tegenover dit streven tegenstand bestond.
Desondanks liet de vereniging in samenwerking met rijksmonumentenzorg plannen ontwerpen voor restauratie van het eigenlijke kasteel (hoofdgebouw).
In al zijn troosteloosheid verscheen het kasteel in de geïllustreerde pers. Niet alleen moest de aandacht gevestigd worden en blijven op het kasteel .... de vereniging had ook propaganda nodig voor het verkrijgen van geld. Vertegenwoordigers van rijk, provincie en gemeente werden mondeling beïnvloed.Van hun overtuiging en hun medewerking zou alles moeten afhangen.
Pastoor Röselaers was de ziel van elke actie.
Naast al hetgeen deze pastoor reeds in het verleden voor Hoensbroek gedaan had en nog deed, werd de restauratie van het kasteel voor hem tot een kroon op zijn werk.
Men kon het reeds lezen:.... hij had ook tegenstand. Men ontzag zich zelfs niet om de pastoor en mét hem de vereniging „Ave Rex Christe" verdacht te maken.
Tot bij de hoogste instanties moest gevochten worden om langs rechtmatige weg toegezegde subsidies voor de restauratie ook inderdaad te krijgen.
Hoe meer tegenstand pastoor Röselaers ondervond, hoe intensiever hij streed voor het volbrengen van zijn ideaal.
In 1929 had, volgens het devies der vereniging met grote praal, een historische optocht en feestelijkheden, de plechtige inauguratie plaats van het kasteel aan Christus-Koning.
In 1930 (pastoor was toen 73 jaren oud) waren alle nodige medewerkingen verzekerd en kon de vereniging in samenwerking met rijk, provincie en gemeente de restauratie laten beginnen.
De restauratie van het hoofdgebouw was in 1939 voltooid.
Men had nauwkeurig laten werken. De deskundigen van rijksmonumentenzorg waren intensief met het werk bezig gebleven. Alle details en de gehele hoofdbouw, uitwendig en inwendig, waren naar de oorspronkelijke vorm, aard en doel herschapen.
Met verwondering had men de werkzaamheden voor de restauratie gadegeslagen en gevolgd. Van heinde en verre en vanuit het buitenland was men gekomen om het werk te zien.
Toen het kasteel van zijn steigers ontdaan in het midden van de vernieuwde vijvers stond, luchtte men zijn verbazing op spontane manier.

tentoonstelling Sfeer der Romantiek (1957)
tentoonstelling Kunstcollectie der Staatsmijnen (1959).
In samenwerking tussen het Fonds voor Sociale Instellingen der Staatsmijnen en de gemeente Hoensbroek werden op de grote binnenplaats meerdere malen genotvolle kunstavonden gegeven. Men zou daarvan kunnen noemen: Faust, Rigoletto, Land des Lächelns, Hamlet, Othello.
Het grootst aantal bezoekers in ruim een week tijds trok de tentoonstelling „Bezige Handen" ter gelegenheid van de jubileumfeesten der Staatsmijnen in Limburg (1952): het waren er 40.000.
Onder auspiciën van de Culturele Raad Limburg werd op 10 mei 1958 op het kasteel de „Dag der beide Limburgen" gehouden. In de avonduren concerteerde toen op het grote binnenplein het muziekcorps van de Staatsmijn Emma.
Ook zonder deze tentoonstellingen, enz. trok het kasteel regelmatig veel bezoekers. Het is een bezienswaardigheid op zich zelf ook als demonstratie van de wooncultuur uit de glansrijke tijd van de Familie van Hoensbroeck.
Bezoekers komen ook in verenigingsverband regelmatig uit alle delen van Nederland, uit het buitenland en zelfs van buiten Europa.

Zo heeft „Dye nueuwe stercke huyssinge tot Her-Hoensbroeck" een restauratie en een bestemming gekregen waarop de nakomelingen van de Familie van Hoensbroeck en eenieder met respect toezien.
Nakomelingen dier familie bezoeken het kasteel regelmatig.
Op 17 april 1956 werd in de parochie van O.L. Vrouw van Banneux (Mariagewanden) het huwelijk ingezegend van Paulus Lothar, Reichsgraf von und zu Hoensbroech, met Stephanie Freiin van Failly-Golstein (geb. von und zu Eltz-Rübenach). Bij die gelegenheid werden bruiloft, receptie en avondpartij op het kasteel gehouden.
In 1959 bezocht Reichsgraf Reinhard Heinrich von und zu Hoenbroech het kasteel met in zijn gezelschap HKH. Immaculata, aartshertogin van Oostenrijk en haar ouders. Kort nadien huwden beiden in Neder-Oostenrijk. Zij vestigden zich op kasteel Kellenberg te Barmen (bij Jülich).
Is het niet merkwaardig hoe de wens van Eg. Slanghen (1879) zoveel jaren daarna in vervulling is kunnen gaan?
In 1952 kapte men het laatste restje van hetgeen men in Hoensbroek nog „Kasteelallee" noemde. Dat waren een aantal eikebomen aan het einde van de tegenwoordige Hoofdstraat.
In het midden van de 17e eeuw hadden Adriaan, Baron van Hoensbroeck, en zijn echtgenote Anna Elisabeth van Loë tot Wissen in steen hun wapenschilden laten aanbrengen boven twee ingangspoorten van het kasteel.
In het metselwerk van het sterk huis bleven deze wapenschilden gedurende meer dan drie eeuwen ongedeerd. Ze prijken er nog.
Op de schilden kan men lezen:
voor Hoensbroeck : VERUS AMOR NUNQUAM PERIT
voor Loë tot Wissen: SIT PAX INVIOLATA TIBI.

De zin van deze spreuken was de Familie van Hoensbroeck door de tijden heen tot een gebod. Het was haar als een eer daarnaar te leven.

Moge het moderne Hoensbroek het devies van de vroegere heren tot de zijne maken:

„Ware liefde gaat nooit ten gronde"
en
„Een ongeschonden vrede zij U".

P. A. H. M. PEETERS

1) De Maasgouw — 1879
2) In de toekomstige geschiedschrijving over Hoensbroek kan men hieromtrent belangrijke publicaties verwachten.
3) Aldus door Slanghen blz. 11 genoemd.
4) Hof Ter Wijer onder Heerlen.
5) Een gedeelte van het heuvelland ten oosten van de Schuureik(enberg) kreeg de naam „Steenberg". Men kan veilig aannemen, dat op die berg de stenen voor de bouw van het kasteel gebakken zijn. Reeds in de 15e en 16e eeuw vermeldde men de „Steenbergerhof" gelegen tussen Vaesrade en het dorp „Inghenebroecke". Die hof bestaat echter sinds lange tijd niet meer. In onze eeuw heeft men in Vaesrade aan de weg die oorspronkelijk naar deze hof leidde jammer genoeg geen historische naam, doch de naam „Rozenstraat" gegeven.
6) Veel later noemde men deze dam de Klinkerweg en tegenwoordig is dit de bekende „Klinkertstraat".
7) Zie eerder in het Bulletin.
8) H. Pijls, rentmeester der familie van Hoensbroeck in Limburgs' Jaarboek.
9) Uitgave F. Bohn, Haarlem, met pentekeningen van J. Bobeldijk.
10) „Buiten" 15 okt. 1921, uitgave Scheltema & Holtema's Boekhandel, A'dam.

SCHAESBERG

DE geschiedenis van Schaesberg als gemeente begint in 1619. In dat jaar werden het kasteel Schaesberg met de er bij behorende boerderijen Leenhof en Kakert, alsmede de gehuchten Scheijd en Palemig van de hoofdbank Heerlen afgescheiden en tot een zelfstandige heerlijkheid verheven. Vóór 1619 behoorde Schaesberg niet alleen burgerlijk, maar ook kerkelijk tot Heerlen. Het bleef zelfs nadien nog tot de St Pancratiusparochie behoren tot 1699, toen het een zelfstandige parochie werd.

De oudste documenten, die iets vermelden, wat betrekking heeft op het grondgebied der gemeente, dateren uit 1381. Het zijn de registers van het Leenhof van Valkenburg, waarin genoemd wordt Johan van Schaesberg als leenman van 6 bunder land „in gheen Scheyt" en van de hoeven Leenhof en Kakert. Daarmee begint de geschreven geschiedenis van Schaesberg. Uit de tijd, die verder terug ligt, weten we iets uit de streekgeschiedenis en uit de archeologie.

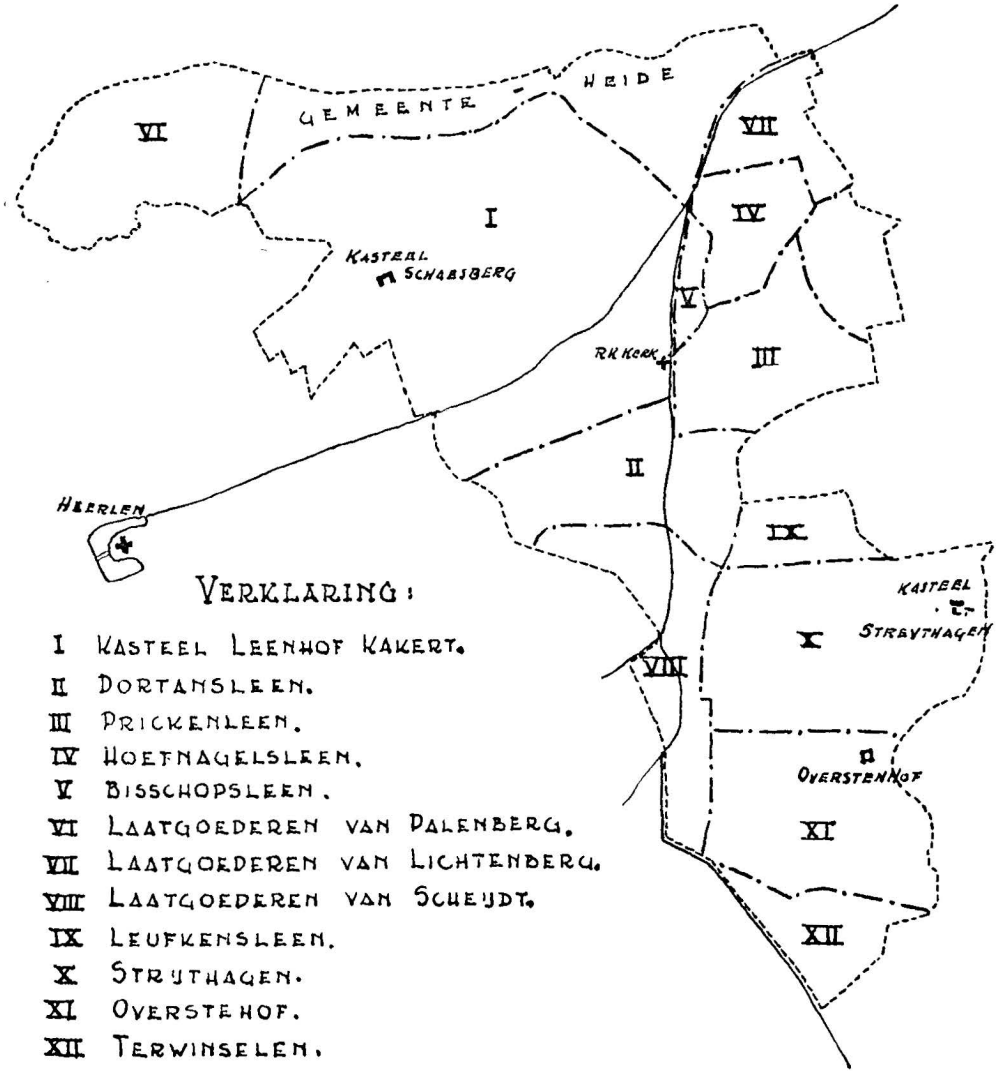
Oudheidkundige vondsten binnen de gemeente wijzen op bewoning in de Voorhistorische tijd. Gevonden werden er een nuclus of steenkern, waarvan stukken zijn afgeslagen, die als messen gebruikt werden en twee stenen bijlen (aan de Kakertsweg bij de bouw der huizen no. 23 en 38). Beide bijlen zijn glad geslepen, resp. 11 en 18 cm lang en hebben de vorm van onze tegenwoordige bijlen. Verder werd in 1939 aan de Krijgersberg, ten noorden van de Kakert, een urn of pot uitgegraven, met as en beenderen van een verbrand lijk. Deze vondsten sluiten aan bij de talrijke andere in de heide, die zich eertijds uitstrekte tot op Duits gebied. De grens der heide werd aangegeven door een droge gracht, met wallen aan weerszijden, de Lankgraaf geheten. Hoewel deze grotendeels gedempt is, is zijn beloop nog duidelijk te volgen. Hij is nog te zien ten westen van de Lichtenberg, bij het Galgenbumke. Hij dateert uit de Middeleeuwen en diende tot afbakening van de „gemene heide".

Buiten het heidegebied zijn nog sporen van bewoning in de Voorhistorische tijd gevonden tussen Overste hof en de Staatsmijn Wilhelmina. Daar zijn overblijfselen van woningen ontdekt, die overeenkomen met die der Bandkeramici, zoals bij Sittard, Geleen en Elsloo aangetroffen zijn. Ze wijzen op bewoners, die landbouw en veeteelt beoefenden.

Met de komst van de Romeinen omstreeks 50 v. Chr. eindigt voor onze streken de Voorhistorische tijd. Deze brachten een hoge beschaving en legden o.a. wegen aan. Een militaire weg nl. die van Bavai over Maastricht naar Keulen, liep door de gemeente Schaesberg, en wel komende van Heerlen door de Putgraaf, het Voskuilenveld, en de Kissel, door de Brandhofstraat en de Pieterstraat, en verder langs de steenfabriek van Russel naar Rimburg. Dit tracé wijkt af van het voor de hand liggende, lopende door de Streep, over de Heugden en de Herenweg onder Nieuwenhagen. Maar de volgende feiten pleiten voor het eerstgenoemde:

van ouds was bekend, dat in het Voskuilenveld in een strook met een laag kiezel, het graan eerder rijpte;
bij de werkzaamheden aan de Kisselsweg werden 12 bronzen en 1 zilveren Romeinse munten gevonden;
bij het graven van de kelder van het huis Brugstraat no. 39 werd een laag kiezel aangetroffen, zoals elders bij Romeinse wegen voorkomt;
van af dit huis tot voorbij de steenfabriek worden op de akkers (in de löss) nog de stenen aangetroffen, die van de bedding van de weg afkomstig zijn.
De geschiedschrijver Quix vermeldt een Romeinse weg, die van Lichtenberg naar Ten Esschen liep. De vondst van een bronzen munt met het beeld van keizer Licinus (± 320) bij de kapel te Palemig zou hiermee in verband gebracht kunnen worden.
De naam Lichtenberg, die veelvuldig voorkomt in de nabijheid van Romeinse wegen o.a. te Kerkrade en op de St Pietersberg bij Maastricht, wordt in verband gebracht met militaire wachttorens, van waaruit lichtseinen gegeven werden. De hoogte van de Lichtenberg lag zeer gunstig voor dit doel.
Sporen van bewoning in de Romeinse tijd binnen de gemeente zijn alleen gevonden bij Overstehof, waar op 100 m. van de ingang der boerderij een villa is opgegraven.
Aan de welvaart en beschaving, die in onze streken heersten tijdens het Romeinse bestuur, kwam een einde door de Volksverhuizing. Na het vertrek der Romeinse legioenen maakten de Franken zich van het gezag meester. De beschaving zonk terug op een lager niveau. Het duurde een paar eeuwen, eer weer nieuw leven kwam, dat gebracht werd door het Christendom. Nu zette een ontwikkeling in, die zonder wisseling van bewoners, geleid heeft tot de maatschappij en de beschaving, waarin wij nu leven.
Deze ontwikkeling heeft ingezet met het in cultuur brengen van de grond en het vestigen van vaste nederzettingen. Over de wijze, waarop dit heeft plaats gehad, zijn geen berichten tot ons gekomen. Maar als het licht der historie doorbreekt, vinden we het grondbezit onderscheiden in allodiale, leen- en laatgoederen. Hiermee worden bezitsverhoudingen aangeduid, die op verschil in herkomst wijzen en waaruit we de ontwikkeling van het grondgebied kunnen afleiden.
Ontleden we het grondgebied der gemeente Schaesberg naar zijn middeleeuwse toestand, zoals we deze nog in 1771 vermeld vinden, dan bestaat dit uit:
a) een allodium, eigendom van de heren van Schaesberg, groot 110 bunder (kasteel + boerderij);
b) acht leengoederen, waarvan er 4 in het begin van deze eeuw nog onverdeeld waren nl. Leenhof, Kakert, Strijthagen en Overstehof, resp. groot 60, 55, 80 en 70 bunder. De overige lenen waren in de 18de eeuw onder een aantal eigenaars verdeeld. Dat waren 1. het Prickenleen, groot 22 bunder, gelegen ten oosten van de Dorpstraat (tegenwoordige Hoofdstraat) tussen de Heugde en de Koeweg;

Leen en Laatgoederen
in de Gemeente Schaesberg

Verklaring:

I Kasteel Leenhof Kakert.
II Dortansleen.
III Prickenleen.
IV Hoefnagelsleen.
V Bisschopsleen.
VI Laatgoederen van Palenberg.
VII Laatgoederen van Lichtenberg.
VIII Laatgoederen van Scheijdt.
IX Leufkensleen.
X Strijthagen.
XI Overstehof.
XII Terwinselen.

2. het Dortantsleen, groot 60 bunder, grenzende aan de Leendergewande, de Dorpstraat, de Pieterstraat, de Baanstraat, de laatgoederen van de Scheyd en de Bank van Heerlen; 3. het Hoefnagelsleen, groot 30 bunder, gelegen tussen de Heugde en de Lichtenberg; 4. het Bisschopsleen, groot 3 bunder (het moet oudtijds groter geweest zijn), tussen het voorgaande en de Pasweg.
Het Leufkensleen, groot 11 bunder, gelegen tussen de Koeweg en de goederen van Strijthagen, behoorde vóór 1795, tot de Hoofdbank van Heerlen, maar het droeg wel bij in de belastingen van de heerlijkheid Schaesberg. Het vormt thans een inham van de gemeente Nieuwenhagen in de gemeente Schaesberg.
c) drie complexen laatgoederen, gelegen in Palemig, op de Lichtenberg en op de Boven-Scheyd (het zuidelijk deel van de tegenwoordige Hoofdstraat), groot resp. 35, 19 en 43 bunder.
d) een deel van de „gemene heide", groot 130 bunder.
Deze bezitsverhoudingen wettigen de volgende conclusie: van het Land van Herle, dat in de Karolingische tijd een koningsgoed was d.w.z. eigendom van een lid van het koninklijk huis, is een deel door erfenis of schenking als allodium aan de adellijke heren van Schaesberg gekomen, die er een kasteel bouwden. Andere delen, met een oppervlakte van 20—100 bunders, zijn door de bezitters van het allodium als leengoed aan vrije mannen gegeven of in kleinere percelen als laatgoed aan hun horigen. Sommige leengoederen zijn in de loop der tijden verdeeld geworden, maar ze moesten steeds als één geheel, door een der bezitters verheven worden. Ook werden ze als één geheel in de belastingen aangeslagen.
De „gemene heide" is te beschouwen als de rest van het onverdeelde koningsgoed. De grond was er te onvruchtbaar om in cultuur gebracht te worden. Hij werd daarom niet als leen- of laatgoed uitgegeven en bleef ten gebruike van de omwonenden. Deze kregen het gebruiksrecht. Vandaar de naam „gemene" of gemeenschappelijke heide. Deze was voor de rechthebbenden van grote waarde: ze mochten er het vee weiden, hout kappen en plaggen steken. [1])
Het ontstaan van nederzettingen hangt ten nauwste samen met de ontwikkeling van het grondbezit. De bezitters van allodiale en leengoederen bouwden op hun grond een boerderij, noodzakelijk voor het uitoefenen van het bedrijf. Die van het allodiale goed groeide uit tot een kasteel, andere bleven boerderijen tot in onze tijd. Het zijn de grote hoeven, de „heuf", alleenstaande boerderijen. Op de laatgoederen en de verdeelde leengoederen bouwden de eigenaars eveneens hun woning. Daardoor ontstonden er gehuchten en dorpen. In de gemeente Schaesberg zijn Palemig, Lichtemig en de Boven-Scheyd op laatgronden gebouwd, en de Onder-Scheyd op de verdeelde gronden van het Pricken- en het Dortantsleen.
De ligging van het dorp Scheyd op de waterscheiding tussen Geleen en Worm op een hoogte zonder bronnen of beken, wettigt de veronderstelling, dat het pas bewoond is geworden, toen alle grond in de dalen

in gebruik genomen was. De onbewoonde streek vormde het grensgebied, „'t scheet", de scheiding tussen de stam der Ubiërs in het oosten en die der Sunikers in het westen. De naam Scheyd, ter aanduiding van een grensscheidende hoogte, komt in het gebied der Ubiërs veelvuldig voor. Prickenscheid (dit is de volledige naam van het dorp) is het meest westelijk voorkomen er van. De naam is dus blijkbaar gegeven door de Ubiërs, maar de Sunikers hebben de hoogte in bezit genomen, want de bewoners spreken het dialect van Heerlen. Van hieruit is ze dus bevolkt geworden. De grens tussen de dialecten der beide stammen, de Benrater linie, ligt tussen Schaesberg enerzijds en Kerkrade en Eijgelshoven anderzijds. De Strijthagerbeek, thans de grens tussen Schaesberg en Kerkrade, vormde eertijds de grens tussen het Land van Herle, bewoond door Sunikers en het Land van 's-Hertogenrade, bewoond door Ubiërs.

Ouder dan de nederzettingen op de hoogte van Scheyd zijn die in de dalen: het kasteel Leenhof, Kakert en Palemig aan de westkant, Strijthagen en Overste hof aan de oostzijde. Daar is zelfs een blijvende bewoning uit de Romeinse tijd aan te nemen, die bij de Overstehof geconstateerd is.

De eerste nederzettingen op de hoogte van de Scheyd waren de boerderijen op de leengoederen. Toen deze verdeeld werden, verloren ze hun dominerende betekenis. Kleinere behuizingen verrezen op hun grondgebied, waaruit een gehucht ontstond. De naam „Grote hof", die het terrein op de hoek Hoofdstraat—Brugstraat droeg, kan de plaats geweest zijn van de boerderij van het Prickenleen, terwijl „de Maar", een oude naam voor de bij een boerderij onmisbare poel, de ligging aangeeft van de hof van het Dortantsleen, in de buurt van „de Put". De gebouwen van het Hoefnagelsleen en het Bisschopsleen moeten op de Lichtenberg gestaan hebben.

Bij de laatgoederen van de Boven-Scheyd behoorde een laathof, de hof op den Scheid, Janus- of Prickenscheid geheten. De „Engweide", eigenlijk „Ingwie", is er de voortzetting van. De laathof van de Lichtenberg „het Keizersgoed", lag op de Keizer.

De leengoederen ontlenen hun naam aan families, waaraan ze lange tijd behoorden.

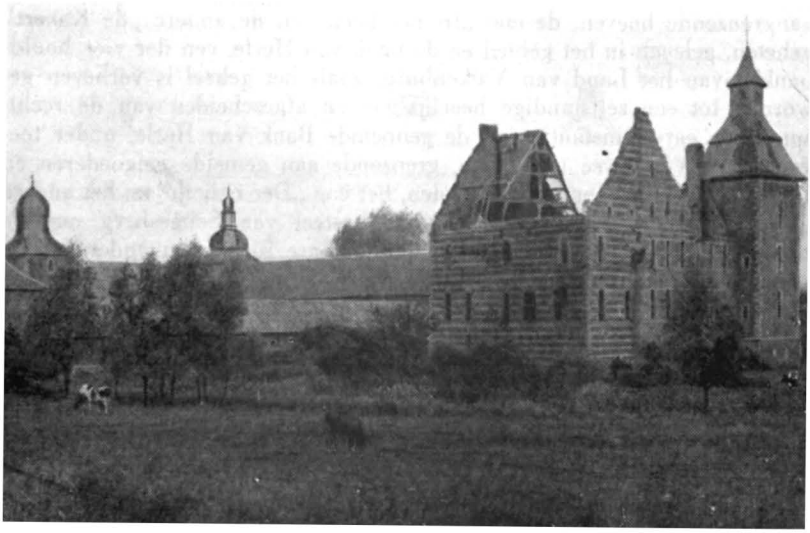
De voornaamste grondbezitter in het gebied der tegenwoordige gemeente was het adellijk geslacht van Schaesberg, dat het allodiale goed van het kasteel en de hoeven Leenhof en Kakert in eigendom had, met een gezamenlijke oppervlakte van 250 bunder of de helft der vroegere heerlijkheid. De geschiedenis der gemeente hangt onverbrekelijk samen met de leden van dit geslacht. Ze dankt aan hen niet alleen het ontstaan, maar ze ontleent ook aan hen haar naam en die van het dorp. Het deel der Hoofdbank Heerlen, dat in 1619 er van afgescheiden werd, kreeg de naam van de heerlijkheid Schaesberg. Deze naam ging in de Franse tijd over op de gemeente, terwijl na 1900, het dorp Scheyd „Schaesberg" genoemd wordt. In het dialect is er nog altijd een verschil tussen de naam van het kasteel, dat „Schoasburg" en die van de gemeente, die „Schaasberg" heet.

Leden van het geslacht Schaesberg worden in oorkonden genoemd in de dertiende eeuw. Ze voeren als familiewapen drie ballen van keel (rood) met een barensteel of tournooikraag van azuur (blauw) op een veld van zilver en als helmversiering een bos pauwenveren.
In 1273 is een Gerard van Schaesberg getuige in de kerk van Heerlen bij de verkoop van de hoeve Movert. Hem mogen we als de eerste bij naam bekende bewoner van het grondgebied van Schaesberg beschouwen.
Conrad van Schaesberg streed in 1371 in de slag bij Baesweiler onder het bannier van de drossaard van Valkenburg, aan de zijde van de hertog van Brabant en werd gevangen genomen. Hij betaalde 1300 gouden moutonnen als losprijs. Hieruit blijkt, dat hij een aanzienlijk man was.
Zijn zoon Johan is het, die in het register van het Leenhof van Valkenburg vermeld staat als leenman van de hoeven Leenhof en Kakert en van 6 bunder land „In gheen Scheet". Met hem stierf het oorspronkelijk geslacht van Schaesberg in de mannelijke lijn uit. Zijn bezittingen kwamen nu aan zijn neef Willem van Retersbeek. Deze nam de naam Schaesberg aan en is de stamvader van de thans nog voortbestaande, in de vorstenstand verheven, hoogadellijke familie van Schaesberg-Retersbeek-Thannheim, die tot 1944 het kasteel Krickenbeck bij Kaldenkirchen bewoond heeft.

Het geslacht Retersbeek had zijn stamslot in de gemeente Klimmen, waar een gehucht die naam draagt. Als wapen voerde het een viertakkig hertsgewei met rozenstok in keel op een veld van goud. Willem verenigde de wapens van de geslachten Schaesberg en Retersbeek tot een geheel, bestaande uit een schild met 4 kwartieren: links boven en rechts beneden het wapen van Schaesberg en rechts boven en links beneden dat van Retersbeek. Dit is het familiewapen gebleven en is thans het gemeentewapen.
Willem van Retersbeek, genoemd Schaesberg, speelde een voorname rol in het Land van Valkenburg. Hij was o.a. stadhouder der lenen voor de hertog van Brabant (tevens heer over het Land van Valkenburg), bij het leenhof te Valkenburg.
Onder zijn opvolgers: Frederik († 1472), Willem († 1529) en Joris († 1562) steeg het geslacht in aanzien en bezittingen. Het huwelijk van Joris met Anna Judenkopf van Strijthagen, die haar vaderlijke bezit-

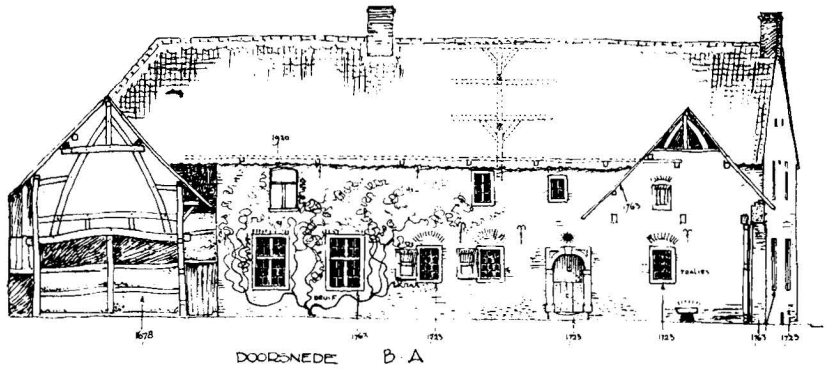
tingen erfde, stelde hun zoon Johan in staat een nieuw kasteel te bouwen naar de eisen van de tijd en de welstand van de bouwheer.
Zo verrees in 1570 het grootste deel van het kasteel, dat thans een ruïne is. Het nam de plaats in van een gebouw, dat meer op veiligheid dan op comfort was berekend. Bij het uitdiepen der grachten in 1952 kwamen de palen te voorschijn, die het fundament van een verdedigbare toren vormden, de voorloper van het kasteel.

Kasteel Schaesberg, toestand anno 1908. (Foto: Gebr. Simons, Ubach over Worms)

Johan († 1591) en zijn zoon Frederik († 1619) leefden in de roerige tijd van de Tachtigjarige oorlog. Zij stonden daarin trouw aan de zijde van de wettige landsheer en de katholieke kerk. Frederik nam een voorname plaats in het bestuur van het land van Valkenburg in. Herhaaldelijk werd hij als vertrouwensman der Staten naar de regering te Brussel afgevaardigd. Deze wist zijn diensten te waarderen. Reeds in 1598 had Filips II hem het recht toegekend om vrij over zijn goederen te beschikken. Van de aartshertog Albertus van Oostenrijk en Isabella van Spanje, die van 1598 tot 1621 de Nederlanden bestuurden, verwierf hij een hoge gunst: In 1618 richtte hij een verzoekschrift aan de Aartshertogen om zijn ridderleen Schaesberg tot een heerlijkheid te verheffen, waarbij hij zich beriep op de trouwe diensten, die hij en zijn voorvaders aan Filips II hadden bewezen. Op dit verzoek werd gunstig beschikt, met erkenning van het feit, dat hij ononderbroken in hun dienst geweest was, zowel in de leiding van 's lands zaken, als in andere aangelegenheden, en bij besluit der Aartshertogen van 20 april 1618 werden zijn bezittingen tot de heerlijkheid Schaesberg verheven, waarover hij en zijn opvolgers erfelijk het bestuur hadden. Voor de verleende gunst betaalde Frederik 1200 goudgulden.

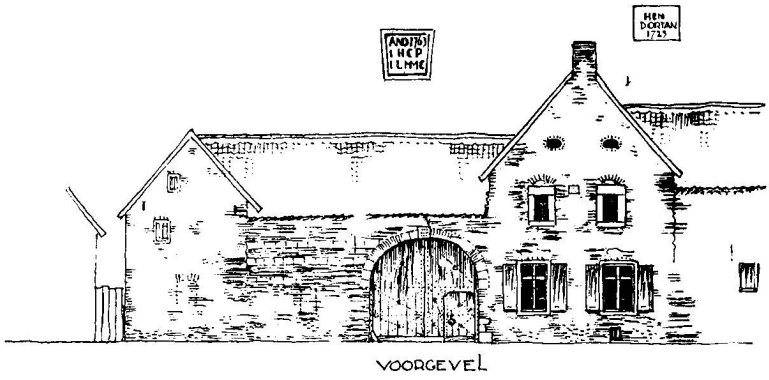
Frederik stierf echter vóór de belening plaats had op 21 juni 1619. Zijn 20-jarige zoon Johan Frederik volgde hem op. Hij werd op 28 juni met de heerlijkheid beleend. De oorkonde, waarbij dit plaats had, luidt als volgt:
Frederik van Schaesberg ontvangt op 28 juni 1619, door de dood van zijn vader, als nieuw opgericht en volgens accoord gemaakt met Hunne Hoogheden, de heerlijkheid Schaesberg, bestaande uit een kasteel, vijvers, tuinen, weiden en bouwland, bos en wat er mee samenhangt en twee aangrenzende hoeven, de ene „In het Leen" en de andere „de Kakert" geheten, gelegen in het gebied en de bank van Herle, een der vier hoofdbanken van het Land van Valkenburg, zoals het geheel is verheven geworden tot een zelfstandige heerlijkheid en afgescheiden van de rechtspraak in eerste instantie van de genoemde Bank van Herle, onder toevoeging van de twee gehuchten, grenzende aan gemelde erfgoederen en behorende aan genoemde Hoogheden, het ene „Der Scheijt" en het andere „Palenbroek" geheten, het genoemde kasteel van Schaesberg met de heerlijke rechten, de hoge, lage en middelbare justitie en andere er bij behorende rechten, onder reserves en voorwaarden, vermeld in de brieven van 20 april 1619.
Zo werd Schaesberg dan een zelfstandige heerlijkheid, de voorloper van de tegenwoordige gemeente, omvattende de eigen bezittingen van Johan Frederik, het kasteel, Leenhof en Kakert, alsmede de beide gehuchten Scheyd en Palemig. Bij het vastleggen der grenzen rezen moeilijkheden over eigendom van de heer, dat onder de Bank van Heerlen bleef. Als compensatie hiervoor werden de laatgoederen onder Lichtenberg bij de heerlijkheid gevoegd, waarvoor Johan Frederik vier honderd gulden betaalde.

Schoutenhuis Schaesberg — binnenhof.

Strijthagen en Overste hof behoorden niet tot het gebied der heerlijkheid. Ze bleven onder de Bank van Heerlen.
Bij de aanvaarding van het bestuur en de huldiging door zijn onderdanen legde Frederik de volgende eed af:

„Ik, jonker Hans Frederik van Schaesberg, heer aldaar, representerende de plaats van wijlen mijn vader, jonker Frederik van Schaesberg beloof mijn onderdanen in alles altijd voor te staan en hen te laten bij hunne oude gebruiken en gerechtigheid, en voorts mijn justitie aldaar in hun recht (van justitie) te laten geheel en hen daarin geen turbatie te doen, tenzij om een gewettigde reden, die mij daartoe zoude mogen bewegen. Ik beloof dit onder adellijke trouw."

VOORGEVEL

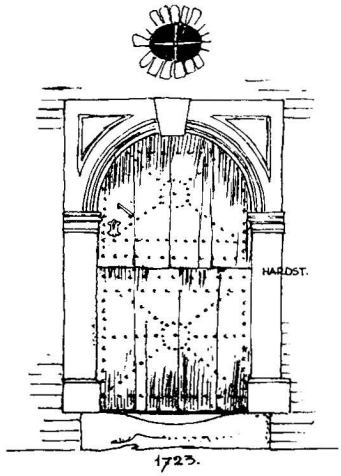
Schoutenhuis Schaesberg — voorzijde.

Op diezelfde dag legde de pas benoemde schout, van den Hoeff, de volgende eed af:

„Ik, schout der heerlijkheid Schaesberg, beloof trouw en holt te zijn jegens de edele heer jonker Hans Frederik van Schaesberg en insgelijks jegens het huis en kasteel Schaesberg en zijne heerlijkheid, daarvan dependerende en aanlendende. Ik beloof ook trouw en holt te zijn aan de justitie aldaar en de onderzaten, daaronder behorende; en aan de rijken om geld en de armen om Godswil recht en justitie te bedienen. Zo mij God helpe en zijn lieve heiligen."

Als heerlijkheid was Schaesberg een staatje met Johan als erfelijk bestuurder. Hij mocht zich dominus (gebiedend heer) in Schaesberg noemen. Wel bleef hij onderdaan van de hertog van Brabant en had hij diens vertegenwoordiger, de gouverneur van Limburg, boven zich, maar in zijn gebied was hij heer en meester. Daar hadden alle bestuurshandelingen plaats en hij benoemde de ambtenaren, die deze moesten verrichten. Dit geschiedde door het college van schout en schepenen. Deze vormden het dorpsbestuur en tevens de rechtbank. De heer genoot twee derden van de aan veroordeelden opgelegde boeten. Verder bezat hij het jacht- en visrecht en het recht om bomen langs de wegen te planten.

De hertog van Brabant behield als landsheer het recht van bede of belasting te heffen en in tijd van oorlog requisities te doen. De goederen van het kasteel genoten vrijdom van belasting.

Schoutenhuis Schaesberg.
Hoofddeur.

Door de oprichting der heerlijkheid veranderde de rechtskundige toestand der bewoners niet. De inrichting van het bestuur was gelijk aan dat van de Hoofdbank Heerlen, waarvan Schaesberg afgescheiden was. Ook de regels voor de rechtspraak worden van Heerlen overgenomen.
Het bestuur der heerlijkheid werd gevormd door de schepenbank, bestaande uit een schout en zeven schepenen. De schout was voorzitter en hoofd van het bestuur. Tevens fungeerde hij als officier van justitie. Hij werd ter zijde gestaan door de griffier, die de rol moest houden (aantekening houden van het behandelde ter vergadering) en de gerechtsbode. Schout en schepenen werden voor het leven benoemd uit de meestgeërfden of aanzienlijkste inwoners der heerlijkheid.
De taak der schepenbank was veelomvattend. Zij had verordeningen te maken en op de naleving er van toe te zien, de inspectie van wegen, bruggen, maten en gewichten, het registreren van eigendomsoverdracht, zaken van voogdijschap en curatele, het omslaan der belasting, benevens de rechtspraak. Zij had het recht de doodstraf uit te spreken en tegen haar vonnis bestond in criminele zaken geen beroep. Ten teken, dat de heerlijkheid dit recht bezat, had ze een galg, die bij de grens van het rechtsgebied, op de Lichtemig bij het Galgebumke stond.
Schout en schepenen genoten als vergoeding bij rechtzaken een derde deel van de opgelegde boeten of van de gerechtskosten, die in een civiel geding de verliezende partij moest betalen. Voor andere werkzaamheden genoten zij vacatiegeld. De griffier werd per schriftstuk betaald.
Jonkheer Johan Frederik gaf aan de schepenbank een eigen zegel. Het vertoonde de beeltenis van de H. Frederik (de patroonheilige van de heer), staande ten volle lijve van voren, gekleed in bisschoppelijk gewaad, dragende de mijter op het hoofd, houdende in de rechterhand de kromstaf, binnenwaarts gekeerd, en in de linkerhand een boek en ter halverwege uitkomende achter een schild met het wapen van Schaesberg.

Het droeg een rondschrift met de woorden: DAS GERICHT DER HERLIc SCHAESBERGh S. FREDERIC PATR. ORA PRO NO.
Dit zegel is bij koninklijk besluit van 26 juni 1869 erkend als het zegel der gemeente Schaesberg.
De eerste schout der heerlijkheid was Servaas van den Hoeff. Hij was nog in 1635 in functie. In 1683 bekleedt L. Merkelbach die functie. Dan komt het ambt in handen der familie Dortants, naar wie het leengoed genoemd is, dat ze reeds in 1544 bezat. Willem Dortants was schout van 1686 tot 1718 en zijn zoon Frederik Theodoor van 1718 tot 1758. Na een vacature van 5 jaar volgde P. Dullens van 1763 tot 1776 en D. C. Poyck van Ehrenstein van 1776 tot 1795.
Jonker Johan Frederik regeerde van 1619 tot 1671 onder niet bijzonder gunstige omstandigheden. Nauwelijks had hij het bestuur aanvaard, of het Twaalfjarige Bestand liep ten einde en het tweede bedrijf van de Tachtigjarige Oorlog begon, dat zich voor een groot deel in Zuid-Limburg afspeelde. Oorlog betekende destijds: voortdurend meer en zwaardere belastingen, inkwartiering van ruw krijgsvolk, gedwongen levering van levensmiddelen en fourage, het afkopen van brandschatting en plundering en allerlei overlast van veelal bandeloze huurtroepen. Alle kosten en schade kwamen voor rekening van de inwoners. Het doortrekken van een leger betekende veelal ruïnering van het land.
De Tachtigjarige Oorlog eindigde officiëel in 1648 met de vrede van Munster, maar in Zuid-Limburg duurde hij feitelijk tot 1661. Gedurende die 13 jaar was het Land van Valkenburg een twistappel tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Spanje. De inwoners wensten niet onder het bestuur der Republiek te komen, daar deze de uitoefening van de katholieke godsdienst verbood. Het is te danken aan de aandrang, die Johan Frederik op de regering in Brussel uitoefende, dat, toen in 1661 bij het Verdrag van Partage de kwestie geregeld werd, door de verdeling van het Land van Valkenburg tussen beide partijen, de heerlijkheid Schaesberg aan Spanje bleef, terwijl het omringende gebied, de Bank van Heerlen, aan de Republiek kwam. In Schaesberg bleef dus de uitoefening van de katholieke godsdienst vrij, terwijl dit in Heerlen verboden was. Het waren nu ook twee verschillende staten, waarbij Schaesberg als een enclave lag binnen het Staatse gebied, waartoe ook Nieuwenhagen als deel der Hoofdbank Heerlen behoorde. Ten einde het vrije verkeer tussen Heerlen en Nieuwenhagen te waarborgen, werd bij gemeld verdrag bepaald dat de weg tussen beide plaatsen, lopende door de heerlijkheid Schaesberg, zou behoren aan de Republiek, met een strook van 1 roede (16 voet — 4,80 m.) breed ter weerszijden van de weg. Het grondgebied der heerlijkheid werd daardoor in tweeën gedeeld, maar de inwoners mochten van deze weg onbelemmerd gebruik maken. Vanwege de vrije passage op de weg werd hij de Passage- of Pasweg genoemd, welke naam thans nog het gedeelte tussen de Streep en de Kamp draagt. Eertijds was onder die naam ook de Heerlense weg begrepen.
In economisch opzicht ondervonden de inwoners der heerlijkheid weinig nadeel van de staatkundige wijziging, daar in het verdrag bepaald was,

dat ze hun producten in Heerlen vrij mochten invoeren. Vreemde voertuigen moesten echter aan de grens van Schaesberg en Nieuwenhagen tol betalen. Dit geschiedde te Nieuwenhagen in het huis, dat thans nog het Kantoor heet en te Schaesberg in het pand Kampstraat no. 8. De weg had in de achttiende eeuw, als schakel in de verbinding Maastricht—Heerlen—Gulik—Keulen, een voor die tijd druk verkeer.
Johan Frederik huwde in 1624 met Fernanda van Wachtendonk. Deze bracht als bruidsschat het slot Krickenbeck mee, dat naderhand de residentie der Schaesbergers werd. Door dit huwelijk kwam Johan Frederik in dienst van de hertog van Gulik, bij wie hij hoge posten bekleedde. In verband daarmee werd hij in 1637 door keizer Ferdinand III in de baronnenstand verheven.
Ondanks het feit, dat zijn voornaamste terrein van werkzaamheid in Gulik lag, heeft hij zijn stambezit niet verwaarloosd. Hiervan getuige o.a. een viertal bouwwerken. Het door zijn grootvader gebouwde kasteel voltooide hij door aan het bestaande gebouw een vleugel, het binnenhof en de hoektoren aan te bouwen, benevens de voorhof, de boerderij, met zijn imposante torens. Boven de ingangspoort geeft een inschrift op een steen de bouwheer en als chronicum het bouwjaar 1650 aan. Dit inschrift luidt:

IOANNES FREDERICVS	=	607
ME FIERI IVSSIT	=	1009
PAX	=	10
VTRIQVE IPSIQVE	=	18
REQVIES	=	6
		1650

Dit betekent: Johan Frederik liet me bouwen. Ons beiden zij vrede en hemzelf rust.
Ook liet hij de kapellen van Leenhof en Palemig bouwen. De eerste is toegewijd aan O.L. Vrouw van de Berg Carmel, zoals de gevelsteen aangeeft: FLOS CARMELI, VIRGO PUERPERA. O.P.N. Het bouwjaar is niet aangegeven, maar dit is af te leiden uit het wapen, boven de inscriptie. Dit is het alliantiewapen van Schaesberg en Wachtendonk, verbonden door een baronnekroon. We zien daaruit, dat de kapel gebouwd is door Johan Frederik van Schaesberg en zijn echtgenote Fernanda van Wachtendonk en wel toen ze reeds in de baronnenstand verheven waren. Daar dit laatste in 1637 plaats had en Johan Frederik in 1647, na de dood van Fernanda, een tweede huwelijk aanging, moet het bouwjaar liggen tussen 1637 en 1647.
De kapel te Palemig is toegewijd aan de H. Barbara en gebouwd in 1668. Johan Frederik heeft ook de grondslag gelegd voor de kerk. Het lag

voor de hand, dat hij de heerlijkheid ook kerkelijk zelfstandig wilde maken door het bouwen van een kerk, noodzakelijk voor het stichten van een parochie. Doch de oorlog belemmerde het. Maar nauwelijks had de vrede van Munster daaraan een einde gemaakt, of Johan Frederik begon met de bouw van een kerk. In 1649 werd met de werkzaamheden begonnen, aan de rand van het adellijk grondbezit bij het dorp Scheyd. De kerk werd niet voltooid door de onzekerheid, veroorzaakt door de strijd over het bezit van het Land van Valkenburg tussen de Republiek en Spanje, die tot 1661 duurde. Nu werd de bouw hervat. Bij de dood van Johan Frederik in 1671 waren de muren voltooid. In zijn testament beschikte hij, dat een bedrag van 1900 daalder zou dienen voor de afbouw en het onderhoud van de kerk.
Na zijn dood ontstond er onenigheid onder de erfgenamen. Pas in 1685 werd de erfeniskwestie geregeld. Daar de oudste zoon, Arnold Frederik, reeds voor zijn vader overleden was, kwam de heerlijkheid aan zijn kleinzoon Frederik Sigismund Theodoor. Deze was nog minderjarig en kwam onder het regentschap van zijn moeder. Pas in 1686 aanvaardde hij het bestuur. Hij was een zonderling mens en had absolutistische neigingen. Dit leidde tot een ernstig conflict met schout en schepenen, die zich bij de Raad van Brabant beklaagden, dat de gebiedende heer zich niet hield aan de door hem bezworen rechten. Dit conflict werd bijgelegd door een overeenkomst, waarin de wederzijdse rechten werden vastgesteld. Sedertdien heeft Frederik Sigismund Theodoor zich zo goed als niet meer met het bestuur der heerlijkheid bemoeid en dat voorbeeld hebben zijn opvolgers nagevolgd.
Niettemin heeft Frederik Sigismund Theodoor zich voor Schaesberg zeer verdienstelijk gemaakt door de kerk te voltooien en haar op zeer vrijgevige wijze te voorzien van alles, wat voor de aankleding en uitrusting van de kerk nodig was. Ook schonk hij haar goederen en inkomsten, waarmee in de toekomst de kosten van de eredienst en het onderhoud van het gebouw, alsmede van het levensonderhoud der bedienaren bestreden konden worden. Zo schonk hij aan de kerk o.a. 8 bunder land, naast de pastorie gelegen, d.w.z. het land tussen de kerk, de Streperstraat, de Ruiterstraat en de Heerlense weg, en een bos, „het Hitje" genaamd, gelegen tussen genoemd land en het Streperbos. Het „Hitje" heeft tot 1948 aan de kerk behoord; de 8 bunder zijn in de Franse tijd aan de kerk ontnomen.
Ook voor het onderwijs zorgde hij: de koster kreeg een woning om er school te geven, en de nodige inkomsten als loon voor het geven van onderwijs.
De kerk was in 1699 klaar en op 15 december van dat jaar werd door bisschop Cools van Roermond de oorkonde van de oprichting van de parochie getekend.
Het kerkgebouw bewaart nog de volgende herinneringen aan de stichters: boven de ingang van de vroegere sacristie, thans afgesloten door een granieten plaat, waarop de namen der pastoors gebeiteld zijn, bevindt zich het Schaesbergse wapen met helmversiering en het opschrift: Johan

Frederik liber baro de Schaesberg anno 1699. Door deze steen heeft de voltooier der kerk zijn grootvader als grondlegger ervan willen eren. Zes sluitstenen der gewelven in de oorspronkelijke kerk tonen in een vlammende zon met het familiewapen de namen van de leden van het geslacht, die bij de bouw betrokken waren.
Frederik Sigismund Theodoor werd krankzinnig. Sedert 1715 stond hij onder curatele. Hij stierf in 1733 en werd in de grafkelder onder de kerk begraven, waar zijn geraamte nog aanwezig is. Een machtige grafsteen voor het koor wees zijn laatste rustplaats aan. Bij het 250-jarig bestaan der parochie is de steen opgeknapt en onder het oxaal in de muur geplaatst om het aandenken aan de stichter der kerk te doen voortleven. Op 1 juli wordt zijn jaardienst gehouden.
Daar hij ongetrouwd was, kwamen zijn bezittingen aan zijn achterneef Johan Willem, hoofd van de jongere tak van het geslacht, die gebiedende heer van Schaesberg werd. Hij woonde te Krickenbeck en kwam niet eens naar Schaesberg om zich te laten inhuldigen. Daartoe stuurde hij zijn broer Johan, die de eed van trouw van de Schaesbergse onderdanen afnam.
Het kasteel bleef onbewoond. Na 1900 is het in verval geraakt en het is thans een troosteloze ruïne.
Sedert het einde der zeventiende eeuw was het bestuur der heerlijkheid feitelijk volledig in handen van schout en schepenen. Een magistraat van naam was Frederik Theodoor Dortants, die het ambt van schout bekleedde van 1714 tot 1757. Hij werd door de schepenbanken van Oostenrijks Valkenburg als commissaris, afgevaardigde van de derde stand, als lid van de Staten gekozen. Hij woonde in het pand Hoofdstraat no. 14. Daar zetelde — door het ontbreken van een gemeentehuis — het bestuur. De schoutenkamer, met meubels in stijl Louis quinze, is het bezichtigen waard.
De voornaamste taak van het dorpsbestuur was de zorg voor de financiën, de betaling der landsbede, dorps- en andere lasten. In vredestijd was de landsbede de voornaamste post op de begroting. Het bedrag er van werd vastgesteld op de vergadering der Staten van de vier landen van Overmaas en omgeslagen over elk der landen. Het aandeel van het Land van Valkenburg werd weer omgeslagen over de onderhorige banken en heerlijkheden, die moesten zorgen, dat de opgelegde aanslag op tijd afgedragen werd aan de landsontvanger.
Het repartiseren der belasting over de inwoners der heerlijkheid was het werk van het gerecht, bijgestaan door twee burgemeesters, gekozen uit de geërfden (grondbezitters), die ook ter vergadering werden opgeroepen. De inning der belasting geschiedde door de schatheffer of collecteur. Deze genoot zoveel ten honderd van de te innen som, gewoonlijk 4%. Het ambt werd vergeven aan de laagstbiedende, die echter behoorlijk borg diende te stellen.
In vredestijd bedroeg de landsbede ongeveer 3 gld. per bunder. In oorlogstijd waren de lasten veel zwaarder: in 1747 bedroegen ze 32 gld. per bunder. De dorpslasten waren niet hoog en bestonden in vacaties voor

schout, schepenen, en burgemeesters, schrijfloon voor de secretaris, het hefloon voor de collecteur en een paar schoenen voor de gerechtsbode. In het jaar 1722 bedroegen ze 54 gld. 8 st. Ze stegen in de loop van de 18e eeuw tot 612 gld. in 1782. De gemeentelijke bemoeiïngen hadden zich uitgebreid. Zo verschijnt in 1781 de gezondheidsdienst: ter bestrijding van de heersende buikloop zal een medicijnmeester voor de armen worden aangesteld, waarvoor 150 gld. op de begroting worden uitgetrokken. De dorpslasten werden gedragen door de laten, de lenen en de pachthoven Leenhof en Kakert, ieder voor een derde deel. De laatste waren, als eigendom van de heer, vrijgesteld van de landsbede.
Bij ordonnantie van de hoge regering van 24 januari 1778 werden nieuwe voorschriften gegeven op het stuk van publieke lasten voor de Landen van Overmaas. De aanslag werd in het vervolg berekend naar de opbrengst van huizen en landerijen. Ook werden geen goederen meer van belasting vrijgesteld. Volgens de toen opgemaakte staat telde de heerlijkheid 119 huizen, en 444 bunder belastbaar land, die aan 239 eigenaren behoorde, met een totale waarde van 138.171 gld. De totale opbrengst werd geschat op 14.429 gld. of 30 gld. per bunder. Voor het jaar 1782 bedroeg de schat 5 gld. 7 st. per bunder. Ook de vergoeding der ambtenaren werd opnieuw geregeld. De schout ontving 1/50 penning, de burgemeester en de secretaris 1/100 penning van het omgeslagen bedrag.
Schout en schepenen hadden ook de rechtspraak. Alle geschillen en misdrijven hadden zij te berechten. Voor civiele zaken bestond nog hoger beroep bij het Tribunaal te Limburg en het Hof van Brabant te Brussel. Maar voor criminele zaken bestond geen beroep, zodat het uit eenvoudige landbouwers bestaande college het recht had doodvonissen uit te spreken. Daarvan heeft het gebruik gemaakt: in het jaar 1734 sprak de schepenbank het doodvonnis uit over 16 leden van de bende der Bokkerijders, die allen bij het Galgenbumke op beestachtige wijze door de beul der stad Aken terecht gesteld werden. De goederen der terechtgestelden werden geconfiskeerd, maar de opbrengst er van was niet voldoende om de kosten van de beul te betalen, die voor het uitoefenen van zijn beroep een rekening indiende van 395 gld. 0 st.
Het ontstaan der bende vond zijn oorzaak in de bedroevende toestand, waarin deze streken in de eerste helft der 18de eeuw verkeerden. Een groot deel der bevolking was door de oorlogen tot de bedelstaf gebracht en zedelijk verwilderd. Geen wonder dan ook, dat onder de leiding van afgedankte soldaten de roversbende ontstond, die bekend is onder de naam van Bokkerijders. Ze telde volgens Sleinada (schuilnaam voor A. Daniels, pastoor van Schaesberg) in de heerlijkheid alleen 70 leden. Op 10 april 1738 roofden ze de kerk te Schaesberg letterlijk leeg.
In de tweede helft der 18de eeuw had een economische opleving plaats in de heerlijkheid. Ze bleef van oorlog verschoond, terwijl landbouwproducten een afzetgebied vonden in Aken en het Land van Herve. Daaraan is het toe te schrijven, dat in die tijd, zoals uit de gevelstenen blijkt, verschillende huizen van steen gebouwd werden of van een stenen

gevel voorzien. De overige huizen waren vakbouw van hout, leem en stro. Bij de vrede van Utrecht in 1713 was Schaesberg van Spanje overgegaan naar Oostenrijk. Nu werd het van uit Wenen via Brussel—Limburg—Valkenburg bestuurd. In 1786 ging de heerlijkheid, overeenkomstig het verdrag van Fontainebleau, van Oostenrijk over aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Op 13 juli had de officiële overdracht plaats op de pastorie. Schaesberg kreeg nu in plaats van een katholiek een protestants opperbestuur. Gelukkig, dat bij het verdrag de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst door Oostenrijk was voorbehouden, want de Staten-Generaal lieten het Echt- en Schoolreglement van 1662 afkondigen, dat voor de Generaliteitslanden gold en o.a. voorschreef, dat huwelijken voor een gereformeerde predikant moesten voltrokken worden. Tegen deze aantasting van hun bij het verdrag van Fontainebleau gewaarborgde rechten kwam het bestuur der heerlijkheid in verzet en met de schepenbanken van Strucht en Oud-Valkenburg, die ook aan de Republiek overgegaan waren, stuurde het een rekwest aan de Staten-Generaal, die de invoering der reglementen opschortte.
Een meevaller van het nieuwe bestuur was, dat de Staten-Generaal 4500 gulden bijdroegen aan het herstel van de toren der kerk, die in zeer bouwvallige staat verkeerde.
Nog geen 10 jaar na de overdracht van Schaesberg aan de Republiek werd het gebied tussen Rijn en Maas door Franse legers veroverd en bij Frankrijk ingelijfd. Dit geschiedde in 1795. Het bestuur werd volgens de nieuwe Franse grondwet ingericht. De heerlijkheid werd een gemeente en vergroot met Strijthagen en Overste hof, die voordien tot Heerlen behoorden. Het college van schout en schepenen werd vervangen door een door burgers, zo werden de inwoners door de grondwet genoemd, gekozen gemeenteraad, die weinig anders te doen had dan te zorgen voor de uitvoering der voorschriften van de regering en dat waren er vele. Een inventaris van de besluiten en publicaties vermeldt er 207 in 3 jaar! De uitvoering van die besluiten was niet altijd aangenaam voor de burgers, maar ook niet voor de nieuwe bestuurders. Tot die onaangename zaken behoorden: de ondragelijke requisities, die betaald werden met waardeloze assignaten (papieren geld), de maatregelen tegen de kerk en priesters, en de invoering der conscriptie of gedwongen dienstplicht.
De inlijving bij Frankrijk en de invoering der Franse, revolutionaire wetgeving bracht ook veranderingen ten goede, waardoor misstanden werden opgeheven. Er kwam een einde aan de staatkundige verbrokkeling, die in Zuid-Limburg heerste. Dit kwam niet alleen het verkeer, maar ook de veiligheid ten goede. Gelijkheid van alle burgers voor de wet en gelijkstelling van alle gebiedsdelen van de Franse staat brachten in vele opzichten verbetering in de toestand van de bewoners dezer streken. Daaraan is het ook toe te schrijven, dat, toen Napoleon een einde maakte aan het drijven der revolutionairen, men vrede had met de nieuwe toestanden.
Onder het nieuwe bewind werd oud-burgemeester Johannes Jongen maire. Hij verwisselde dit ambt in 1806 met dat van gemeente-ontvanger. Hij

woonde in het huis Hoofdstraat no. 21, dat hij in 1787 had laten bouwen. Hij werd als maire opgevolgd door H. J. Stassen, pachter van de kasteelhoeve.
Aan het Franse Bewind kwam in Schaesberg een einde, toen in de maand januari van het jaar 1814, in achtervolging van het bij Leipzig verslagen leger van Napoleon, hier Kozakken verschenen, en zich bij de Ingwie legerden. Als herinnering aan hen vertelde men, dat ze gehuld in slaapzakken van schapenvacht in de sneeuw sliepen en dat ze veel brandewijn dronken....
Na eerst onder een militair bestuur gestaan te hebben, werd Schaesberg op 12 mei 1815 ingelijfd bij het Koninkrijk der Nederlanden, dat België en Nederland omvatte, onder het bestuur van koning Willem I. Het werd toen de gemeente van Nederland, die het, met onderbreking onder het Belgisch bewind van 1830 tot 1839, tot nu gebleven is. Als zodanig heeft Schaesberg gedurende 125 jaar, tot 1940 vrede genoten en is gevrijwaard gebleven voor oorlog en bezetting, waaronder het in de vorige eeuwen zo zwaar geleden had.
Het bestuur der gemeente bestaat sedert 1815 uit burgemeester en wethouders (in de eerste jaren nog schout en schepenen genoemd) en de gemeenteraad. Benoeming, bevoegdheid en werkterrein van het gemeentebestuur zijn echter in die anderhalve eeuw totaal gewijzigd. Overeenkomstig de grondwet van 1815 werd de gemeenteraad benoemd door Gedeputeerde Staten uit een voordracht, opgemaakt door de zittende raad.
Tijdens het Belgisch bestuur werd in 1837 de raad gekozen volgens de voor België geldende grondwet. Na de terugkeer tot Nederland hadden in 1851 de eerste verkiezingen plaats volgens de thans nog vigerende gemeentewet en kreeg het gemeentebestuur de tegenwoordige samenstelling. Het aantal stemgerechtigden bedroeg toen 30 op 1123 inwoners. Dit stemrecht werd bepaald door de aanslag in de belastingen, die voor een kiezer minstens 20 gulden moest bedragen. Alleen de welgestelden hadden kiesrecht en het recht om gekozen te worden.
Sedertdien is het kiesrecht uitgebreid tot algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht (sedert 1918).
Gedurende de gehele 19de eeuw was het bestuur der gemeente in handen van de heren van Strijthagen en de halfes (pachters) der grote boerderijen.
Burgemeester waren achtereenvolgens: Stassen (1806—27), halfe van de kasteelhoeve van Schaesberg; van Lommessen van Strijthagen (1827—47) met een onderbreking van 1829—30, toen in zijn plaats notaris Smeets uit Heerlen benoemd werd; baron Victor de Rosen van Strijthagen, zijn schoonzoon (1847—57); Melchers, halfe van Leenhof (1857—76); baron George de Rosen van Strijthagen (1876—95) en Quaedvlieg, halfe van de Kakert (1895—1934).
In de gemeenteraad werden als regel gekozen de halfes der pachthoeven, leden van de families Erens uit de Kamp en Jongen van de Put. Hij telde tot 1923 zeven leden.

Tot de inwerkingtreding der gemeentewet in 1851 was de bevoegdheid van het gemeentebestuur gering; zelfs voor de benoeming van de gemeenteambtenaren, secretaris, ontvanger, onderwijzer, veldwachter en kantonnier, mocht de raad alleen een voordracht opmaken. De benoeming geschiedde door de gouverneur der provincie. De gemeentewet van 1851 bracht hierin verandering.
Ook het werkterrein van het gemeentebestuur was aanvankelijk zeer beperkt, maar werd in de loop der eeuw belangrijker. Dit blijkt o.a. uit de gemeentelijke uitgaven. Deze bedroegen in 1822 *f* 461,—, in 1837 *f* 537,— (1323,— Belgische francs), in 1857 *f* 1.071,—, in 1887 *f* 2.981,—, in 1897 *f* 4.659,— en in 1900 *f* 17.327,—. Sedertdien is het bedrag der gemeentelijke uitgaven met sprongen omhoog gegaan en bedroeg in 1960 ca. *f* 3 miljoen.
In de eerste helft van de 19de eeuw bestond het werk van het gemeentebestuur in het organiseren van het gemeentelijk bestuursapparaat volgens de voorschriften der regering; het opmaken van voordrachten voor de benoeming van gemeenteambtenaren en het vaststellen van de tractementen. Deze bedroegen in 1851 voor de burgemeester *f* 60,—, secretaris *f* 76,—, ontvanger *f* 42,80.
De kapelaan genoot een subsidie van *f* 152,—. Ook verleende de gemeente subsidie aan het armbestuur, dat door de gemeenteraad benoemd werd.
Een voorname taak voor het gemeentebestuur was het onderhoud der wegen. Dit geschiedde door de inwoners, die tot hand- en spandiensten verplicht waren. Ze werden opgeroepen om te komen „botten", de gegoeden voor spandiensten met kar en paard en de andere voor handdiensten met hak en schop. In het jaar 1856 werden gedaan 59 dagen spandiensten met 1 paard en 78 dagen met 2 paarden en 526 dagen handdiensten. Bij Lichtenberg werd kiezel gebroken, die op de wegen gebracht werd. Voor het inwalsen er van moesten de voertuigen en de voetgangers zorgen.
Ook maakte de gemeenteraad verordeningen, meestal naar aanwijzingen van hogerhand. Veel aandacht schonk men aan het brandgevaar. Een verordening van 1823 bepaalde, dat bakovens op 50 meter van de woningen moesten liggen en van een pannendak voorzien worden, dat de schoorstenen in april en oktober geveegd moesten worden en dat alleen goed gesloten lantaarns gebruikt mochten worden. In 1851 werd het maken van strooien daken verboden, terwijl in 1860 een brandspuit aangeschaft werd. Ze werd gekocht te Aken en kostte *f* 450,—. Voor het blussingswerk bij brand, waartoe ieder verplicht was, dienden ook de poelen, voor wier onderhoud en uitdieping het gemeentebestuur zorgde. De poelen leverden tevens drinkwater voor het vee en schrobwater. Het drinkwater was een probleem. In het meer dan een kilometer lange dorp Scheyd waren slechts zes putten, waarvan één met een pomp. Ze waren alle particulier eigendom. Drie ervan stonden tegen betaling ter beschikking van de buren. In 1900 werden 2 gemeenteputten gemaakt. Sedert 1913 bezit Schaesberg leidingwater.

PROVINCIE LIMBURG. GEMEENTE SCHAESBERG.

1866.

744 Bunders 12.50 Inwoners

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

Tot 1828 was er geen gemeentehuis. De gemeentezaken werden afgedaan ten huize van de burgemeester of de secretaris. Ook was er geen schoolgebouw. Er werd school gehouden in de kosterswoning. Het was dan ook een belangrijke gebeurtenis toen de gemeente besloot een school te bouwen, met een kamer bestemd voor gemeentehuis. Voor de bouw, die in 1828 klaar was, werd een lening gesloten van *f* 4500.—. Het gebouw lag naast de kerk en is enige jaren geleden afgebroken. Het heeft 50 jaar dienst gedaan tot 1878, toen de gemeente als school, gemeentehuis en onderwijzerswoning het complex liet bouwen, dat thans als meisjesschool en klooster in gebruik is. De gemeente verkocht het aan de Soeurs du Sacré Coeur in 1905, toen een nieuwe gemeenteschool, de tegenwoordige St Jozefschool, met onderwijzerswoning en gemeentehuis voltooid waren.
In 1828 werd bij Koninklijk Besluit tot onderwijzer benoemd Johan Hendrik Hubert Consten, bezitter van de derde rang op een rijkssalaris van *f* 90,—. Hij kreeg van de gemeente een toelage van *f* 40,— om onderwijs te geven in de Hoogduitse en Nederduitse taal, rekenkunde en geografie. In verband hiermede is het dienstig te vermelden, dat tot 1905 in de kerk in het Duits gepreekt werd en de kinderen de catechismus in het Duits leerden. In de school werd in de derde klas met Duits lezen begonnen.
Consten is, met onderbreking in de Belgische tijd, onderwijzer gebleven tot 1876. Hij werd opgevolgd door P. Vliegen, die tot 1902 hoofd der school is geweest.

Al hebben de bewoners der gemeente in de 19e eeuw zich niet actief met de politiek bemoeid, toch wisten ze, wat er op dit gebied aan de hand was en bepaalden dienovereenkomstig hun houding. Dit blijkt hieruit, dat de raadsleden, bij het afleggen van de eed van getrouwheid aan de landswetten, vóór 1830 er steeds aan toevoegen: „te hebben geobserveerd de Rooms Katholieke religie niet te willen overtreden". Dit hangt samen met de verklaring der bisschoppen, dat een katholiek geen vrede kon hebben met de grondwet van wege de bepalingen over de godsdienst. Men leefde met de oppositie tegen de regering van koning Willem I mee en toen in 1830 de opstand uitbrak, deed men mee. Overigens was de burgemeester van Lommessen wegens zijn sympathie met de oppositie al voordien bij de regering in ongenade gevallen, want zijn benoeming tot burgemeester werd bij Koninklijk Besluit van 23-2-1830 ingetrokken. Hij werd vervangen door Daniël Smeets uit Heerlen, die echter, nadat Schaesberg in oktober de zijde van België gekozen had, weer plaats moest maken voor van Lommessen. Vol enthousiasme sloot Schaesberg zich bij de opstand aan. De raad der gemeente met de burgemeester aan het hoofd legden de eed van trouw aan de nieuwe regering af, en eveneens pastoor Burgens als voorzitter van het Armbestuur. Er werd ook een gemeentelijke garde opgericht met een luitenant-kolonel, een kapitein, twee luitenants en drie onderluitenants.
Alleen de onderwijzer Consten, door de koning benoemd, wenste de eed

niet af te leggen. Hij nam ontslag. Hij werd makelaar in tarwe tegen een commissieloon van 2½ cent per vat.
Het Belgisch gouvernement gaf 1000 francs voor reparatie van de kerktoren en liet de weg Heerlen—Schaesberg verbeteren, die over de Streperberg geleid werd. Voordien liep hij langs de rand van het bos, waar thans de nieuwe weg loopt.
Schaesberg bleef onder Belgisch bestuur tot 1839, toen het, ondanks het verzoek, dat 118 inwoners aan de regering te Brussel richtten om niet aan Holland te worden overgeleverd, weer aan Nederland kwam. De Nederlandse regering nam geen maatregelen wegens pro-Belgische gezindheid. Van Lommessen bleef burgemeester en Consten hervatte zijn taak als onderwijzer. Hij ontving vanwege de koning een brief van dankbetuiging voor zijn trouw aan Nederland.
In 1848 ontstond er in Limburg, dat sedert 1839 de dubbele status had van provincie van Nederland en (als hertogdom) lid van de Duitse Bond, een beweging voor aansluiting bij Duitsland, die ook in Schaesberg aanhang vond. Er werd een rood-goud-zwarte vlag uit de toren gehangen, die echter werd ingehaald toen soldaten uit het garnizoen van Maastricht verschenen. Sedertdien zijn de bewoners van Schaesberg trouwe Nederlanders gebleven.

Gedurende de 19de eeuw was de economische toestand van de bewoners der gemeente slecht. Het aantal inwoners nam in deze periode dan ook slechts weinig toe: het groeide van 1100 tot 1300.
Landbouw was het middel van bestaan. Er waren 7 grote bedrijven (6 pachthoeven en de Ingwie, die eigendom was van de familie Melchers), 10 middelgrote bedrijven (met 2 of meer paarden) en een groot aantal kleine bedrijven, waarvan de meeste koeien als trekdieren gebruikten. Ook de handwerkslieden en de landarbeiders, die als knecht op een boerderij werkten, bewerkten een stukje land en hielden vee. Wie geen eigendom had, kon voor het telen van aardappels een stukje grond in gebruik krijgen, groot de helft van de oppervlakte, waarvoor hij de mest kon leveren. Dit noemde men boermesten. En over mest beschikte iedereen, want ieder mestte een varken. Veel mestvaalten lagen aan de straat. Er waren slechts weinig welgestelden in de gemeente en veel armen. Vooral in de veertiger jaren was de armoede zeer groot door een aardappelziekte, in heel Europa. Volgens gemeentelijke opgaven waren in het jaar 1851 op 1121 inwoners 217 armen. Als oorzaken van de armoede worden opgegeven: de duurte der levensmiddelen, het gebrek aan werk en het grote getal gebrekkigen, die geen werk kunnen verrichten. Gelukkig was er ook liefdadigheid: in het jaar 1846 werden bij gelegenheid van de jaardienst van Peter van Lommessen van Strijthagen 46 gezinnen door de familie van de overledene bedeeld. Deze bedeling had ieder jaar plaats. In 1863 werd op initiatief van kapelaan Savelberg een St Vincentiusvereniging opgericht. Ook stichtte hij een klooster met een tehuis voor ouden van dagen in de kosterij.
Het werd op economisch gebied beter, toen na 1870 velen werk vonden

over de grens in het Duitse Rijnland. Enigen vestigden zich daar met hun gezin, anderen verbleven er van maandag tot zaterdag en die in de nabijheid van de grens werk vonden, gingen dagelijks heen en weer.

Een grote verbetering in het verkeer en de werkgelegenheid bracht de aanleg van de spoorweg van Sittard naar Herzogenrath, die in 1896 geopend werd. De trein, die te half vijf in de morgen vertrok in de richting Herzogenrath was het drukst: hij vervoerde de arbeiders. De mijnwerkers kwamen terug met die van 5 uur, de arbeiders uit Aken om 8 uur.

Een gelukkige verandering in de economische toestand der gemeente bracht de mijnbouw. Toen het aan Honigmann gelukt was de schachten der mijn Oranje-Nassau I met de spoelmethode door het drijfzand heen te voltooien, begon hij in 1898 met de aanleg van een mijn in de concessie Carl, de tegenwoordige mijn Oranje-Nassau II. Ondanks tegenslagen kon men in 1906 beginnen met het delven van kolen. In diezelfde tijd was ook de eerste staatsmijn Wilhelmina op het grondgebied der gemeente bij Terwinselen klaar gekomen en eveneens de spoorwegaansluiting voor beide mijnen.
Nu was er niet alleen werk voor de eigen mensen, maar ook voor vreemden. Vooral tijdens de Wereldoorlog I stroomden vreemdelingen „aller Herren Länder" naar Schaesberg uit.
Met de komst van de mijnbouw begon voor de gemeente een nieuwe periode in de geschiedenis, een periode van vooruitgang, die van een boerendorp van 1300 inwoners in 1900 een stedelijke agglomeratie maakte met 14.000 inwoners in 1960.

J. J. JONGEN.

VOERENDAAL

Inleiding.

VOERENDAALS geschiedenis in een artikel van deze jubileumuitgave samen te vatten...., nee, dat is een contradictio in terminis! In het hierna volgende kan ik slechts in vogelvlucht en zeer summier iets over de geschiedenis van Voerendaal vertellen; summier niet alleen wegens de beperkte mogelijkheid binnen het raam van deze uitgave, maar vooral ook omdat schrijver dezes zich in genendele historicus of archivaris mag noemen, doch — evenals de meesten van U, lezers — interesse heeft voor het verleden, i.c. in het bijzonder voor het verleden van Voerendaal.

Herkomst van de plaatsnaam.

Dat de kleine stip op de wereldkaart, die thans Voerendaal heet, reeds in de Romeinse tijd betekenis had, moge U uit het vervolg van dit artikel blijken. Of de benaming echter in enig verband staat tot romeinse vestingen is twijfelachtig. Gegevens uit de romeinse tijd zijn ontoereikend om dit verband enigermate aannemelijk te maken.
Meer overtuigend is de herkomst van de plaatsnaam te zoeken in de bodemgesteldheid van dit gebied. Voerendaal was en is bekend om zijn vele bronnen en waterrijke plaatsen. „Voeren....", het oud-frankische „forda", betekent een doorwaadbare plaats in een rivier of beek. „Voerendaal" (gelatiniseerd „Furenthelae") zou kunnen betekenen: een rivier-, beek- of waterdal (zie Gedenkboek Voerendaal 1049—1949 blz. 17). Volgens P. J. M. Peters in „Wandelingen in en om Heerlen" blz. 76, heeft Voerendaal niets met een dal te maken. Hij acht het aannemelijk, dat de plaatsnaam is afgeleid van „voorde" (Duits „Furth"), d.i. ondiepe plaats of rivierovergang en „loo", d.i. bosontginning. In zijn gedachtengang zou de betekenis van Voerendaal zijn: bewoonbaar gemaakte plaats bij een beek- of rivierovergang.

Romeinse periode.

Vondsten van romeins karakter wijzen onomstotelijk de loop van wegen aan. Langs wegen immers vindt men de eerste bewoningspunten, welke zich later uitbreiden tot woongroepen of woonkernen.
De in 1892 begonnen en in 1947 voortgezette opgravingen wijzen aan, dat nabij de hoeve „Ten Hove" een zeer grote romeinse villa met badinrichting moet hebben gelegen. Deze villa ligt aan het romeins wegtracé, hetwelk heeft gelopen van Keulen—Jülich—Geilenkirchen—Rimburg—Groenstraat—Lichtenberg—Heerlerheide—Ten Esschen en onder de gemeente Voerendaal langs kasteel Rivieren—Ten Hove en Haeren en verder in de richting Klimmen. Ook vondsten van bewoningsresten bij de kastelen Rivieren en Haeren wijzen op het bestaan van deze weg.
Staat genoemd wegtracé bekend als „verkeersweg", een 2 km. zuidelijker gelegen weg schijnt van meer militair belang te zijn geweest, t.w. de route van Keulen — Jülich — Coriovallum — Kunrade — Pontstraat — Straat (Kampstraat) — Middenweg — Ransdaal — Valkenburg — Maastricht — Tongeren. De triomfale reis van de (latere keizer) Tiberius rond het begin van onze jaartelling schijnt langs deze route gegaan te zijn.
De marsroute was nabij kasteel Haeren door een zijtak verbonden met de verkeersroute.
Vondsten op landbouwkundig gebied verzekeren ons, dat deze streek een grote betekenis heeft gehad op het gebied van landbouw, veeteelt en tuinbouw. De vondsten ten deze binnen de grenzen van Voerendaal zijn zeer beperkt, doch aangenomen moet worden, dat ook onze plaats zijn rol heeft gespeeld.
Op het gebied van landbouw zijn bekend verschillende soorten van tarwe, haver, gerst en rogge. Mede dank zijn goede wegverbindingen ontwikkelde Voerendaal zich tot een belangrijk graanleverancier van de garnizoensplaatsen aan de Rijnlinie. Skeletten van runderen, schapen, konijnen, zwijnen, kippen en ganzen leren ons, wat er in de romeinse tijd alhier aan rundvee, kleinvee en pluimvee werd gehouden. Tuinbouw, niet wat wij daar thans onder verstaan, zou ik willen verantwoorden door er op te wijzen, dat bij de meeste romeinse boerderijen een moestuin lag.
Op exploitatie van Kunradersteen, reeds in de romeinse periode, wijst het gebruik van deze steen aan bouw- en beeldhouwwerken. Vondsten ten deze zijn niet beperkt tot Voerendaal en naaste omgeving, doch kunnen worden aangegeven in geheel Zuid-Limburg.

Middeleeuwen tot franse revolutie.

Kan uit de oudheidkundige vondsten duidelijk worden vastgesteld, dat Voerendaal in de romeinse tijd reeds een plaats van betekenis is geweest, anderzijds is uit die tijd zo weinig bekend, dat moeilijk van geschiedenis kan worden gesproken. De tot op heden bekende schrifturen, waarop men kan teruggrijpen dateren uit de XIe eeuw.
Van het uiteenvallen van het machtige rijk van Karel de Grote maakten

graven, hertogen, ridders, heren enz., oorspronkelijk ambtelijke bestuurders van domeinen of koningsgoederen, gebruik om zich onafhankelijk te maken. Zodra zij hun onafhankelijkheid hadden bevochten, gingen deze Heren over tot versterking van hun stad of kasteel ter bescherming tegen eventuele aanvallen van naburige machthebbers. Voor het land van Voerendaal dateren uit die tijd de versterkte, meestal met een gracht omringde, kastelen als Cortenbach, Dammerscheidt, Puth, Haeren, Kunderhuis en Hoenshuis en op de grens van de tegenwoordige gemeente: Terworm, Eyckholt en Rivieren.
De bevochten onafhankelijkheid bleek echter slechts van betrekkelijke waarde en spoedig zien wij de kasteel- en burchtbewoners bij bevriende heren of vorsten bescherming zoeken om in tijden van groot gevaar in gezamenlijk optreden de verkregen onafhankelijkheid te kunnen handhaven.
Het dateert uit deze tijd, dat wij Voerendaal beschreven zien als een bestuurlijk onderdeel van het „allodium Herle", waarvan „Udo van Toul" de „Heer" was (XIe eeuw).
De bestuurlijke afhankelijkheid van Heerlen heeft met een korte onderbreking van 1627 tot 1634, toen Voerendaal een afzonderlijke heerlijkheid was onder Jr. Willem van Cortenbach, geduurd tot 1776, toen de schepenbank van Heerlen besloot, dat Voerendaal in het vervolg een dorpsbestuur zou bezitten.
Met de komst van de franse revolutie verdwenen alle „heerlijke" rechten.

Kerkwijding 1049.

In het vorenstaande heb ik één naam genoemd, t.w. Udo van Toul. Bij hem wil ik thans even langer stil blijven staan, omdat deze persoon van grote betekenis is geweest voor de kerkelijke geschiedenis van Voerendaal.
Udo van Toul, de Heer van het allodium Herle en de latere bisschop van Toul was opgevoed door zijn voorganger op deze bisschopszetel, genaamd Bruno, de latere Paus Leo IX. Ook na zijn Pauskroning bleef de genegenheid en vriendschap tussen Leo IX en Udo bestaan. De Paus benoemde zijn beschermeling zelfs tot kanselier der H. Kerk.
Paus Leo IX staat bekend als een wereldreiziger. Na de verwoestingsperiode van de Noormannen zette hij zich met geheel zijn persoonlijkheid in om de opbloei van het geestelijk leven te bevorderen. Hij bleef hiervoor niet in Rome, maar ter stimulering van de herkersteningsarbeid bezocht hij vele bisdommen. De persoonlijke instelling van Leo IX alzo kennende behoeft het niet te verwonderen, dat hij in 1049 heeft voldaan aan een verzoek van zijn neef Hendrik III om te Aken bemiddelend op te treden bij een gezagsconflict tussen hem en Godfried met de Baard inzake de splitsing en belening van Opper- en Nederlotharingen. Het politieke conflict had ook zijn terugslag op het godsdienstig leven, een reden te meer om de komst van de paus te verklaren.
Het staat vast, dat Udo van Toul van de aanwezigheid van Leo IX in Aken op de hoogte is geweest en dat hij deze gelegenheid heeft aange-

grepen om zijn „vriend" te ontmoeten. Het is zelfs aannemelijk, dat Udo Zijne Heiligheid op zijn reis heeft vergezeld. Dat de Paus bij deze gelegenheid de kerk van Voerendaal, liggende binnen het gebied van Herle, heeft willen wijden, kan enerzijds beschouwd worden als een gunstbewijs ten opzichte van zijn vriend Udo, doch anderzijds lag dit ook in de persoonlijke aard van Leo IX, omdat hij er genoegen in scheen te vinden tegenwoordig te zijn bij de verheven handelingen, welke de Kerk verricht bij de inwijding van haar tempels. Hieruit is dan ook te verklaren, dat de paus op deze reis nog meerdere kerken heeft gewijd, met name in de Elzas en in Lotharingen.

Te weinig is in dit verband bekend de volgende persoonlijke verklaring van Paus Leo IX:

> „Ofschoon wij te allen tijde zorg moeten dragen voor alle „kerken Gods, zijn wij toch aan die kerken, die wij onder „medewerking der Goddelijke barmhartigheid eigenhandig „hebben gewijd, gereder zorg en waakzamer liefde verschul„digd in alles."

De vraag, waarom in 1049 juist Voerendaal een nieuwgebouwde of herbouwde stenen kerk had, is nog niet beantwoord. Wellicht moet de reden hiervan worden gezocht in het algehele godsdienstig reveil, waarmede de kerkenbouw, met name ook op het platteland, gelijke tred hield.

Een tweede vraag, welke redenen voor de bisschop van Luik aanleiding zijn geweest om de nieuwe kerk van het in het allodium Herle excentrisch gelegen Voerendaal aan te wijzen als moederkerk (Mater ecclesia), is eveneens onbeantwoord. Voerendaal: in staatkundig opzicht afhankelijk van Heerlen; kerkelijk de moederkerk van Heerlen en Welten! Was toen het economisch zwaartepunt binnen het „Land van Herle" verlegd naar Voerendaal? Of was enkel het feit, dat Voerendaal een stenen kerk had (Heerlen en Welten hadden houten kerkjes) en deze door een Paus geconsacreerd, hiervan de reden? Een soort voorliefde van Udo en de bisschop van Luik voor deze kerk?

Hoelang de kerkelijke voorrang van Voerendaal boven Heerlen en Welten heeft geduurd is niet bekend. Aangenomen kan worden dat hierin wijziging is gekomen bij de bouw van een nieuwe kerk te Heerlen (einde 12e eeuw). Heerlen werd toen (weer) een zelfstandige parochie en kreeg een gebied toegewezen omvattende Welten, Schaesberg, Nieuwenhagen en Hoensbroek. Tot de „oude" parochie bleef toen niet meer behoren dan Voerendaal en Ubachsberg (de kerkelijke indeling is aan de gemeentelijke indeling voorafgegaan!). Ubachsberg werd in 1841 een afzonderlijke parochie, terwijl de oude parochie Voerendaal in 1957 verder werd gesplitst in Voerendaal en Kunrade.

Een derde vraag, welke zich rond de kerkconsecratie van Voerendaal stelt, betreft de kerkpatronen, m.n. H. Laurentius, H. Vincentius, H. Mansuetus en H. Aprus. Relaties, welke de kerk van Voerendaal had met Rome (Paus Leo IX), Luik (Bisdom Luik) en Toul (Udo van Toul, Heer van Heerlen), zijn hierop van invloed geweest.

De H. Laurentius genoot in Luik een bijzondere verering. Zowel bisschop

1049 1949

Den zesden Augustus in het jaar Onzes Heeren negentienhonderd negenen veertig, onder de roemrijke Regeering van Zijne Heiligheid Paus Pius XII had te Voerendaal de opening plaats der Plechtige viering van het

Negende Eeuwfeest

der Inwijding van de Parochiekerk toegewijd aan den H. Laurentius door

Zijne Heiligheid Paus Leo IX.

De plechtigheden in de week van zeven tot veertien Augustus werden bijgewoond door Zijne Hoogw. Excellentie Mgr. Dr. Gulielmus Lemmens, Bisschop van Roermond; Zijne Hoogw. Excellentie Mgr. Paolo Giobbe, Internuntius van Z. H. den Paus te 's Gravenhage; Zijne Hoogw. Excellentie Mgr. O. Lebouille, Missie-Bisschop van China; Zijne Hoogw. Excellentie Mgr. Cobben, Apost. Vicaris van Finland; den Hoog Eerw. Heer Mgr. Dr. F. Feron, Vicaris van het Bisdom Roermond; Zijne Excellentie Mr. Dr. F. Houben, Commissaris der Koningin in Limburg; den Zeer Eerw. Heer Pieter Leo, Pastoor en de Wel Eerw. Heeren Jos. Keulen en J. Mohr, Kapelaans der parochie; den Edel Achtb. Heer Jos. Dautzenberg, Burgemeester; de Heeren Jos. Moonen en Jan Claessen, Wethouders en L. Vliegen, Secretaris der gemeente Voerendaal en de leden van het Parochiaal Kerkbestuur, de Heeren Jos. Senden, Joh. Huijts, P. Crijns en Hub. Paes.

Maastricht

G. Vliegen.

Herdenkingsoorkonde pauselijke kerkwijding Voerendaal, anno 1949.

Renigardus van Luik, onder wiens bestuur de kerk van Voerendaal is gebouwd, als zijn opvolger bisschop Theoduinus, onder wiens bestuur de kerkconsecratie plaats had, waren vurige vereerders van deze Heilige. Naast deze Luikse invloed heeft ongetwijfeld Paus Leo IX ook zijn roomse invloed doen gelden en is zijn zeggenschap wel van doorslaggevende betekenis geweest om Laurentius het eerst te noemen. Laurentius is de 3e stadspatroon van Rome en patroon van meerdere kerken in die stad.
Een verantwoording voor de H. Vincentius is niet zo eenvoudig te vinden. Vincentius is evenals de H. Laurentius een martelaar en diaken. In de litanie van Alle Heiligen worden zij terstond achter elkaar genoemd.
De H. Mansuetus en de H. Aprus voeren ons naar het bisdom Toul. Mansuetus was de eerste bisschop van Toul en Aprus bezette als 7e deze bisschopszetel. Reeds in de 10e eeuw waren meerdere kerken in het bisdom Toul naar deze heiligen genoemd. Het is niet anders dan door een persoonlijke verering van Udo, dat de kerk van Voerendaal mede aan deze heiligen is toegewijd.
Van de tegenwoordige kerk van Voerendaal dateert de toren nog van 1049. Uit dit jaar is eveneens de altaarsteen, welke door Paus Leo IX zou zijn gezalfd en waaraan Hij de H. Mis zou hebben opgedragen. De doopvont is eveneens uit de 11e eeuw. Het middenschip van de kerk werd in 1841 herbouwd, terwijl de zijbeuken met het priesterkoor werden aangebouwd in 1916/17.

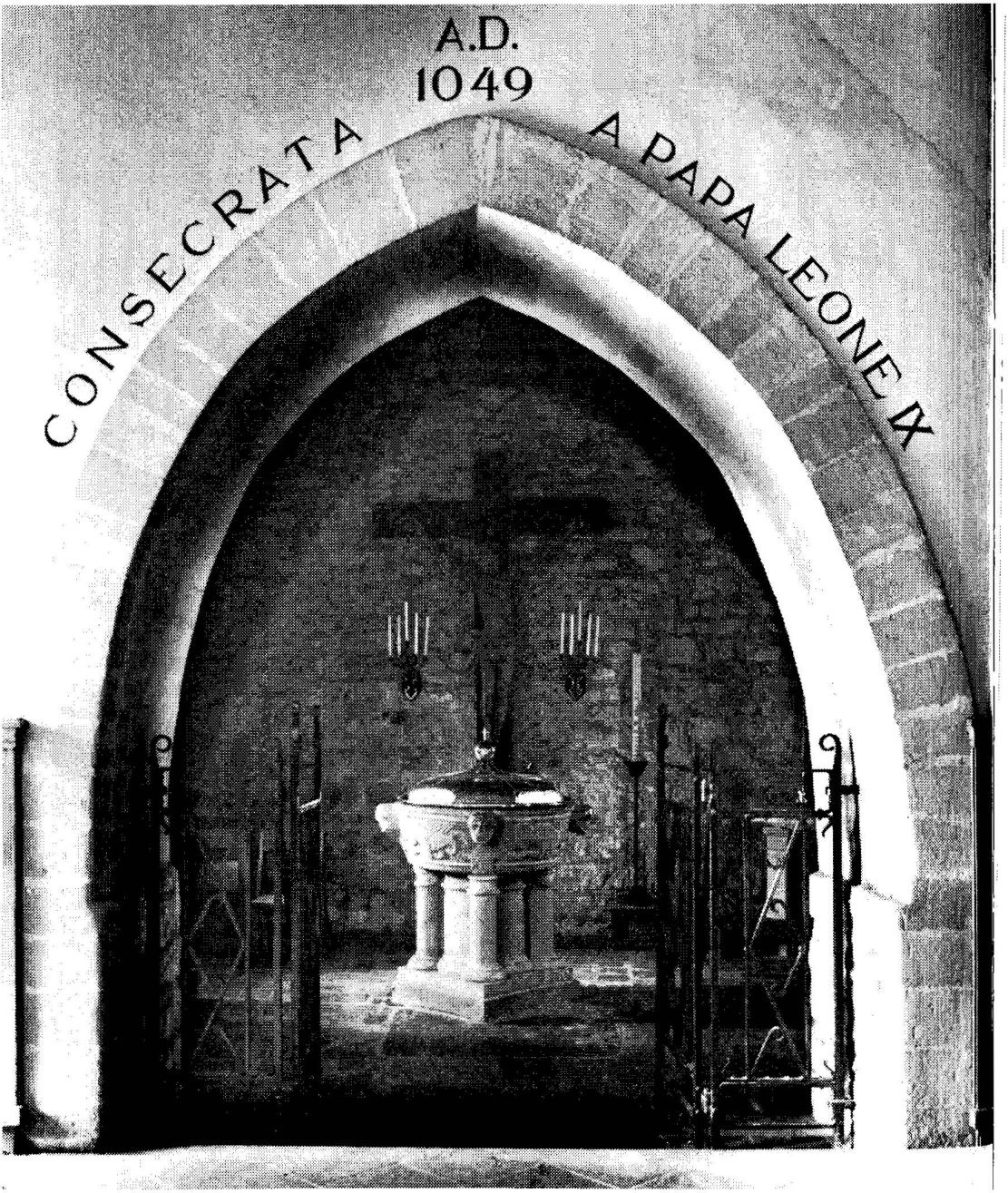
Voerendaals kastelen en hoeven.

Een algemeen historisch overzicht van Voerendaal — ook binnen het kader van deze uitgave — zou niet volledig zijn, indien niet even aandacht werd geschonken aan de vele kastelen en hoeven, die rondom de dorpskernen gelegen zijn. Beschrijving van een 5-tal kastelen en 16 hoeven zou een bloemlezing op zich kunnen worden van de adellijke families, die hier hebben gewoond. Thans zal ik moeten volstaan met de kastelen en hoeven te noemen en daarbij telkens in telegramstijl een enkele bijzonderheid te vermelden.

KASTELEN:

1. *Kasteel Dammerscheidt met hoeve:*
   Ligging tussen de kerk van Voerendaal en hoeve Lindenhof. Eind 18e eeuw gesloopt en goederen verkocht. De Joffers van Dammerscheidt hebben van de afbraak in 1795 een huis gebouwd nabij de kerk van Voerendaal; het zgn. „freuleshoes". Dit huis is thans eigendom van en bewoond door P. Neukirchen.

2. *Kasteel Kunderhuis.*
   Ligging ten zuiden van Cortenbach.
   Gebouwd eind 14e eeuw. Kasteel, omringd en versterkt door grachten; geheel verdwenen. Op de plaats van het kasteel staat thans een boerenhoeve „Kunderhoes" (17e eeuw).
   Eigenaar en bewoner: De heer J. Baenen-Hellebrand.

Doopkapel Voerendaal.

De doopvont is vervaardigd uit Naamse hardsteen en heeft de vorm van een ronde kuip. Op de hoeken bevinden zich vier monsterkoppen of maskarons; op de kuipwand zijn viervoetige half kruipende, half lopende dieren afgebeeld; de kuip staat op een hardstenen voet door middel van een vijftal vernieuwde hardstenen kolommen. De kuip dateert uit de 13e eeuw. Maaslands werk. (Zie : J. Sprenger: de St. Laurentiuskerk te Voerendaal; in De Maasgouw 1949, blz. 65.)

3. *Kasteel Cortenbach met hoeve:*
Ligging ten oosten van de dorpskern Voerendaal.
Gebouwd 2e helft 14e eeuw. Het oude kasteel is verdwenen; het nieuwe is gebouwd in 1776. De hoeve is gebouwd in 1640, door brand verwoest in 1864 en daarna weer herbouwd.
Eigenaar: Beambtenfonds voor het mijnbedrijf.
Bewoner: Hoeve: de heer H. Crijns.
Kasteel: de heer B. Engeln, die hierin een hotel exploiteert.

4. *Kasteel Puth met hoeve en molen:*
Ligging ten noorden van Voerendaal (tussen kerk en kasteel Rivieren). Het oude kasteel is verdwenen. Het tegenwoordige, evenals de hoeve, dateert uit de 17e eeuw. De molen is een ruïne.
Eigenaar: De adellijke familie zu Stolberg-Stolberg, tevens bewoner van het kasteel. De hoeve wordt bewoond door de Heer N. Huijts.

5. *Kasteel Haeren met hoeve:*
Ligging ten westen van Voerendaal aan de romeinse verkeersweg. Gebouwd in de 12e eeuw. In 1742 door brand verwoest en weer herbouwd.
Eigenaar en bewoner kasteel: Mej. Vinckx.
Eigenaar en bewoner hoeve: L. Steinbusch.

VERDWENEN HOEVEN:

1. *Ter Kameren:*
Ligging in de buurt van de Putweg te Ubachsberg.
Gebouwd in de 14e en verdwenen in de 18e eeuw.

2. *Houffalize:*
Ligging in de buurt van de Karstraat te Ubachsberg.
Gebouwd in de 15e en verdwenen in de 18e eeuw.

3. *Peerboom:*
Ligging: Tussen Cortenbach en Kunderhoes.
Gebouwd: 14e eeuw; afgebroken in 1870. In 1936 is een nieuwe hoeve met de naam „Peerboom" gebouwd, doch deze ligt iets noordelijker dan de oorspronkelijke.

BESTAANDE HOEVEN:

Van de bestaande hoeven gegevens te vermelden als hiervoor is een zeer uitvoerig werk. Is voor de meeste de oorsprong wel te benaderen, door de eeuwen heen tot op de dag van heden hebben deze zoveel wijziging ondergaan door afbraak, bijbouw, herbouw e.d., dat karakteristieke bouwjaren bezwaarlijk zijn aan te geven. Ten aanzien van deze hoeven zal ik me daarom beperken tot het aangeven van de ligging, waaruit zal kunnen blijken, dat inderdaad de drie dorpskernen door hoeven zijn omzoomd.

Kasteel Haeren, Voerendaal.

UBACHSBERG:

1. *Keverberg*, gelegen tussen Ubachsberg en Imstenrade;
2. *Ingendael* (De Dael), gelegen tussen Ubachsberg en Benzenrade;
3. *Kruishof*, gelegen tussen Ubachsberg en Ransdaal.

KUNRADE:

4. *Lindelauf* (Lindenhof), gelegen tussen Kunrade en Haeren aan de provinciale weg (op Gen Eelen);
5. *Overst-Voerendaal*, gelegen tussen Kunrade en Winthagen;
6. *Winthagerhof*, gelegen in het gehucht Winthagen;
7. *Den Dries*, gelegen tussen Cortenbach en Terworm;
8. *Terveurt*, gelegen nabij de Zevensprong (Klimmener Barier). (Voor woordafleiding: „ter voorde", zie verklaring van Voerendaal, gelegen in zeer bronrijk gebied.)

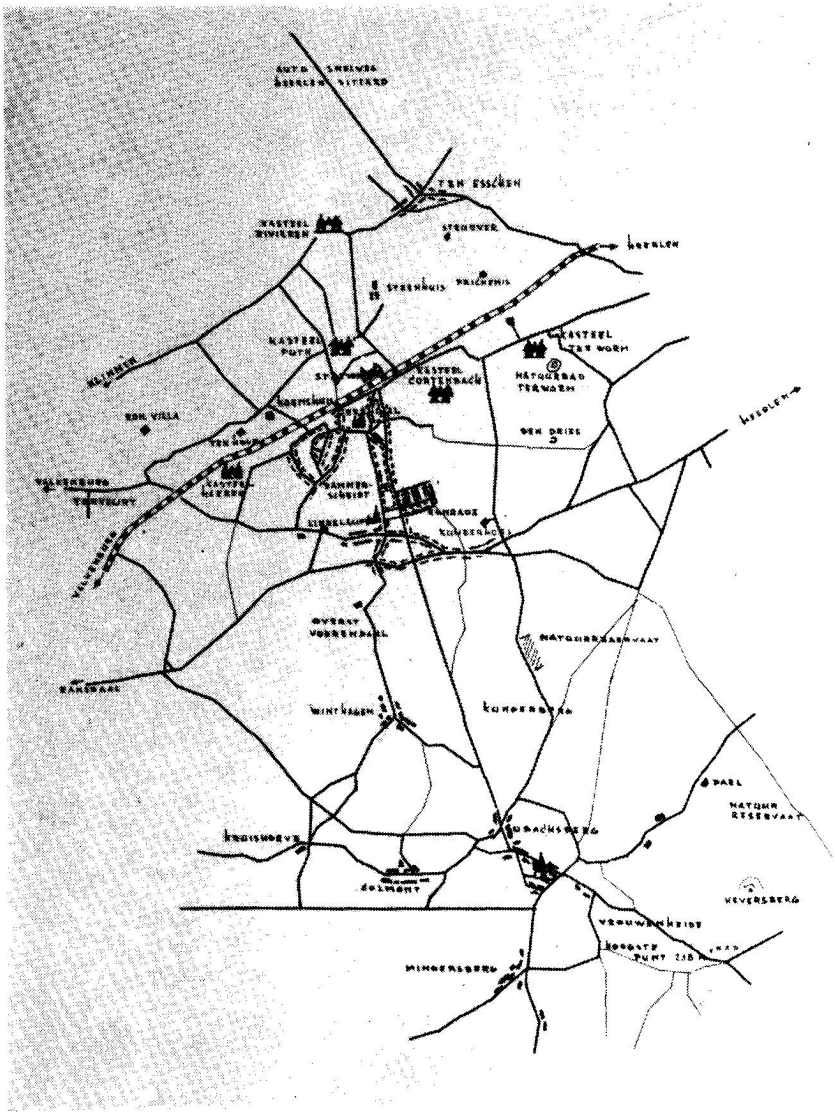
VOERENDAAL:

9. *Prickenis*, gelegen tussen de Struijver en Gitsbach;
10. *Struijver*, gelegen tussen Prickenis en Ten Esschen;
11. *Steenhuis*, gelegen tussen kasteel Puth en Struijver;
12. *Hoenshuis;*
13. *Ten Hove*, gelegen (evenals Hoenshuis) aan de Steinweg van kasteel Puth naar de Klimmener Barier.

Op bijgevoegde situatie-schets van Voerendaal zijn de diverse kastelen en hoeven nader aangegeven.

HET VOERENDAAL VAN 1960.

Van keizer Tiberius naar Paus Leo IX, van deze Paus naar de franse revolutie, een spel met eeuwen, dat blijkbaar mogelijk is binnen het raam van een tijdschriftartikel als het onderwerpelijke. Ook de laatste anderhalve eeuw, waarin elk plekje grond van Nederland gemeentelijk is ingedeeld binnen het territoir van het rijk en in welke tijd elke gemeente met al zijn dorpskernen en gehuchten zijn eigen rol heeft gespeeld, wil ik in één stap achter me laten om tot besluit van dit artikel even stil te staan bij het Voerendaal van 1960.
Het verleden van Voerendaal leeft bij zijn tegenwoordige inwoners nog voort in zijn kastelen, hoeven, geschiedenis, oudheid, legenden en folklore. De roemruchte schutterij van 1544 (koninklijke Schutterij St. Sebastianus) is er een bewijs van. De eveneens zeer bekende r.k. sportvereniging „Furenthela" herinnert ons met haar naam, dagelijks aan het Voerendaal van rond het jaar 1000.
Eerbied voor het verleden verhindert Voerendaal echter niet, ja zelfs stimuleert deze gemeente veeleer, om ook in de 20e eeuw „bij de tijd" te zijn.

TER ESSCHEN
KASTEEL RIMBURG
STEENHUIS
GEVANGENIS
KASTEEL PUTH
KASTEEL CORTENBACH
KASTEEL TER WORM
HEERLEN
HEERLEN
VELDENBERG
KUNRADE
KUNRADERBERG
WINTHAGEN
KRUISHOEVE
ZUIDMONT
SUSDAHSBERG
PAAL
NATUURRESERVAAT
VEVERSBERG
VENUSWANDELWEG
MINDERSBERG

Voerendaal, centraal gelegen in het Zuid-Limburgse heuvelland,
— met zijn rijkdom aan ongerept natuurschoon;
— met zijn imponerende vergezichten vanaf Vrouwenheide, Bergseweg en Kunderberg;
— met zijn pittoreske dorpje Winthagen;
— met zijn natuurmonumenten op Vrouwenheide, Putberg en Kunderberg;
— met zijn schat aan kalkflora, planten, die men enkel hier op de aan kalk rijke bodem aantreft;
kan met recht als een der mooiste en meest gunstig gelegen gemeenten worden beschouwd tot in de verre omtrek.
In de dorpskernen Voerendaal en Kunrade ontwikkelt zich in een ijltempo een riante villawijk. Tussen deze twee kernen in is een nieuw dorpscentrum in wording. Het nieuwe postkantoor is sinds november 1960 in gebruik. Een wijkgebouw van het groene kruis nadert zijn voltooiïng. Voor een politiebureau zijn de plannen gereed, terwijl de bouw van een nieuw gemeentehuis binnen enkele jaren te verwachten is. Aan de materiële verbeteringen op onderwijsgebied is over de gehele lijn zeer veel aandacht besteed. Ubachsberg, dat een afzonderlijke gemeenschap vormt, deelt mee in het stijgende verzorgingspeil der gemeente. Ook daar is een groene-kruisgebouw in aanbouw, terwijl met de bouw van een kleuterschool spoedig zal worden begonnen.
Mede dank zij zijn goede trein- en busverbindingen groeit Voerendaal naar een geslaagde forenzengemeente.
„Voerendaal (aldus drs. L. van Hommerich):
— gemerkt door het *imperiale* Rome vanaf vóór het begin onzer jaartelling tot diep in de 4e eeuw;
— betreden door het *pontificale* Rome op die gedenkwaardige 10e augustus 1049 in de persoon van Paus Leo IX;
— gesteld onder de schutse van het *gemartyriseerde* Rome in de figuur van de H. Laurentius,"
maakt thans een ontwikkeling door, waarvan geschiedschrijvers die na ons komen, wellicht kunnen getuigen: „In het midden van de 20e eeuw is Voerendaal — met behoud van zijn historische waarden — geworden tot een voor die tijd zeer moderne woongemeente."

CH. H.GEELEN

VERANTWOORDING:

Geraadpleegde werken:

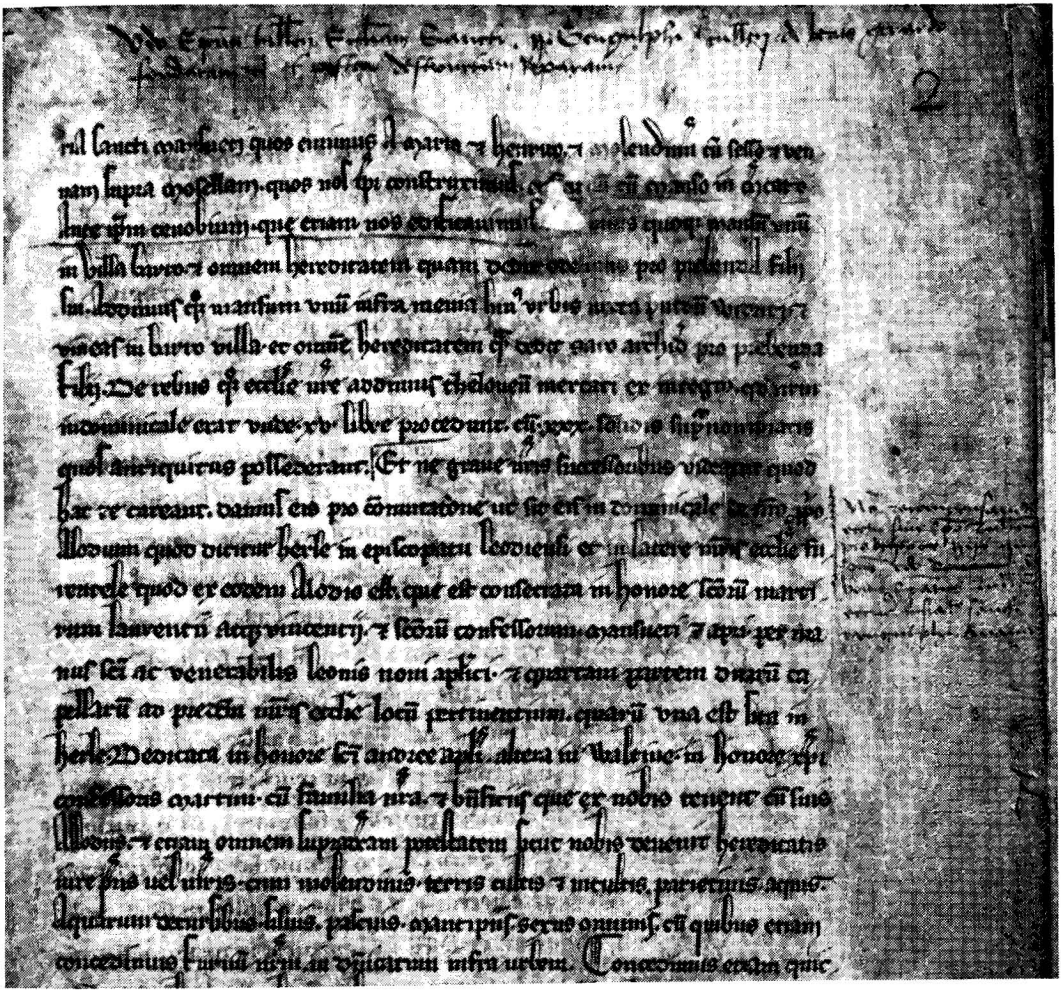
„Gedenkboek Voerendaal 1049—1949", door Drs. L. van Hommerich en Z.E.H. F. Welters, 1949.
„Wandelingen in en om Heerlen", door P. J. M. Peters, 1919.
„Sint Laurentius te Voerendaal" door Drs. L. van Hommerich, 1960.

Pauselijke Kerkwijdingstekst

in het cartularium van de St. Gengulfuskerk van Toul

Over de gedrukte bronnen, die ons inlichten nopens het unieke feit, dat Voerendaal's kerk in 1049 door paus Leo IX werd geconsacreerd, heeft prof. dr J. Tesser S.J. een samenvatting gegeven in het herdenkingsnummer 1049—1949 van De Maasgouw. Ik volsta met hiernaar te verwijzen.
Aan deze publicatie van prof. Tesser ging een correspondentie vooraf met ondergetekende over de opsporing van een meer betrouwbare of althans te verifiëren authentieke tekst van dit pauselijk bezoek. Tesser, die toen te Rome in tijdnood was, verzocht mij mijn reeds eerder aangevangen onderzoekingen voort te zetten. Bezoeken te Toul, Nancy en Straatsburg in 1951 hadden als enig belangrijk resultaat, dat mij een boekwerk in handen kwam, te Colmar in 1950 verschenen over deze paus onder de titel: Saint Léon IX, le Pape alsacien. Uit deze bronnenstudie bleek duidelijk, dat Leo IX zijn pontificaat als een rondtrekkend missionaris opvatte. Talrijke kerken, kapellen en abdijkerken, vooral in zijn geboortestreek de Elzas, wijdde hij persoonlijk. Daarbij verleende hij steeds bepaalde voorrechten aan die kerken of verrijkte ze met geschenken.

In 1957 was ik in de gelegenheid een kort onderzoek in te stellen in de Archives nationales te Parijs. Onder het nummer LL 986 bevindt zich hier het oudste cartularium van de St Gengulfuskerk van Toul, waarmee de Voerendaalse kerkwijdingsakte rechtstreeks in verband wordt gebracht. Dit cartularium, dat handelt over de bezittingen der St Gengulfuskerk, staat alsvolgt geïnventariseerd: Cartulaire de l'église St Gengoul écrit vers l'an 1330 suivant Lemoine archiviste auteur de la diplomatique pratique anno 1778. Het beslaat 52 folio's; de perkamenten bladen meten 28½ × 20 cm. Het heeft een donker bruine perkamenten omslag.
Op folio 2 r° mocht ik de tekst aantreffen, die inderdaad het Voerendaalse pauselijke kerkwijdingsgebeuren van 1049 vermeldt. Aangezien de Parijse tekst toevoegingen en een kleine afwijking vertoont ten opzichte van de tekst, die prof. Tesser in De Maasgouw 1949 op blz. 75 afdrukte (de nederlandse vertaling hiervan op blz. . . . .), geef ik de latijnse tekst zoals ze hierbij in fotokopie afgedrukt staat, alleen voor zover ze op Voerendaal-Heerlen betrekking heeft.
Aan de kop van folio 2 staat: Udo episcopus Tullensis ecclesiam sancti martiris Gengulphi Tullensis a beato gerardo fondatam et postea destructam reparavit; in nederlandse vertaling: Udo bisschop van Toul heeft de kerk van de Toulse heilige martelaar Gengulfus, gesticht door

de gelukzalige Gerardus en daarna verwoest, weer in ere hersteld. Dit opschrift geeft de tekst van Tesser niet.
Op regel 9 begint de voor ons onderwerp uitermate belangrijke tekst, die alsvolgt luidt:
„Et ne grave nostris successoribus videatur quod hac re careant, damus eis pro commutatione ut sit eis indominicale de nostro proprio alodium quod dicitur Herle in epuscopatu Leodiensi et *in latere* matris ecclesie Furentele quod ex eodem alodio est que est consecrata in honorem sanctorum martirum Laurentii atque Vincentii et sanctorum confessorum Mansueti et Apri per manus sancti ac venerabilis Leonis noni apostolici et quartam partem duarum capellarum ad *predictum* matris ecclesie locum pertinentium quarum una est sita in Herle dedicata in honorem sancti

Andree apostoli, altera in Waltine in honorem Christi confessoris Martini, cum familia nostra et beneficiis ....".
Vertaling: „En opdat onze opvolgers het gemis hiervan niet zwaar valle, geven wij hun in ruil daarvoor uit ons eigen bezit het vrijheerlijk gebied, dat Heerlen genoemd wordt, (gelegen) in het bisdom Luik en ter zijde van (grenzend aan) de moederkerk Voerendaal dat tot ditzelfde gebied (domeingoed van Heerlen) behoort, die gewijd is ter ere van de heilige martelaren Laurentius en Vincentius en van de heilige belijders Mansuetus en Aper door de handen van de heilige en eerbiedwaardige paus Leo IX en het vierde deel van de beide kapellen, die tot de voornoemde plaats van de moederkerk behoren, waarvan de ene in Heerlen is gelegen en toegewijd aan de H. apostel Andreas en de andere te Welten aan de heilige belijder Martinus, met al onze horigen en alle leengoederen enz."
Voor onze kennis is ook *nieuw* de door de copist in de rand (rechts v.d. tekst) gemaakte aantekening alsvolgt: „non recompensamus ecclesie sive episcopo Tullensi pro hiis que dominus Udo de bonis episcopatus Tullensis ecclesie infracitate sancti Gengulphi donavit." Deze tekst alsmede de aan de kop van folio 2 vermelde toelichting zijn duidelijk latere toevoegingen. In het kader van deze publicatie zal ik niet overgaan tot tekstcritische beschouwingen en interpretatiecritiek. Een en ander zal gepubliceerd worden in een uitgave van het nederlands historisch instituut te Rome. Ik beperk mij hier tot de weergave van de tot nu toe oudst bekende en betrouwbare tekst over het *feit* dezer pauselijke kerkwijding.
Voorts raadpleegde ik nog te Parijs de Bulla Celestini papae 3, anno 1195. Deze geeft een opsomming van alle bezittingen van de kerk van St Gengulfus, bekrachtigd door paus Celestinus III. Van bezittingen te Voerendaal-Heerlen is dan geen sprake meer.
Vorenvermeld cartularium, dat we ongetwijfeld als betrouwbaar naar zijn inhoud mogen erkennen, geeft ons derhalve een bevestiging van het *historisch feit* van 's pausen bezoek aan Voerendaal.
Niettemin blijft het waar, dat ook deze tekst een afschrijving is van een origineel charter.
In 1958 heb ik met het oog hierop mijn onderzoekingen voortgezet in het Vaticaans archief.

Het is passend hier de medewerking te memoreren, die ik van de zijde van nederlandse autoriteiten te Rome hierbij mocht ondervinden, in het bijzonder en met name van dr J. Poelhekke, directeur v.h. Ned. hist. Instituut aldaar. Persoonlijke onderzoekingen deed mgr Martino Justi, prefect v.h. vaticaans archief. In de bibliotheek werd ik geholpen door kanunnik José Ruysschaert, scriptor.

Hier raadpleegde ik de volgende werken:

O. *Declarc* : S. Grégoire VII et la Réforme de l'Eglise an XIe. S. Paris 1889, hfdst. III : Début du Pontificat de Léon IX. Concile de Reims, déc. 1048 — mars 1051. Dl. I, 101-134.

H. Tritz : Die hagiographischen Quellen zur Geschichte Papst Leos IX. Eine Untersuchung ihrer Überlieferungs- und Entstehungsgeschichte, in : Studi Gregoriani IV. Roma 1952, 191-364.
A. Michel : Die Anfänge des Kardinals Humbert bei Bischof Bruno von Toul (Leo IX) in : Nel IX centenario del primo esilio di Ilde brando. Studi Gregoriana etc. Roma 1948. T. 3, 299-319.
N.B. Bijzonder merkwaardig voor zijn verering van de Toulse heiligen S. Aper en S. Mansuetus, die beiden als mede-kerkpatronen van Voerendaal anno 1049 worden vermeld.
A. Poncelet : Vie et miracles du pape S. Léon IX.
Analecta Bollandiana 1906.
J. Stein : Leo P.P. IX, Sanctus, 1002—1054.
Der deutsche Heilige im Peterdom : Papst Leo IX. Ein Lebensbild aus dem 11. Jhrh. Freiburg i. Br. 1925.
J. Claus : Die Heiligen des Elsass in ihrem Leben, ihrer Verehrung und ihrer Darstellung in der Kunst. Düsseldorf 1935.
G. Clanché : Cathédraux et gengoulphins toulois. Nancy 1929.

Het onderzoek te Rome heeft tot resultaat gehad, dat de bronnenopsporing elders moet worden voortgezet. Helaas waren de papyrusbanden, aangeduid onder de naam „thomi carticii" uit de 11e eeuw, niet meer te vinden. Niettemin is veel materiaal verzameld, die het historisch kader van het jaar 1049 verlevendigt.

L. v. HOMMERICH.

NIEUWENHAGEN

ALS zelfstandige gemeente is Nieuwenhagen betrekkelijk jong, maar als nederzetting en dorpsgemeenschap reikt ze terug tot ver in het verleden. Vondsten van werktuigen en aardewerk wijzen op bewoning in de voorhistorische tijd. Het is de heide, waarin vroegere bewoners sporen hebben nagelaten en wel in de vorm van grafheuvels, die over een grote oppervlakte verspreid in rijen werden aangetroffen, maar thans door urnendelvers vernield zijn. De aandacht op de graven werd gevestigd, toen in 1840 bij graafwerkzaamheden in de heide potten te voorschijn kwamen, waarin resten van lijkverbranding voorkwamen. De burgemeester berichtte over deze vondst op 24 juni daarvoor aan de Commissaris des Konings:

> „Ik haast mij Ued. gestrenge Heer Commissaris te berichten, een wonderwerk hetwelk tot voorschijn gekomen is, in de gemeente Heyden van Nieuwenhagen, ontrent een half ur van Nieuwenhagen gelegen, daar in het vorige jaar gemeente hijde zijn verkogt woorden en van diens jaar zijn bewerkt woorden om dennen te zayen, hebben zelve werkleeden uit den gronde gehaalt, arde potten dewelke inhebbende Swarten Sant gront, gemeliert mit Beene knooken, Soo het algemeen gerugt gaat zoude dit voortspreuten, van uit den Ouden Heydensche tijd, terwijl de overledenen in dien tijd verbrant woorden en de assen en knooken dus in eene pot gedaan woorden, en dus in de arden begraven woorden zijn."

Op 3 juli 1840 werd de Officier van Justitie te Maastricht van het „wonder"-voorval op de hoogte gebracht.
Op 9 juli 1840 schreef de Burgemeester van Nieuwenhagen aan de Commissaris te Maastricht:

> „Tengevolge van Uwe missive van de 29 juni 1840 hebben wij de eer U te doen geworden twee potten, eene mit eene ophebbende deczel, en eene zonder deczel, alsmeede een klein potteken dewelke ik in bijzijn van de secretaris en veldwachter hebben uitgegraven in de gemeente hijden van Nieuwenhagen, wat betreft den inhoud boven vermeld, om de uitgehalde potten zorgvuldig, mit de zich daarin bevinde stoffen te bewaren en zulks tot nader beschikking

wat betreft de wonderhede en inhoud der stukken zult Uwe Gestrenge uit deze potten kunnen ondervinden, terwijl er nog in geene wondersaeken gevonde zijn, als beene knooken en santgrond, en zelfs er wenig meer zig bevinde dewelk in hun geheel zijn gelijk deze, dewelke wij komen Uw te zenden, bij dien er eene wonderheden ontdekken zullen wij dadelijk Uw kennis er van geven."

In een andere brief van 24 juni 1840 wordt het volgende gezegd:

„Op de twintigste dezer hebben de secretaris Kochs, de Heelmeester Jägers woonachtig te Heerlen, almede de Heer Giesen gewezen ontvanger van het aregistrement te Heerlen en nu wonende te Nieuwenhagen zich ter plaatse begeven welke hen aangeduid was en daar verscheidene Sant en Steenhovels hebben gevonden welke geopend waren en een potten uitgehaald, hebben de hoopgens naargesogt en een potten uitgehaald die hun verongelukt is en twee potten waarin zich heeft bevonden Swart Sant gemingelt mit beenen knooken, en zelfs inhebbende een art van Bluskorlen." (houtskool.)

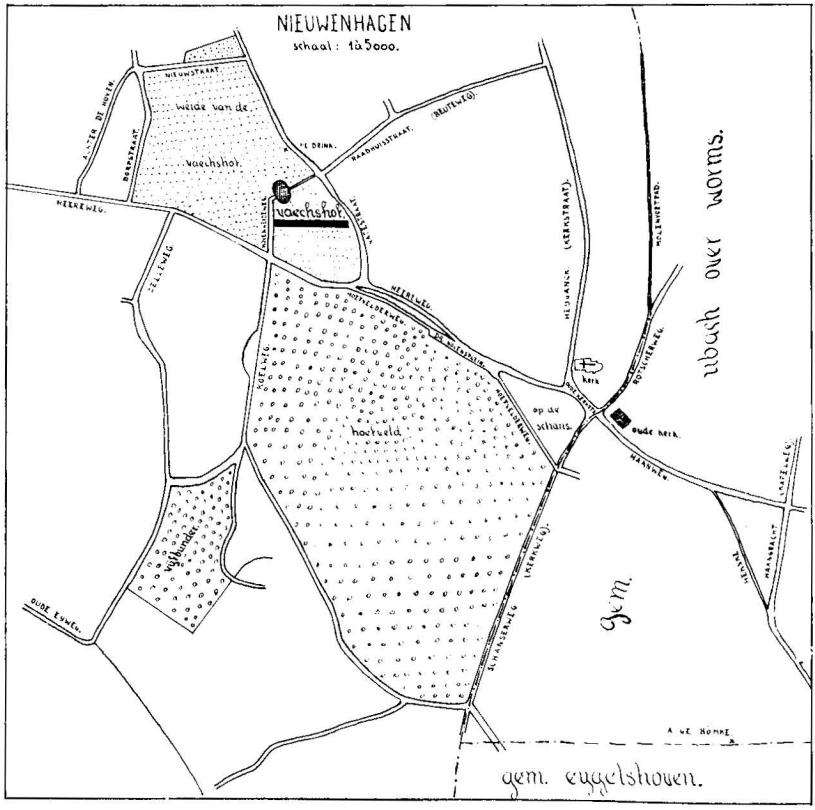
De potten of urnen bevatten, zoals we thans weten, de as van verbrande lijken en dateren uit de laatste eeuwen vóór onze jaartelling. Daar toen reeds akkerbouw het voornaamste bestaansmiddel was, kunnen we niet aannemen, dat de mensen, die in de heide hun laatste rustplaats vonden, daar ook woonden. Ze zullen wel gewoond hebben op de vruchtbare löss en de heide als begraafplaats gebruikt hebben. De lijken werden verbrand, de as in een urn gedaan en deze werd in de grond geplaatst en met zand bedekt, zodat er een heuveltje ontstond.
Toen er in de vorige eeuw belangstelling voor de in de grafheuvels geplaatste urnen ontstond en deze voor een paar mark aan de man te brengen waren, begon een ware schatgraverij en werden de graven vernield. Thans zijn alleen nog scherven van urnen te vinden.
Het is echter aan geen twijfel onderhevig, dat het heidegebied zelf, ook in de voorhistorische tijd, toen jacht nog het middel van bestaan was, bewoond geweest is, daar het voor het menselijk bestaan noodzakelijke dingen bood: wild, helder water, beschutte plaatsen, vuurstenen voor het vervaardigen van werktuigen en klei voor het maken van aardewerk.

Uit de romeinse tijd zijn geen sporen in Nieuwenhagen gevonden. Het lijkt echter waarschijnlijk, dat bij de Rouwenhof een villa gelegen heeft, daar vrijwel alle in de beekdalen gelegen oude boerderijen opvolgers zijn van villa's uit de romeinse tijd. Ook moet de weg van Tongeren naar Keulen door de gemeente Nieuwenhagen naar Rimburg gelopen hebben. Het tracé is echter nog niet vastgesteld kunnen worden. Vermoedelijk heeft hij de Oude Eyweg en het laatste gedeelte van de Rouwenhofstraat gevolgd, om dan over Prots en A ge Bömke over de grens tussen Ubach over Worms en Eygelshoven naar de Hoven en Rimburg te lopen.

Pottenbakkerij te Nieuwenhagen wijst op bewoning in de vroege Middeleeuwen. Onder toezicht van Dr. Goossens en Dr. Daniëls, professoren van Rolduc, is destijds een pottenbakkersoven blootgelegd, waarop men was gestoten bij het graven van de fundamenten der tegenwoordige kerk in 1917. De oven lag een meter onder de begane grond, terwijl hij oorspronkelijk slechts gedeeltelijk in de grond lag. De talrijke scherven bij de oven gevonden dateren uit de Vroeg-Middeleeuwse en zelfs uit de Karolingische tijd. De oven was langwerpig rond van vorm en had voor de gelijkmatige verdeling van de warmte een tong in het midden. De wanden waren bedekt met een laag hard gebrande klei. Er om heen was de leemgrond meer dan een centimeter dik rood verbrand. Uit andere vondsten in de nabijheid blijkt, dat hier de pottenbakkerij van oudsher is beoefend, evenals op andere plaatsen langs de romeinse weg, van Tongeren over Heerlen, Nieuwenhagen en Groenstraat naar *Gulik* en Keulen.
In oktober 1946 waren onder het straatdek bij het maken van een sleuf voor de gasleiding in de Gatestraat, in de staande wand drie aftekeningen van ovens naast elkaar te zien. Deze waren gevuld met as, houtskool en scherven. Ze waren in de grond uitgegraven, cylindervormig naar boven spits toelopend. Verspreid over ongeveer honderd meter lagen in de sleuf massa's scherven. De verzamelde scherven waren Karolingisch. (H. J. Beckers, Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg.)

Het begin der nederzetting, die in de loop der tijden uitgegroeid is tot het dorp Nieuwenhagen, moeten we naar de naam te oordelen, omstreeks het jaar 1000 plaatsen; in die tijd werden ook de minder gunstig gelegen streken voor landbouw in gebruik genomen en door het ontbreken van bronnen en beken behoorde het plateau, waarop Nieuwenhagen ligt tot die streken. Het eerste lid van de naam der plaats wijst er op, dat er een oudere nederzetting is of geweest is, die Haag of Hagen heette. De nederzetting, die op de plaats van of in de nabijheid van de oorspronkelijke ontstond werd nieuw-Hagen of Nieuwenhagen genoemd.
Er zijn veel plaatsnamen op haag en hagen. In Zuid-Limburg komen voor: Strijthagen, Winthagen, Wolfhagen, Printhagen, Hilleshagen.
Het woord „haag" betekent heg en duidde ook een plaats aan, die voor de veiligheid met een haag omgeven was, dus een versterkte plaats, zoals in 's Gravenhage, Prinsenhage en kasteel Haag bij Geldern. Met de naam „hagen"=„hain"=haie=plaats en omringd door wal en gracht, daarna omheining met heggen, hagen, wordt ook wel een landweer (Wehrhahn) aangeduid, een voor verdediging aangelegde wal. Bij een Hahn (Nieuwenhahn=Nieuwenhagen) behoorde ook een verschansing, die in Nieuwenhagen nog kadastraal voortleeft in „op de Schans", begrensd door Schanserweg—Hoefvelderweg—Heereweg en Oude Kerkstraat.
Uit de naam Haanweg en Haanveld onder het aangrenzende Ubach over Worms' gebied kan vermoedelijk een aanwijzing worden ontleend voor de plaats, waar het „Oude"-hagen gelegen heeft.
Als de naam Nieuwenhagen voor het eerst in een document vermeld wordt

in 1213, maakt het grondgebied der tegenwoordige gemeente deel uit van de Hoofdbank van Heerlen. In dat jaar wordt Wilhelmus van Nuwenhagen ministeriaal van graaf Lotharius van Are en Hochstade, heer van Heerlen, genoemd als getuige in een akte, waarin Lotharius grond verkoopt aan de abdij van Valdieu (Ernst, Histoire du Limbourg, deel V, p. 316).
Omdat Nieuwenhagen onder de Hoofdbank Heerlen ressorteerde, die weer tot het Land van Valkenburg behoorde, werd de plaats vanuit Heerlen en Valkenburg bestuurd.
Nieuwenhagen lag aan de grens van twee vreemde territoria: de gemeente Eygelshoven behoorde tot het hertogdom Gulik en Ubach over Worms tot het Land van 's Hertogenrade.
In Valkenburg moesten de leengoederen verheven worden d.w.z. bezit op de nieuwe eigenaar bij erfenis of koop overgedragen worden. Daartoe was er een Leenhof, dat aantekening hield van die overdracht in een register. Het oudste leenregister van Valkenburg dateert uit 1381.
Daarin staat onder Nieuwenhagen vermeld: de Vaechshof of Vaechtshoff.

Situatiekaartje ligging Vaechshof, Nieuwenhagen.

Dit betekent: hof van de voogd. Deze voogd is de voogd van Valkenburg. De Vaechshof lag op de samenkomst van de Hovenweideweg en het gangetje naast de tegenwoordige boerderij van P. Reumkens. Op deze plaats vindt men bij graafwerkzaamheden nu nog mergelblokken, hoefijzers en scherven van pannen. De Hovenweideweg liep door de weide van de hof. Het Hoefveld en de Vijfbunders op het kadaster aangegeven, waren het land dat tot de Vaechshof behoorde. Op oude kadasterkaarten vindt men nog „De Drink", waar de koeien van de hof gedrenkt werden.
Belvauwere betekent Beulsvauwere en is genoemd naar de leenman Andreas van Beul, die op de plaats van de tegenwoordige Prinses Irenestraat een hek maakte om langs kortere weg bij de hof te komen. De naam Beuteweg is een verbastering van Beuleweg.
De Vaechshof was groot in akkerland, weiland en beemden omtrent 60 bunders; deze waren reeds in 1648 in erfpacht onder de naburen verdeeld. De hof werd als grootleen der mankamer van Valkenburg verheven in:

1383 door Jan van Alden (Oud)-Valkenburg. Daarna door de zoon van Heer Hilger van Alsdorp. Verder door heer Goswijn van Chevel zoon van Jan. [1])
1537 door Adolf van Hall.
1549 door Adam van Hall, na de dood van zijn oudste broer.
1555 de 8e september door Hendrik van Tzevel, op last van vrouwe Philippote van Nesselrode, na de dood van haar man Adam van Hall, voor haar en haar kinderen. Later door Jhr. Dederik van Hall, en na diens dood, 22 juli 1617, door Andreas van Beul, licentiaat in de rechten, als voorganger van Jhr. Dederik van Hall, die nog minderjarig was.
1617 de 24e april, door Johan Sleypen als voorganger.
1618 de 11e mei door Jhr. Frederik van Schaesberg tot Schaesberg.
Na de dood van Jhr. Dederik van Hall door zijn moeder juffr. Anna Chanon.
Na haar dood,
1642 de 20e september, door Gerard Fabritius in naam van de heer Frans van Blanckart, heer te Guigoven.
Staats-Leenhof:
De leenverheffers zijn de eigenaars. Na de verdeling van de hof, moest één der eigenaars opkomen voor de hele hof. Als zodanig treedt op voor 't Staatse Leenhof :
1672 op 15 november, Pieter Hansen uit naam van zijn minderjarige zoon Jan Hansen. (Opmerking: De leenverheffing kostte veel geld en moest telkens bij overlijden van de leenverheffer plaats hebben; daarom geschiedde de verheffing uit naam van minderjarigen.)

1) De Brabantse Rekenkamer te Brussel vermeldt onder no 2439 A° 1403—04 : (reçu) de Johan de viel Fauquemont, escuier, pour un fiel, appellé le cour de Nuwenhagen et le dona á nieche en mariage.
Slangen vermeldt in het Markgraafschap Hoensbroek p. 201 : 1447 Arndt (Arnold) van Tzevel, stadhouder der lenen van Valkenburg, is leenman van het huis Nuwenhagen.

1781 Jan Simon Römkens. (De latere eerste maire van Nieuwenhagen.)
In de buitengewone bede van 1570 werd de Vaechshof aangeslagen voor 54 gld en 8 stuivers. Hieruit kan men de grootte afleiden. Men betaalde n.l. 1 gulden per bunder.

De Rouwenhof: Onder Nieuwenhagen lag ook nog het Alstorpleen, de tegenwoordige Rouwenhof of Neder-Streijthagen. Het Alstorpleen vormde naderhand twee hoeven, gelegen tussen de Scheidterweg en Streijthagen.
1381 of daaromtrent werd de hof verheven door Mathijs van Bernsberg, ridder.
Naderhand behoorde de hof aan de heren van Alstorp (Alsdorf) en wordt daarom het Alstorpleen genoemd.
De Rouwenhof was aangeslagen in genoemde bede van 1570 voor 33 gld 12 stuivers.

Er moeten nog meer leengoederen te Nieuwenhagen gelegen hebben, die we echter niet meer kunnen aanwijzen. Dit moge blijken uit de volgende stukken:
Een geslacht, dat oorspronkelijk zijn bezittingen te Nieuwenhagen had is blijkbaar later eigenaar geworden van bezittingen te Passart; sedertdien noemen ze zich Passart-Nieuwenhagen (onder Heerlen).
De hof Passarts-Nieuwenhagen werd verheven door Hendrik van Nieuwenhagen en zijne broeders, zoals uit de volgende vermelding in het Leenregister blijkt:
1395 werd de hof verheven, die „voortijden te halden plach Heinrich van Nuwenhagen ende sijne brueder, te weten der hoff van Nuwenhagen uytgescheyden hare zuster deylinge en Willem van Eygelsogen is gedeylinge van der zuster deile van den guede van Durenbach."
Tevens vermeldt het Leenregister: de 26e januari 1632 verkocht Jhr. Hendrik van Blitterswijck aan Jacob Wijnen te Amstenrade 182 roeden leengoed uit zijne hoef genaamd Nieuwenhagen, gelegen aan het stenen kruis. De heren van Blitterswijk waren van 1547 tot 1665 bezitters van Passart-Nieuwenhagen.

In 1442 verhief Gerard van Roesendael van Valkenburg *een klein leengoed te Nieuwenhagen* gelegen, dat voorheen aan Jonkvrouwe Oede de Berghe had toebehoord.
„Gerit van Roesendael hait ontfangen in orboir sijns, met die daer recht toe haven, eijn cleyn guet zo Nuwenhagen gelegen, dat jonkvrou Oede van Berghe tzo halden plach, ende dat he mit gedinge verloren hait over menich jaer.
Actum in den maent van Julio Anno XLII (1442), overmits Arnt van Chevel, stathelder, Goessen van Weerde ende Herman Ruyff as mannen van Valkenborch, ende dit vors. guet is uutgenecht met verschen mannen ende dartoe geleyde gedaen as daertoe behoirt. Mijn jonker der drossart hait dit recht zo wissen."
Verder wordt in een akte uit het jaar 1498 nog genoemd *de hof van*

jonker Herman van den Panhuis. Uit deze akte blijkt dat jonker Herman van den Panhuis een hoeve bezat in Onders-Nieuwenhagen, die vermoedelijk aan de Schans gelegen heeft, of deels onder de jurisdictie van de Bank Ubach. De erf-pachtakte begint: „Ik Diederik von Mechelbach, scholtis mijner genadigen vrouw Eiffen von Isenburg abdisse van Thorn, en wij Zeger Johan von der Birk, Johannes Kirchoff offerman van Eygelshoven, Peeter Jeckens, Nellis Sanders, Claus Cobben und Jacob des Wirts, scheffen der dinckbank en gerecht van Ubach doen met deze open brieven aan alle leeden kond, dat Willem Melcoop van Füllenbach in ehestoel met Noelen in erfpacht aanneemt van Jonker Herman van den Panhuis te Nieuwenhagen en zijn huisvrouw, enz."
Het genoemde land wordt aangeduid als liggende aan de Heerweg, drieschen, op de roots (Rötsch); een stuk land heet der „Poeweit" (misschien Koeweg ofwel Prowetz) en grenst „naar Hecke (Hekske) da der landgraaf".
Verder wordt een stuk land genoemd „Pützfeldt".
Er is ook een stuk land bij, dat met het hoofd naar Nieuwenhagen, daar de hof van voormelde Jonker reint. De pacht bedroeg in totaal 42,5 malter, 1,5 vat, 1,5 kop roggen en 3 kapuynen jaarpacht.
De akte is gegeven in het jaar v. O.H. 1498 op woensdag na S. Maarten bisschop — in perkament geschreven en van vier zegels voorzien.
Opm.: In Bulletin „Land van Herle" sept.-okt. 1955 schrijft J. J. Jongen: „De laatgoederen onder Lichtenberg worden steeds in een adem genoemd met die onder Nieuwenhagen en Waubach. Ze zijn mogelijk in 1507 door koop aan de heren van Schaesberg gekomen. In dat jaar verkocht Jonker Willem van den Panhuis de Landskroner pacht onder Ubach aan jhr Willem van Schaesberg."
De in Nieuwenhagen gelegen lenen of grote boerderijen zijn op de duur onder erfgenamen of kopers verdeeld, waardoor de boerderijen ontstonden, waaruit het dorp gevormd werd.

Staatkundige Geschiedenis van Nieuwenhagen.

Nieuwenhagen werd in 1661 bij het Partage-tractaat met Heerlen Hollands-(Staats)gebied en kwam zodoende onder Protestants bestuur. Wijl de overzijde van de Schanserweg en de Rötscherweg — het gebied van Overworms-Ubach — Spaans bleef (het „Spaans kantje"), ontstond een merkwaardige toestand. Nieuwenhagen lag als een enclave tussen de Spaanse dorpen Schaesberg en Ubach over Worms en het Gulikse gebied van Eygelshoven, gebieden, die alle hun katholieke bestuur behielden. Het Staatse Nieuwenhagen, ook wel Herlisch-Nieuwenhagen genoemd, bleef, als buitenbezitting van Heerlen, vrij verkeer met deze plaats behouden, daar in het verdrag was bepaald, dat de weg van Nieuwenhagerheide naar Heerlen door de heerlijkheid Schaesberg, door Streep met een strook van een roede (4,80 m. aan weerszijden) aan Holland zou komen. De grens tussen Nieuwenhagen en Schaesberg was nu ook een landsgrens. Aan weerszijden van de grens werden tolkantoren gevestigd. Dat van

Nieuwenhagen is nog lang in herinnering gebleven. Het huis waarin het gevestigd was, heet nog steeds „a ge kantoer".
Dit kantoor heeft dienst gedaan tot 1786. In dat jaar werd Schaesberg, dat in 1713 Oostenrijks was geworden, bij het Verdrag van Fontainebleau, aan Holland afgestaan. De grens met Ubach over Worms en Brunssum, die Oostenrijks bleven, werd bij die gelegenheid door palen van blauwe steen vastgelegd, waarop aan de ene zijde de Oostenrijkse adelaar en aan de andere zijde de Nederlandse leeuw gebeiteld was. Drie van deze palen staan nog op hun oorspronkelijke plaats, n.l. een op de Brandenberg, waar de gemeenten Brunssum, Heerlen, Nieuwenhagen en Ubach over Worms samenkomen en een aan de weg van Nieuwenhagen naar Brunssum. Een derde paal („der blauwe poal") staat midden in het veld ten oosten van de luchtschacht.
De eigenaardige ligging van Nieuwenhagen tussen de andere plaatsen bracht natuurlijk allerlei verwikkelingen mee, zowel op politiek, kerkelijk, financieel, militair en rechterlijk gebied. Deserteurs en booswichten hoefden slechts enkele minuten te lopen, om zich aan de greep van de politie te onttrekken. Deze toestand was ook bevorderlijk bij het ontstaan van de bekende benden der z.g. Bokkerijders. Deze toestand duurde tot aan de komst der Fransen in ons land in 1795.
In 1802 werd Nieuwenhagen een zelfstandige gemeente. Ze stond tot 1814 onder Frans, van 1814 tot 1830 onder Nederlands, van 1830—1839 onder Belgisch en van 1839 tot heden onder Nederlands bestuur.
De burgemeesters van Nieuwenhagen:

1795—1799 J. J. Keubets: agent municipal de la Commune de Nieuwenhagen.
1799—1801 A. J. Baur: maire de Schaesberg, faisant les fonctions de l'officier de l'état civil de Nieuwenhagen.
1802—1810 Jan Simon Römkens: maire de la Commune de Nieuwenhagen.
1810—1818 Johan Gerard Kemmerling: idem.
(1816—1817 Mathias Joseph Keybets: vice-burgemeester.)
(1817—1819 J. W. D. Smeets: Provisioneel tijdelijk administrateur + ambtenaar v.d. Burgerlijke Stand.)
1819—1824 Jan Willem Daniël Smeets: schout + ambtenaar v.d. Burgerlijke Stand.
1824—1830 Mathias Joseph Keybets.
1830—1836 Johan Anton Borghans.
1836—1842 Mathias Joseph Keybets.
1843—1874 Johan Winandus Boermans.
1874—1902 P. M. W. H. J. Jongen.
1902—1917 Leonard Dohmen.
1917—1927 Jan Willem Loyson.
Burgemeester Habets van Kerkrade is burgemeester ad interim tijdens ziekte van burgemeester J. W. Loyson.
1928—1933 mr J. E. M. L. H. Geradts.
1934—1938 mr A. H. M. Janssen.

1938--1946 J. Ph. Coonen.
(Met een onderbrcking tijdens de bezetting (1942—1944.)
1947—1953 Th. J. M. Gijsen.
1953—1961 mr M. M. L. G. M. Custers.
1961— mr H. Th. Vrouwenraets.

Tot aan de Franse tijd heeft Nieuwenhagen geen eigen dorpsbestuur gehad. Het was voor alles op Heerlen aangewezen. Wel hadden de bewoners niet veel zaken met het bestuur te regelen. Het voornaamste aanrakingspunt waren de belastingen, waarin de bewoners van Nieuwenhagen mede bijdroegen. Deze waren soms buitengewoon hoog door de talrijke oorlogen, die gedurende bijna 2 eeuwen, van 1568 tot 1748 onze streken teisterden. Het gros der bewoners had het toch reeds niet breed. Het waren op een paar uitzonderingen na kleine boeren, die met koeien hun akkers bewerkten.
Voor die kleine boeren nam de heide een voorname plaats in. De „Gemene (= gemeenschappelijke) Heide", zoals ze genoemd werd, strekte zich destijds uit tot aan de Landgraaf. De bewoners van de aangrenzende gemeenten hadden er het gebruiksrecht. Niemand mocht er grond ten eigen bate ontginnen. De daartoe gerechtigden, en dat waren alle geboren Nieuwenhagenaren, mochten er het benodigde hout kappen, plaggen steken, heide halen als strooisel voor de koeien en wat zeer belangrijk was, er het vee laten weiden. Vooral schapen werden de heide ingestuurd, maar ook rundvee en zelfs varkens. Dit geschiedde onder gezamenlijk toezicht van de daartoe aangewezen herder („schieper"). De Voort en de Veeweg waren de toegangswegen voor de dieren tot de heide. Aan dit gebruiksrecht van de „Gemene heide" hebben de bewoners van Nieuwenhagen steeds vast gehouden en het met alle middelen verdedigd.
In de 18e eeuw echter ging het bestuur der Hoofdbank van Heerlen, gemachtigd door de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden er toe over de delen van de heide aan particulieren te verkopen. Onder het Franse Bewind werd de heide tot gemeente-eigendom verklaard en het gebruiksrecht aan de inwoners ontnomen.

De grote Revolutie, die op het einde van de 18e eeuw in Frankrijk uitbrak, bracht ook veranderingen te Nieuwenhagen.
Eén van die veranderingen was, dat Nieuwenhagen in 1802 een zelfstandige gemeente werd, in het canton Heerlen van het Departement van de Nedermaas, provincie van Frankrijk. De eerste burgemeester (maire) werd Jan Simon Römkens.
Na de val van Napoleon in 1815 werd Nieuwenhagen een gemeente van het Koninkrijk der Nederlanden, onder burgemeester Kemmerling.
Een kwestie, die nu gedurende 20 jaar de gemoederen der bewoners van Nieuwenhagen in beweging bracht, was die van een zelfstandige parochie.

Uit het kerkelijk verleden van Nieuwenhagen.

Een eerste stap om tot een eigen dorpsleven te komen, die Nieuwenhagen

reeds voor de Franse tijd deed, was de bouw van een kapel, maar het was een lange weg van kapel naar een zelfstandige parochie.
Ook kerkelijk behoorde Nieuwenhagen tot Heerlen, tot de parochie van de H. Pancratius. Daar er te Nieuwenhagen geen kerk of kapel was, gingen de Nieuwenhagers naar de dichtstbijzijnde kerk om hun godsdienstplichten te vervullen. Zo gingen zij achtereenvolgens naar Voerendaal, Heerlen, Eygelshoven, Ubach over Worms en Schaesberg. Zelfs zou er een tijd geweest zijn, dat ze naar Würselen naar de kerk gingen. Ook moesten de Nieuwenhagers bijdragen aan het onderhoud van die kerken. De parochiearchieven van Voerendaal noemen de volgende personen van Nieuwenhagen die bijdragen moesten leveren: Tilman von Weerst, Claes Flecken, Claes Latten, Theis Spelthan, Merten Loppen ,Hein Senden, Herman in die Put, Lijnse Henris, Reinier Spirezkens. „Under-Nieuwenhagen" moest aan „Erb-Custerie pachten" opbrengen 2 vat rogge.
De koster van Schaesberg kreeg jaarlijks 14 vat koren en 48 vat haver uit de „Landskronerpacht", die Frederik Sigismund Theodoor van Schaesberg in 1699 aan de door hem gestichte kerk van Schaesberg overdroeg. Deze Landskronerpacht was in 1507 door koop aan Jonker Willem van Schaesberg gekomen (gekocht van Jonker Herman van den Panhuis).
Deze kerkelijke toestand bracht grote moeilijkheden mee voor de bewoners van Nieuwenhagen. De afstand tot de Pancratiuskerk was groot en de wegen lieten alles te wensen over. Voor het bijwonen van de Zondagsmis gingen velen naar Eygelshoven, maar daar het kerkje klein was, waren ze daar niet altijd welkom. Toen Schaesberg een kerk kreeg, die ruimte genoeg bood, was dat een gedeeltelijke uitkomst, evenwel ook een versterking van het verlangen naar een eigen kerk. De grondslag daartoe werd gelegd door een vroom jonkman, Jan Vlecken.
Bij testament van 5 juni 1734 legateerde hij een kapitaal van 350 patacons voor de bouw van een kapel en 500 patacons als fundatie voor een H. Mis, die elke week in de kapel gelezen moest worden. Het testament luidt: „Ik ordonnere, will ende bevehle aan mijne swager Jan van der Heyden, dat al mijn gereyde en ongereyde goederen die ik met mijnen handarbeit ende suijren sweet heb geacquireert naer mijnen doodt sullen aenegewendt worden ter eeren Gotts ende tot troost mijner sielen ende dat op volgende manier ende conditie enz."
De kapelaan van Eygelshoven moest elke zaterdag een H. Mis lezen in de kapel.
Op Staats gebied mocht geen kapel gebouwd worden. De uitvoerder van het testament, Jan van der Heyden, wilde daarom de kapel bouwen op 'n weide, gelegen onder Ubach over Worms, toebehorende aan Arreth Hanssen, juist aan de overkant van de weg die beide jurisdicties scheidde. Bij akte van 18 augustus 1738 opgemaakt door notaris J. Corneli te Herzogenrath, schonk Arreth Hanssen zoveel grond van deze weide als nodig was voor de bouw van de kapel n.l. 38,5 voet vierkant, elke voet gerekend op tien duimen (4135 mm.). Het terrein werd afgemeten door de landmeter Joannes Vaessen. Nu wendde Jan van der Heyden zich tot de souvereine heer over het gebied van Ubach, Keizer Karel VI, met het verzoek verlof

te willen verlenen tot het bouwen van een kerk op genoemde plaats. Het „Octroy tot het bouwen van de Kapelle te Nieuwenhagen" werd verleend 8 juni 1740. Vóór 1744 was het gebouwtje klaar. Boven de toegangsdeur werd een steen ingemetseld waarop stond:
„Johannes Vlecken offerde Gott ende Seine Moeder dat als Hij noch Jonkman was. Anno 1740."

Op de voorgrond: Verlengde v.d. Heerweg. In 't verlengde hiervan de Haanweg. Links langs de kerk de Rötsch, rechts v.d. Heerweg de Schanserweg.

Eer het kerkje in gebruik genomen mocht worden, moest van kerkelijke zijde verlof verleend worden voor het houden van godsdienstoefeningen en wel van de bisschop van Roermond en de pastoor van Heerlen voor het Staatse gebied en van de bisschop van Luik en de pastoor van Eygelshoven, als bezitter van het parochierecht op de plaats van het bouwterrein, het „Spaans Kentje". De pastoor van Heerlen achtte het een aantasting van zijn rechten, als op zondag in de kapel van Nieuwenhagen een H. Mis zou gelezen worden. Hij stond er op, dat de parochianen des zondags bij hem ter kerke kwamen. Hij kreeg zijn zin. Op 5 november 1745 verleende Johannes Theodorus van Beieren, bisschop van Luik (1744—1763), verlof voor het lezen van een H. Mis op alle zaterdagen, alsmede op het feest van Maria Geboorte en op het feest van de H. Hubertus, patroon van de kerk.
Deze laatste H. Mis moest door de pastoor van Eygelshoven gelezen worden omtrent tien uur in de morgen. De pastoor van Eygelshoven, die de mensen van Nieuwenhagen reeds eerder een goed hart had toegedragen, werd door de bisschop gedelegeerd om de kerk te wijden. De familieleden van de stichter kregen het collatierecht d.w.z. het recht om een rector voor te dragen. Deze zou, indien mogelijk, uit genoemde familie moeten zijn. De collatoren hadden de plicht de kapel te onderhouden en van het nodige te voorzien. Het collatierecht zou komen aan Johan van der Heyden, zijn vrouw Maria Vlecken, hun dochter Maria, almede aan de familie Pelzer.
Als eerste rector werd benoemd Francis Wilhelmus Greeven, theologus,

geboortig uit de parochie Eygelshoven en verwant aan de stichter. Hij was van 1740—1758 rector te Nieuwenhagen en werd daarna pastoor van Schaesberg, tot 1771.
In 1746 verleende de bisschop van Luik, op een desbetreffend verzoek, verlof om na de H. Mis de zegen met het Allerheiligste te geven, indien er een tabernakel gebouwd werd. De Hubertuskapel stond in hoog aanzien bij de inwoners van Nieuwenhagen, blijkens de talrijke stichtingen die er aan werden vermaakt.
De tweede rector was Pieter Joseph Jongen van 1773—1820. Onder zijn rectoraat werd de Hubertuskapel vergroot en beter in orde gebracht. Dit gebeurde, nadat pastoor Penners van Heerlen, op 10 september 1792, verlof gegeven had om in de St. Hubertuskapel op zon- en werkdagen de H. Mis te lezen, onder voorwaarde, dat deze kapel vergroot en beter in orde gebracht zou worden. Hij gaf daartoe verlof, omdat de kerk van Heerlen te klein was en gelet op de afstand van Nieuwenhagen naar Heerlen — een uur gaans — waardoor het christelijk onderwijs en de bediening der H.H. Sacramenten niet naar wens konden geschieden. Teneinde deze H. Mis ook na zijn dood te verzekeren, maakte rector J. J. Jongen een stichting van 100 patacons à 72 mark aix, die à 5% uitgezet een rente van 5 patacons opbracht. Ook verplichtte hij zich tot onderhoud van de kapel, die op kosten van de inwoners vergroot zou worden. Deze verplichting werd in een contract vastgelegd tussen rector en de voornaamste inwoners op 2 juni 1784. Na de komst der Fransen werd de kapel tot staatseigendom verklaard. Naast andere oudere instellingen werd ook het collatierecht afgeschaft.
Bij het concordaat van 1801 werd Nieuwenhagen een chapelle (hulpkerk of rectoraat) ressorterende onder de parochie Schaesberg. De Nieuwenhagers konden wel hun zondagsplichten in de kerk vervullen, die weer ter beschikking van de gelovigen werd gesteld, maar voor paasplicht, doopsel, huwelijk en begrafenis moesten zij naar de parochiekerk te Schaesberg. Dat was van den beginne af niet naar hun zin, maar omdat de rector de kapel bleef bedienen berustte men daarin.
Na de dood van rector P. J. Jongen, werd zijn neef Frans Jozef Jongen rector, de derde rector van 1820—1823. Deze verhuisde in 1823 naar Oirsbeek want hij werd daar tot pastoor benoemd.
Van 1823—1827 werd Nieuwenhagen bediend door kapelaan Klausener van Schaesberg.
Met ingang van 22 nov. 1827 werd Jean Jozef Bosten tot rector van de kapel van Nieuwenhagen benoemd. Hij bleef dit tot 19 april 1831, toen hij tot desservitor of tijdelijk pastoor van Nieuwenhagen benoemd werd (d.w.z. zonder landstractement).
De gemeente Nieuwenhagen werd door de bisschop van Luik in 1831 als een parochie erkend, maar er moest een doopvont en een kerkhof komen. De rector werd door de bisschop gemachtigd om een stuk grond, toebehorende aan de rector, tot begraafplaats te wijden. Dit kerkhof lag aan het Belvauer (de tegenwoordige tuin Mulders, tegenover de Prinses Irenestraat). Mathis Vlecken, een broer van Jan Vlecken, had dit stuk

land op 22 sept. 1746 aan de kapel van Nieuwenhagen overgedragen. De kerk van Nieuwenhagen werd echter nog niet als succursale met traktement aangenomen. Daarom keerde het rectoraatshuis (naast de oude marechausseekazerne) weer aan de gevers van het huis terug n.l. Hendrik Jozef Zengen gehuwd met Maria Gertrud Jongen, zuster van de vorige rector. Deze woonde ter plaatse van de huidige boerderij Funcken aan de Schanserweg.

De 5e november 1834 brengt de burgemeester ter kennis van de Commissaris, dat de installatie van de Kerkeraad door de heer de Negri heeft plaats gehad. Deze werd gevormd door: Jean Gerard Borghans, president; Zengen Henri, tresorier; Boermans Winandus, secretaris; Jongen Alowis, membre; Konsten Jean Nicolaas, membre en Bosten Jean, curi.

Bij Bisschoppelijke beschikking was op 19 april 1831 bepaald, dat de gemeente Nieuwenhagen gesepareerd werd van de parochie Schaesberg, waartoe zij tot dusver behoorde, dat de kapel van Nieuwenhagen erkend was als hulpkapel en dat om deze separatie te bewerken de gemeente Nieuwenhagen een kerkhof moest aanleggen. Over de plaats daarvan werd men het niet dadelijk eens.

Intussen was men in 1832 begonnen met de vergroting en verandering der kerk van Nieuwenhagen. De primitieve St. Hubertuskapel was in 1792 ook vergroot geworden. De vergroting en verandering van de kerk in 1832 werd in feite de bouw van een nieuwe kerk. Ze werd gebouwd achter de St. Hubertuskapel, door Severin Beugels, gepatenteerd bouwmeester, te Oirsbeek. De bouw kon wegens geldgebrek niet volledig uitgevoerd worden. Men kwam een bedrag van 12.171 franken tekort. De bisschop van Luik gaf uit eigen middelen 1.000 franken. Men vroeg een bijdrage aan koning Leopold der Belgen. De kerkeraad kon slechts $^1/_3$ waarborgen, hetgeen bestond uit 30 monden brikstenen, die men reeds klaar had en de bouwstoffen der oude kerk. Deze werd dus afgebroken en het materiaal daarvan gebruikt om het voorste gedeelte van de nieuwe kerk op te bouwen op de plaats waar de St. Hubertuskapel lag.

Op 12 oktober 1836 werd John Gerhard Klausener tot pastoor van deze parochie benoemd, en de rector Jean Jozef Bosten verplaatst naar Wahlwiller.

De gemeente Nieuwenhagen moest echter eerst het achterstallige en lopende traktement aan rector Bosten betalen, nl. 1438 franken 7 centimes. De heren notaris Vreuls en Zengen boden zich aan om dit voorschot aan de gemeente te lenen tegen 5% rente.

Op 9 mei 1837 vroeg de eerwaarde heer Klausener steun aan een familie Keller te Gent (kooplieden, afkomstig uit Nieuwenhagen). De heer Jean Gerard Keller en de dames Maria Suzanna Anna, Catharina Maria Petronella, Barbara Colletta en Francisca Rosalia Keller, allen negocianten — grondeigenaars te Gent, gaven een weide gelegen achter de kerk, groot 18 aren 10 centiaren, om de kerk verder af te bouwen en de rest als kerkhof, onder voorwaarde dat Jan Jozef Kleinen, neef van de donateurs en tegenwoordige koster, in die functie zal blijven zo lang hij zich eerlijk zal gedragen, volgens oordeel van de bisschop van Luik.

Van 1831 af tot 1835 heeft de koster nooit een beloning ontvangen. Hij kreeg echter voor 1836 en de vroegere jaren een aanzienlijke som, „omdat hij met alle neerstigheid en vleid voor de seuverheid gezorgd heeft", ten bedrage van 80 franken van de gemeente.
In 1836 werd ook een z.g. landstraktement aan de pastoor toegekend.
Nadat Nieuwenhagen in 1837 een zelfstandige Parochie werd had het als pastoors:
1836—1874 Johann Gerhard Klausener.
1874—1901 Peter Joseph Vreuls.
1901—1906 Johannes Arnoldus Brewers.
1906—1909 Joseph Franck.
1909—1915 Willem Berger.
1915—1920 Hubert Kreutzer.
1920—1937 Joannes Hub. Leonardus Stassen.
1937—1959 Johannes Hubertus Simonis.
1959—heden Johannes Josephus Hubertus Maria Meens.
De tegenwoordige kerk van Nieuwenhagen werd gebouwd in 1917; de wijding geschiedde in 1918. Het opschrift boven de ingang luidt:

Auxiliatrix	=	78
Christianorum sub cujus	=	1223
pia tutela posita ecclesia	=	308
ac parochia neohagiensis	=	203
sis nobis regina pacis benigna	=	105
		1917

Vertaling: Dat de Hulp der Christenen, onder wier liefdevolle bescherming de kerk en de parochie Nieuwenhagen zijn geplaatst, voor ons moge zijn, een milde Koningin van de vrede.
In 1917 had een splitsing plaats, waardoor de parochie, van het H. Hart, van Nieuwenhagerheide onstond.
Pastoors van Nieuwenhagerheide:
1917—1924 Kallen, onder wie het kerkgebouw aan de Hoogstraat tot stand kwam.
1924—1930 Tummers.
1930—1947 J. G. L. H. Janssen.
1947—heden Van de Venne.

Economische toestand in de 19e eeuw.

Pastoor Dyonisius Penners 1792—1803 schrijft in de Kronick van Heerlen:
„Nieuwenhagen behoort tot de uitgestrekte parochie Heerlen. De gehuchten Nieuwenhagen en Welten bezitten elk een kapel waarin van tijd tot tijd de H. Mis wordt gelezen. De inwoners vinden hun onderhoud in landbouw, handel en kramerijen. Zwaren arbeid verrichten zij niet gaarne, maar gaan liever naar Holland als marskramer op den handel. Te Nieuwenhagen zijn de kooplieden en kramers nog talrijker; ze begeven

zich met allerlei koopwaren naar Holland, Duitsland en Brabant. De minvermogenden lopen de deuren af met citroenen, haringen, bokkingen, band, garen, lint en andere snuisterijen. De armsten halen op een kruiwagen te 's Hertogenbosch of in den omtrek lange droge hennipstengels en maken te huis daarvan zwavelstokjes, die ze in een „hotte" langs de huizen rondventen" (vandaar de naam Schweagelsöpper).
„Naast boeren en handelaars treft men de volgende beroepen aan: Bessembinder, schoester, raamaker (esser), vasbinder (kuiper), schneider (kleermaker), voermannen en arbeitsmannen."
Veel vrouwen hielden zich bezig met spinnen. De handelaars waren kleinhandelaars of kramers, aan welk bedrijf ook vrouwen deelnamen. Gedurende de wintermaanden maakten de marskramers van tenen, wannen en manden; hemdknopen van been of heidebezems (het materiaal was overvloedig verkrijgbaar in de „Gemene heide" en kostte niets). Er waren handelaarsters, die met een korf op het hoofd (op een wisch), de dorpen afliepen. In de korf zat garen, naalden, lint, knopen, lakens, wollen-, zijden- en katoenen stoffen en verder kramerijen en passementswerk (smal weefsel tot versiering van kleding en boordsel). Men onderscheidde inlandse kramers en kramers, die in het buitenland hun negotie uitoefenden. Allen moesten behoorlijk voorzien zijn van een patent volgens de Rolle van patenten en werden voor de belasting ingedeeld in klassen. In 1796 telde Nieuwenhagen 193 gezinnen, waarvan er 79 handelaar of kramer waren.
De economische toestand van de mensen geeft de burgemeester van Nieuwenhagen in 1842 weer als volgt: Heer Commissaris, wij verzoeken U in het toekomende jaar, een rijkelijke (aanzienlijke) somme te veranderen (verminderen), en gaa te slaan de deliberatie van de gemeenteraad dato 16 juli 1842 waarbij deze hem ter kennis gebracht hebben „op wat manieren deze gemeentenaren in vremde lande hunne kost gaan verdienen en dat benaa de helfte van deze gemeente uit kooplieden bestaat, hetgeen wel een weinig beter is als bedelen gaan, soo dat deze gemeente bij armoedaat (door armoede) een drukkende staat is voor de middele (gemiddelde) klasse van de ingezetenen, dewelke ook dagelijks door haar schlaverij moet de kos gewin." In 1840 vroeg een eerlijke kramerse verlof om het onvrije territorium van Belgie te mogen naderen om het beroep als kleenhandelaar te mogen uitoefenen, langs de Maas, van Maastricht tot Stevensweert. Haar man is bijna blind, en kan haar in geen geval aangaande hare negotie andere dienst lijsten, dan hare koopwaar te helpen dragen.
Toch waren er ook kleinhandelaars van Nieuwenhagen, uit wier activiteit grote ondernemingen zijn gegroeid. Anton Jurgens, de zoon van de te Nieuwenhagen geboren Willem Jurgen, legde te Oss (N.B.) de grondslag van Anton Jurgens' Margarinefabrieken, een van de grondzuilen van het huidige wereldconcern der Unilever. Dionisius Jurgens staat als donateur van de St. Hubertuskapel vermeld. Hij ging met textiel en natuurboter als marskramer op de handel evenals zijn zoons.
Een ander voorbeeld is: Maussen modezaak, textiel en manufacturen in

Wijk-Maastricht, waarvan de stichter eveneens uit Nieuwenhagen stamt. Ook in de 19e eeuw verloochenden de bewoners van Nieuwenhagen niet hun handelsgeest. Later gingen zij op de „haorschnit". Hun doel was de haren van een meisje, dat toestemming daarvoor gaf, te dunnen. Vooral blond haar was zeer gewild. Duitse pruikenfabrikanten maakten daarvan z.g.n. „Fusch" om onder het haar te bevestigen. Bij deze handel, waaraan ze goed verdienden, bedienden de handelaars zich van een geheimtaal het „Kriemerwelsch" of ook wel het „Bargoensch". Beide waren geheimtalen door de marskramers gebruikt.
In het laatste kwart der 19e eeuw gingen ook veel Nieuwenhagers in de zomermaanden naar Duitsland om daar stenen te bakken. In de herfst kwamen ze terug en dan werd feest gevierd „Ow-Wieverbal". De handelaars en steenbakkerstijd bleef tot ± 1900.
Omtrent de landbouw vermeldt een verslag uit 1840:
De boeren teelden: 75 bunders tarwe, 95 bunders rogge, 65 bunders haver, 18 bunders boekweit, 4 bunders vlas, 40 bunders aardappelen, 30 bunders klaver, 4 bunders erwten, 10 bunders bonen. Verder nog een klein stukje mosterd en huttentut (dederzaad voor olie). In 1843 waren 102 veehouders met in totaal 178 runderen boven 2 jaar, 57 runderen beneden 2 jaar, 42 paarden boven 3 jaar, 4 paarden beneden 3 jaar en 98 schapen. De grootste boer was Quaetvlig Peter Anton, die op de Hijhof woonde. Daarna volgde Quaetvlig Mathis Jos op de Nieuwe Rouwenhof.
De producten van de landbouw, veeteelt en tuinbouw werden op de markt in Aken verkocht. Meestal ging de boerin een keer per week met de korf in de arm, soms zelfs met twee en drie korven — de derde op een „wisch" op het hoofd — naar Aken, met boter, eieren, geslachte kippen enz.
Soms werd de hondenkar gebruikt en vaak gingen 3 of 4 personen samen met de dogkar. Dit laatste gebeurde als er pruimen, kersen, kruisbessen, appelen, peren, groenten en biggen, verhandeld konden worden.

Het onderwijs te Nieuwenhagen.

In 1818 bestaat nog geen school te Nieuwenhagen. De Raad van Nieuwenhagen meent dan dat het hoogst noodzakelijk is een schoolgebouw te bouwen, omdat de gemeente ongeveer duizend zielen telt, waarvan velen in lezen en schrijven onervaren zijn.
In 1835 bestond er een bijzondere school zonder rang onder het bestuur van de onderwijzer in het gehucht Onders-Nieuwenhagen (huis van Pierre Savelberg). De onderwijzer was Johan Joseph Römkens. Naast onderwijzer was hij landbouwer en herbergier.
Op het gehucht de Heyde bestond een bijzondere school zonder rang. Als gepatenteerde leermeester, zonder kwaliteit bij de school, werkte daar Giesen Willem Joseph, geboren te Corneli-Munster.
In 1845 werd door de gemeente aangesteld H. R. van Genegen als onder-

wijzer. Hij moest de gemeente weer verlaten omdat de kinderen verdeeld waren over de twee andere scholen en hij dus geen leerlingen had. In dat jaar moet er een schoollokaal zijn geweest. In 1841 was dat er nog niet, want er is een bekendmaking dat de school een aanvang zal nemen op 25 oktober 1845. De kinderen hoefden geen papier, inkt of pennen mee te brengen, dit alles werd hun bezorgd door de „schoolleraar" of door het gemeentebestuur. De ouders moesten wel voor een lei zorgen.
De gemeenteraad vroeg toen een nieuw schoollokaal en hoopte dit te krijgen, „omdat wij nog Oude Vaderlandsche Kinder zijn en Noot Hoegenaamt geen deel genoomen hebben aan de Belhaamers (Belgische Opstand)".
In ± 1880 is er tenslotte een schoolgebouw gekomen, tevens gemeentehuis n.l. de oude marechausseekazerne op het Dr. Nolensplein. Onderwijzer was Van de Voort en later ook Laffaire. Omstreeks 1880 gingen veel kinderen naar school in Eygelshoven en Schaesberg. Na die tijd is dat veranderd en kwamen er scholen in de Kerkstraat en in de Gatestraat. Daarna werden scholen gebouwd op Nieuwenhagerheide. De laatste 25 jaar zijn er nog verschillende scholen bijgebouwd.

Grote veranderingen na 1900.

Zowel de economische toestand, als de kerkelijke toestand en het onderwijs veranderden totaal. Woningen werden gebouwd, wegen aangelegd, de meeste mensen vonden een bestaan. De mijnen verschaften aan honderden werk. Landbouw en veeteelt werden veel intensiever, terwijl de mechanisatie in deze takken van bedrijf steeds meer ingang vond.
De gemeente Nieuwenhagen breidde zich geweldig uit:
Anno 1753 noteerde pastoor Morees voor Nieuwenhagen: aantal gezinnen 175, communiecanten 566.
Anno 1774: aantal gezinnen 169, communicanten 575.
In 1796 telde Nieuwenhagen 193 gezinnen waarvan 73 gezinshoofden handelaar of kramer waren.
Op 7 februari 1820 geeft de Schout van Nieuwenhagen J. W. D. Smeets het aantal inwoners van Nieuwenhagen op, bij de opheffing van het Centrale Bureau de Bienfaisance du Canton de Heerlen n.l.:

Climmen	883	zielen.
Voerendaal	1520	zielen.
Heerlen	3451	zielen.
Schaesberg	874	zielen.
Nieuwenhagen	863	zielen.

Het bevolkingsregister van 1823 vermeldt 997 personen, die in 196 huizen woonden.

Op 15 september 1831 wordt opgegeven:

Dorpstraat	55 huizen, 57 gezinnen.
De Heyde	70 huizen, 82 gezinnen.
Onders-Nieuwenhagen	66 huizen, 72 gezinnen.

In 1833 geeft de burgemeester de volgende getallen op:

Overs-Nieuwenhagen (De Heyde)	=	490 seelen
Dorpstraat	=	318 seelen
Onders-Nieuwenhagen	=	392 seelen
Totaal		1200 inwoners,

bij een oppervlakte van 709 HA., waarvan ± 250 bouwgrond.
Het aantal inwoners der gemeente, dat van 1700 tot 1900 om 1000 schommelde, steeg van 1400 in 1900 tot 8311 op 1 januari 1961.

Simpelveld H. J. SPIERTS

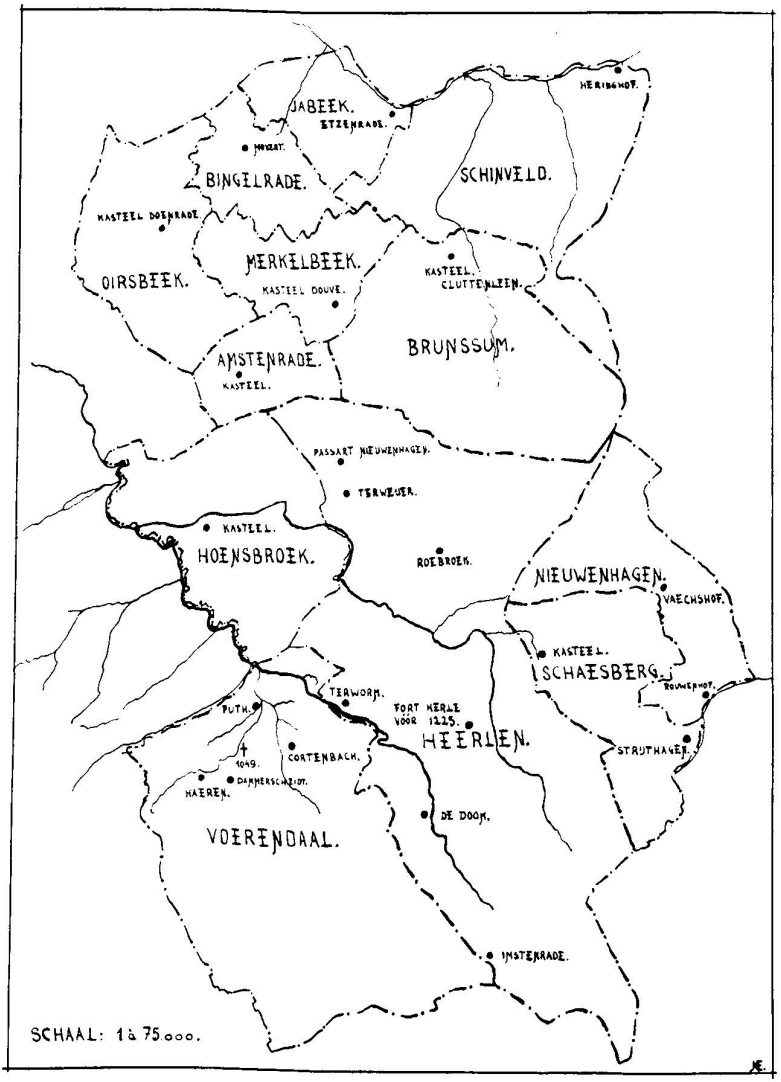
Het Instituut der Hofvaart
bij de Heerlense Onderbanken

Van het bestaan der zogenaamde onderbanken in de noord-oostelijke hoek van Zuidlimburg zal menige streekhistoricus wel weet hebben. Territoriaal omvatten de onderbanken de huidige gemeenten Brunssum met Schinveld en Jabeek alsmede de gemeenten Oirsbeek met Merkelbeek, Amstenrade en Bingelrade. [1])

Wat bedoelen we met deze verzamelnaam „onderbanken" te zeggen m.a.w. wat is de betekenis, welke inhoud moeten we aan deze benaming toekennen.
Een tweede gezichtspunt is, hoe deze verhouding in de overheidssfeer van die tijden tussen de onderbanken en Heerlen tot ontwikkeling is gekomen en wanneer ongeveer zo'n situatie is gegroeid.

De verhouding „onderbanken" tot „hoofdbank" slaat in het algemeen op een gerechterlijke organisatie binnen een bepaald bestuursgebied. Voor Heerlen voeg ik er aan toe, dat deze organisatie óók nog tot uitdrukking kwam in het administratieve en politieke vlak. Wezenlijk in deze districtsvorming is het moment, waarop één der schepenbanken regelmatig verzocht wordt een vonnis te wijzen in zaken, die haar door de andere schepenbanken ter beoordeling worden voorgelegd. Dan ontstaat de figuur van „voornaamste" schepencollege of *hoofd-*(schepen)*bank* binnen zijn rayon. Een schepencollege, dat in zijn hoedanigheid van „hoofdbank" fungeerde, gaf „hoofdleringen" af. Het halen van een hoofdvonnis door een der binnen het betrokken gebied gelegen schepenbanken noemde men „ten hoofde gaan" of kortweg „hofvaart", waaruit het instituut der hofvaart is gegroeid. [2])

U ziet, waarde lezer : deze onderbankengeschiedenis heeft tot kern de rechtsprekende taak van onze plaatselijke schepencolleges. Onze schepenen (= wethouders) waren naar de letterlijke betekenis van het woord belast met het houden, het doen naleven van de wet, van de aloude gewoonte rechtsnormen en het geldende landrecht, aangevuld met tekstinterpretaties in de vorm van „cleernissen" en „wijsdommen". Zij waren onze plaatselijke oordeelvinders! Bij nalezing van de Bankrechten van Heerlen komt men snel tot inzicht, dat de hierin vervatte bepalingen vol staan met sancties. Een hoofdstukje gaat uitsluitend over „bruecken ende boeten". Bij het uitoefenen van deze rechtsprekende taak zijn sommige schepenbanken „ten hoofde" gegaan bij Heerlen, die zodoende de hoedanigheid kreeg van „hoofdbank". Uit een getuigenverhoor van het jaar 1505, over de rechten van de civiele officier van justitie in het land van Valkenburg te Heerlen, afgelegd door vier schepenen der „heuftbanck" van Herlen,

Het historisch Heerlener land met zijn Onderbanken.

wordt onder punt één gezegd : „Dat daer een schoutis is die daer ende in de onderbencken die gedinghen hout, van den coninck gesadt". [3]) De benoemingsakte van Goiswijn van Ailsdorp tot schout van Heerlen, anno 1406, zegt, dat zijn rechtsmacht zich uitstrekt over Heerlen „mitten anderen dorpen ende banken dairtoe behoerende". [4]) Practisch ging het derhalve zó, dat in kwesties, waarin de onderbanken geen beslissing wisten te geven, de schepenbank Heerlen vonnis wees. Deze vonnissen waren m.a.w. hoofdleringen, geen uitspraken in hoger beroep. [5])

Behalve dit juridische gezichtspunt constateren we in de overheidsarchieven *administratieve* betrekkingen tussen Heerlen en zijn onderbanken. Duidelijk blijkt dit samengaan met Brunssum en Oirsbeek (met hun onderhorigheden) uit charters over de jaren 1371—1383. Deze teksten hebben betrekking op belastinginning, die in het district Heerlen plaats had met inbegrip der onderbanken. Heerlen zegelt hier bovendien namens het hele district. [6])
Tijdens de 15e en 16e eeuw werd deze districtsgewijze belastingadministratie bestendigd. [7])

Een ander aspect van administratief optreden van Heerlen in de onderbanken blijkt uit een grensbeloopkwestie of „landtleydongh". Een document van 23 febr. 1492 i.z. grensmoeilijkheden tussen het land van Valkenburg en Millen, grensgebied van Brunssum, bewijst, dat de „Hoftbanck van Herle und onderbenck" tesamen met de drossaard van het land van Valkenburg Schwartzenborch aan de ene zijde en het schepenbestuur van Gangelt aan de andere zijde het omstreden limietenbeloop van elkaars rechtsgebied hebben afgepaald. [8]) In zover deze regeling het vaststellen betrof van het gebied, waarbinnen de betrokken schepencolleges hun eigen recht mochten spreken, had deze kwestie in wezen een juridische kant.

Ten slotte liep door deze hoofd-onderbankenverhouding een draad van *politiek* maaksel. Uit bescheiden, die betrekking hebben op besluiten, genomen door het Statencollege in het land van Valkenburg, kan aangetoond worden, dat de gedeputeerden-schepenen uit de vier hoofdbanken *mede* hun onderbanken vertegenwoordigden. Het hiërarchisch opgebouwde representeringsbeginsel was een eigentijdse karakteristiek voor onze gewestelijke Statencolleges gedurende de late middeleeuwen. Zodoende wordt het ook begrijpelijk, waarom de hoofdbanken bemoeienis konden hebben met de executieve der genomen besluiten op de Statenzittingen. Duidelijk blijkt uit de toelichtende teksten van bederekeningen, dat b.v. de schepenen van Heerlen in feite mede verantwoordelijk waren voor de inning der belastinggelden in de onderbanken, waarvoor zij overigens betaald werden. Toen wij Generaliteitsland geworden waren, bleven de vier hoofdbanken alleen het recht hebben om gedeputeerden ter Statenbijeenkomsten te zenden, waarbij zij optraden uit naam van hun banken. [9])

Over de *benaming* van „hoofdbank" en „onderbanken" kunnen we het volgende zeggen. Toen het instituut der hofvaart reeds geruime tijd bestond, is achteraf deze naamgeving ingevoerd. In de 14e eeuw is nog sprake van het „landschepengerecht" van Heerlen. Dat blijkt uit een kwitantie voor gedane uitgaven aan het noodzakelijk herstel van de Kaumermolen van het jaar 1397. Onze schepenen kwalificeren Heerlen als het „landsdorp". Hierbij denk ik aan de term „landschepenen", waarin Janssen de Limpens de aanduiding ziet van een „hoofdschepenbankscollege". [10])

In de 15e eeuw ontstaat dan de benaming „hoofdbank". Aanvankelijk staan de onderbanken nog tesamen vermeld onder „die banck van Herle" b.v. in de bederekening van 1439. [11]) In de toelichtende tekst is evenwel vijf maal sprake van de „scepenen vander vier hoeftbencken met hoeren toebehoeren". Maar in die van 1469 wordt het benamingsonderscheid doorgevoerd door afzonderlijke rangschikking der betrokken schepenbanken onder de titel: „Onderbancken" en wel als volgt: „Die van brontshem ende oirsbeke ende die van hoensbrok".

Hoe en wanneer is nu deze territoriale aaneensluiting tussen Heerlen en zijn onderbanken ontstaan? In het algemeen kan men zeggen, dat zulk een organisatie van bestuur territoriaal aansloot op oude gouwindelingen uit de Karolingische tijd of op bestaande feodale gebiedsindelingen. [12]) Geen van beide gezichtspunten kunnen ons hier de verklaring aan de hand doen. Heerlen's Karolingisch gebied is ons met zekerheid bekend: hiertoe behoorden beslist niet de latere onderbanken. Ook de omvang van feodaal Heerlen m.a.w. de Heerlijkheid Heerlen heeft zich niet tot deze schepenbanken uitgestrekt. [13])

Een zienswijze, die historisch steun kan vinden in de feiten, is de invoering van een *nieuwe organisatie*, op een gegeven tijdstip tot stand gebracht tussen Heerlen en zijn „nieuwe" onderbanken. Deze zienswijze kan ik bij gebrek aan voldoende bewijsmateriaal niet de steun geven van de historische zekerheid. Voor de totstandkoming van vorenbedoelde nieuwe organisatie was vereist, dat het hoogheidsgezag over Heerlen én zijn onderbanken onverdeeld in handen was van één en dezelfde gezagsdrager. Onder hoogheidsgezag (regalia majora) versta ik hier o.a. de rechtspraak en militaire bevoegdheden. In de 13e eeuw was dit zeker niet het geval. De latere onderbanken behoorden onverdeeld aan Valkenburg. [14]) Om de uitoefening van het gezag over het land van Heerlen bestond twist tussen de hertogen van Brabant en de graven van Ahr-Hochstaden.

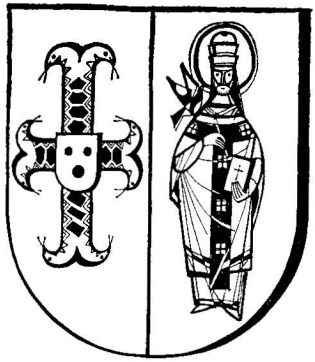
Blijkens een tekst uit de vrede van Roermond van 23 febr. 1244 moet m.i. *tweeherigheid te Heerlen* worden aangenomen : Brabant kreeg de rechtsprekende bevoegdheid zonder inmenging van zijn partner; de graaf van Hochstaden kon, als hij dit wilde, het Heerlen's fort weer opbouwen, dat toch een sta-in-de-weg was voor de oostwaarts gerichte Brabantse politiek. Tegenover het herstel van een militair object in het hart van

Heerlen zal de hertog een welwillende houding moeten aannemen. Deze principe-regeling heeft Brabant toen niet kunnen beletten. [15])
In 1318, als Brabant opnieuw in oorlog is met de heren van Valkenburg, verwoestten Brabantse troepen weer het Heerlen's fort, dat in handen blijkt te zijn van Valkenburg. Brabant was dan toch wel iets aan dat Heerlen's fort gelegen! Bij de vrede van Amiens, anno 1334, leed de Brabantse diplomatie ondanks zijn bewezen militair overwicht een gevoelig verlies. Niet alleen ging voor de hertog Sittard verloren, waarvan hij in 1318 verklaard had, dat die stad ten eeuwigen dage aan Brabant zou blijven, maar hij moest ook gedogen, dat hij in zijn kwaliteit van hertog van Limburg het land van Herle in leen gaf aan de heer van Valkenburg! (Heerlen was een Limburg's leen.) Het beslissende moment, waarop zowel de rechtspraak alsook het bezit van Heerlen's versterkte kern in handen kwam van één en dezelfde gezagsdrager, lijkt mij aanwezig na de bezegeling van de akte van 23 oktober 1334, gedaan te Limburg a.d. Vesdre door hertog Jan III van Brabant als hertog van Limburg in welke akte Dirk, heer van Valkenburg, beleend werd o.m. „met den gherichte" van Heerlen. [16])
Toen Dirk van Valkenburg behalve de rechtspraak over Brunssum en Oirsbeek (die de heren van Valkenburg reeds lang bezaten) tevens de rechtspraak in het land van Heerlen kreeg, lijkt mij de mogelijkheid gegeven voor het ontstaan van een hoofd-onderbanken-organisatie in deze noordoostelijke hoek van het Valkenburgse vorstendommetje. We zagen immers, dat zulk een organisatie zich in het rechterlijke vlak afspeelde. De heer van Valkenburg, die in zijn gebied reeds de indeling kende van de drie schepenbanken Meerssen, Beek en Klimmen, heeft toen, anno 1334 of kort daarna, de schepenbank Heerlen in zijn gebied op de een of andere manier moeten inpassen. Een oriëntatie der schepenbanken van Brunssum en Oirsbeek (met hun onderhorigheden) op Heerlen werd zodoende mogelijk.

L. v. HOMMERICH.

1) *J. Habets* : Limburgse wijsdommen. Dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en boschrechten. Oudvaderl. rechtsbronnen, 1e reeks nr. 12. Den Haag 1891, 218.
J. Hoens : Uit de onderbanken. Bull. Land v. Herle 1951, 71—72.
2) *P. Scherft* : Inventaris v.h. archief van de hoofd- en leenbank Breda; 1954, 5 nota 2. De auteur definieert de *hoofdlering* als het wijzen v.e. vonnis door een rechtbank in een zaak, haar daartoe door een andere bank voorgelegd. *K. Janssen de Limpens* : Gelderse wijssenissen v.h. hoofdgerecht te Roermond. Oudvaderl. rechtsbronnen, 3e reeks nr. 16. Utrecht 1953. Op blz. XX-XXI. o.m.: wanneer de schepenen v.e. bepaalde bank in een zaak geen beslissing konden geven, vroegen zij de beslissing van het gerecht ener andere plaats, die t.o.v. die schepenbank de positie van hoofdbank had of kreeg.
3) *J. Habets* : Limb. wijsdommen, enz., 225.
4) *L. v. Hommerich* : De corporatiefrechtelijke structuur der vrijheid en hoofdbank Heerlen, „Publications.... Limbourg", Maastricht 1939, 38 en tekst fotocopie dezer akte

5) *K. Janssen de Limpens* stelt in zijn reeds vermelde studie, dat we hier beslist *niet* te doen hebben met uitspraken in hoger beroep.
J. Habets spreekt in zijn aangehaald werk zonder meer van een appèl-verhouding.
P. Scherft betoogt, dat zich in vele gevallen uit deze verhouding een rechtspraak in appèl ontwikkelde.
In ons *Bulletin* van 1959 besprak ik deze materie voor het eerst onder de titel „Brunssum en de hoofdbank Heerlen" (26—32). Ik veronderstelde hierin van de oorsprong af een appèl-verhouding. Na kennisname van de studie van Janssen de Limpens is deze appèl-relatie niet meer houdbaar.
6) Bulletin Land van Herle 1959, 30—32.
7) Meerdere Bederekeningen vanaf het jaar 1439, aanwezig in de Brabantse Rekenkamer te Brussel, algemeen rijksarchief.
Voor de Bede van 1521 zie „Publications....Limbourg" 1885, 314 : „Die hoeftbanck van Herle.... die bancken van Oirsbach ende Bronschem onder die voorm. hooftbank van Herle gelegen...."
Voor de Bede van 1570 zie Eg. Slanghen in zijn „Markgraafschap Hoensbroeck" (Maastricht 1859), blz. 24—27.
8) Archief kasteel Amstenrade, portef. 3, omslag 7. Over het ceremonieel en de competente organen, hierbij betrokken o.a. Eg. Slanghen : Beleydingen, in de Maasgouw 1879, 181—182.
9) Deze politieke verhouding blijkt uit meerdere „acten vanden consente vander beede" voor het land van Valkenburg, aanwezig in het alg. rijksarchief te Brussel.
Na het Partage-tractaat van dec. 1661 blijkt deze toestand zo. Bij A. L. Pelerin in zijn Beschrijvinge van het staatsland van Overmaze enz. (Publications 1854—55) leest men op blz. 56 o.m., dat de vier hoofdbanken alleen het recht hebben om gedeputeerden ter statenvergadering te zenden, waarbij zij tevens optreden „uit naam van hunne Banken".
10) De kwitantie v.d. Kaumermolen bevindt zich, in afschrift, in de Domeinenrekeningen, Brab. Rekenkamer, alg. rijksarchief Brussel. Met betrekking tot de benamingen van hoofdbank en landschepenen verwijs ik naar het meer geciteerde werk van K. Janssen de Limpens, blz. XXI.
11) Bulletin Land van Herle 1959, het Brunssumnummer, de fotocopie op blz. 27. Voorts Bede land van Valkenburg 1439, op blz. 90 v°, 98 v° (2 ×), 105 v° en 106 r° (Brab. Rekenkamer, nr. 15808, alg. rijksarchief Brussel).
Voor het jaar 1469, Bederekening nr. 48816, blz. 18 (Brab. Rekenkamer, Brussel).
12) *K. Janssen de Limpens* : o.c., blz. XV en XVI.
13) *L. van Hommerich* : De historische ontwikkeling van Heerlen's plattegrond. Bulletin Land van Herle 1956, 109—119 met kaartje.
14) *J. M. van de Venne* : Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg enz. 1951, 55.
15) *F. Chr. Butkens* : Trophées du duché de Brabant enz. (Den Haag 1724), Preuves blz. 87.
16) *Th. J. Lacomblet* : Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins enz. Düsseldorf 1853, III, acte nr. 284 blz. 234.
Heerlen was een Limburg's leengoed, zie : A. de Ryckel : La cour féodale de l'ancien duché de Limbourg, in Bulletin d.l. Soc. d'Art et d'histoire du diocèse de Liège 1895, IX, blz. 438.

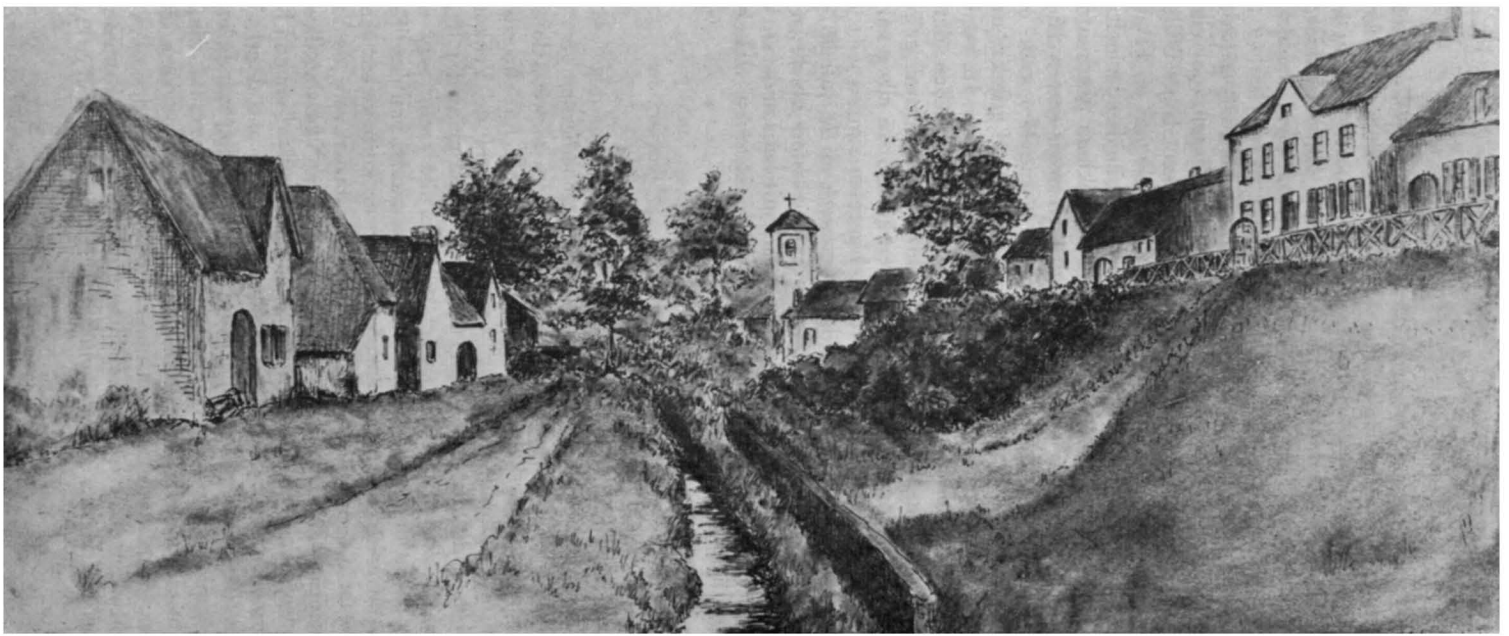

BRUNSSUM

ER is over Brunssum in 't Bulletin reeds een en ander in 't midden gebracht, toen in januari 1959 de herdenking plaats had van „Brunssum, 400 jaar Heerlijkheid". In vele opzichten is Brunssum de eeuwen door een zeer merkwaardige plaats geweest, wat haar geschiedenis betreft. Merkwaardig ook wegens haar achterland, de Brunssummerheide met 't tertiair zand aan de oppervlakte, een unicum in 't land. Merkwaardig wegens de bronnen der Rode Beek, die boven de kleilenzen in de bodem een uitweg zoeken in vele sprengen. Een natuurgebied zonder weerga in ons land tot ongeveer een mensenleeftijd terug, maar toen door zijn afgelegenheid slechts aan weinigen bekend of door weinigen betreden. Zelfs onze uitstekende bioloog E. Heimans, die zo best thuis was in ons Zuid-Limburgs krijtland, kende de Brunssummerheide maar van een vluchtig bezoek en stond op het punt ze eens grondig te bestuderen toen de dood hem trof op 21 juli 1914 te Gerolstein in de Eifel.

't Kan wel niet anders, of dit geheimzinnig achterland met zijn sagen en zijn „nachtelijke verschrikkingen" moet de eeuwen door zijn stempel wel enigszins hebben gedrukt op de geaardheid der bevolking van Brunssum en andere randdorpen. Geen kende de hei beter dan de bezembinder en de stroper. We kunnen wel aannemen, dat de stiel van die beiden best verenigbaar was in dezelfde persoon. Dan waren er de hard zwoegende kleidelvers, die de pottenbakkers uit wijde omtrek van grondstof voorzagen, tot zelfs die van Raren in België toe, waar de grote waterkruiken gemaakt werden. De kleine boeren hadden een aparte heihak, om in de hei het winterstrooisel voor de koestallen los te hakken en te verzamelen; met de „röls", een kruiwagen met opzet van een geraamte van dunne stokken, werd de voorraad naar huis gereden. De grote heiplanten sneed de bezembinder, maar ze werden ook verzameld als takkenbossen voor de oven. Dan was er de Botberg, waar de kiezelbrekers in dienst van de gemeente bezig waren, maar in vele gevallen werden ook tal van andere

gezinshoofden, die geen paard rijk waren voor spandiensten, opgeroepen om hier te komen „botten".
Het inwonertal van Brunssum heeft wel een eeuw lang geschommeld rond de 1000; van aanwas der bevolking was er weinig sprake, vooral ook door het hoge getal van de kindersterfte. Een staat der bevolking van 1796 geeft 932 inwoners en een kleine halve eeuw later, in 1837, was dit aantal langzaam gestegen tot 1008.
Brunssum heeft eeuwenlang met heel het Land van Valkenburg de ellende gekend, die doortrekkend plunderend krijsvolk veroorzaakte, als het niet nog erger werd door langdurige inkwartieringen. Dat begon reeds onder Karel V, toen Gelderse troepen tegen de Brabanders te velde trokken. Het houten kasteel van ridder Jan Vos tegenover de kerk werd leeggeplunderd en daarna platgebrand. Met vele huizen gebeurde vanzelfsprekend hetzelfde. Deze gebeurtenis moet plaats hebben gehad tussen 1507 en 1528. In dit laatste jaar werden de Geldersen verslagen. Ridder Vos kreeg een persoonlijke dankbrief van de keizer, die hem als hertog van Brabant dankte voor betoonde hulp en dapperheid en hem in die brief „mijn welbeminde ridder en vriend" noemt. Voor de geleden ellende en oorlogsschade schonk de keizer hem de tiende van de hoeve „Ten Eisden" te Geleen.
De hervorming heeft te Brunssum geen aanhangers gevonden, ofschoon niet zo ver af, te Höngen (Zelfkant), volop Hagepreken werden gehouden, waarnaar zelfs Maastrichtenaren gingen luisteren.
In de tachtigjarige oorlog doorstond Brunssum met vele andere dorpen uit het Land van Valkenburg vaker de lasten van inkwartiering en requisitie in natura of in geld. In 1570 kreeg het zijn deel te betalen van de *f* 22.000.—, die het Spaanse bewind vorderde van het Land van Valkenburg. Vooral tussen 1576 en 1579 werd de hele streek beurtelings door de Hollanders en de Spanjaarden leeggeplunderd. Bisschop Lindanus, die een visitatiereis deed in het Land van Valkenburg gewaagd van totaal ontvolkte dorpen.
Later, vooral na de tocht van Frederik Hendrik langs de Maas, had men hier behalve last van krijgsvolk nog grote moeilijkheden met de godsdienstvrijheid. In de Brunssummerheide lag in 1632 Spaans krijgsvolk. Wegens de retorsiën was Brunssum zonder pastoor van 1632—1637. De in 1637 benoemde pastoor Kleynen moest reeds na enkele dagen de wijk nemen. Hij verbleef van aug. 1637 tot jan. 1639 in Gangelt. In deze jaren vindt men geen enkele naam ingeschreven in de doop-, trouw- en sterfregisters van Brunssum.
Ook na 1648 kende men nog niet de volle zegeningen van de vrede. Toen in 1665 Franse troepen in de Landen van Overmaas kwamen, werden Brunssum en omgeving voor de winterkwartieren uitgekozen. In 1668 verdwenen deze wel uit de streek, maar groepen Spaanse ruiters namen nu na de verdrijving der Fransen hun plaats in. Twintig jaar later, in 1688, verschenen weer Fransen met als bondgenoten Brandenburgers ter inkwartiering in Brunssum.

Dorpsstraat Brunssum, anno 1857.

Een van de adellijke grondheren van Brunssum, Hans Willem Vos, heeft als hereboer op Genhoes tussen 1661 en 1679 uitvoerige aantekeningen gemaakt over zijn personeel op het kasteel en de boerderij. Hij geeft de namen van zijn: paardeknechten, „bouwknechten", lakkei, mulder, radermaker, witter, „kuper", jager, smid, huisknecht, scheper, „snider", maar ook van zijn zaakgelastigde (procureur) en zijn secretaris.
We krijgen meteen uit de gegevens over de oogst van 1678 een idee over de toen verbouwde gewassen en uit het aantal maaidagen voor elk gewas een inzicht in de importantie van het gewas. Zo tekent Hans Willem Vos op, dat de oogst in dat jaar verliep tussen 12 juli (rogge) en 17 augustus (boekweit). Hij rekent met maaidagen; met een maaidag bedoelt hij het werk van één maaier op één dag. Voor rogge, blijkbaar het hoofdgewas, noteert hij 44 maaidagen, voor tarwe, spelt en erwten samen 16 dagen. Spelt, een speciaal korrelvoer voor paarden, is intussen voor ons een historisch gewas geworden; ze werd een kwart eeuw geleden nog verbouwd. Voor zomergerst zijn er 8 maaidagen, voor haver 18, voor boekweit 4 en ten slotte voor *linzen* 3 maaidagen. We vermoeden, dat linzen ook voor die tijd in deze streken een zeldzaam verbouwd gewas zijn geweest, net zo iets voor een hereboer op een kasteel. In elk geval zal de bijbelse soep op Genhoes in die tijd ook wel gegeten zijn.
Als bijzonderheid tekent Vos op, dat het oogstwerk op 23 juli 1678 tegen 9 uur 's morgens plotseling werd verstoord. De zichters vluchtten ijlings naar huis, toen Franse soldaten, die de Staatsen uit het Land van Valkenburg wilden verdrijven, luidruchtig kwamen opdagen en vlak bij hun oogstveld, bij het „Spikerslindje", gingen kamperen.

☆

We begeven ons nu even op kerkelijk terrein van Brunssum.
Pastoor Alardus Cousveld was te Brunssum parochieherder van 1703—1720.Wij ontlenen over hem aan „Brunssum de eeuwen door" van pastoor Moonen, de merkwaardige oprichting van de Aartsbroederschap van de H. Drievuldigheid met het onmiddellijk doel de Vrijkoop der Slaven. Hij deed dit met machtiging daartoe van de prior der Reguliere Kanunniken van het Sint Janskapittel te Aken, die rector was van die Broederschap. Uit de aard der zaak moest door middel van deze Broederschap blijvend geld worden bijeengebracht. In de kerk kwam een apart offerblok, waarin de leden trouw hun bijdragen stortten voor de Vrijkoop van Slaven; dit offerblok kreeg spoedig de naam van de Slavenstok. De inhoud werd van tijd tot tijd afgedragen aan het voornoemde Kapittel te Aken. Soms werd het geld rechtstreeks meegegeven aan doortrekkende Trinitariërs, die Brunssum omwille van die Broederschap aandeden; eens had afdracht plaats aan een Arabische Prins, Zobi genaamd, die Brunssum bezocht. In mei 1737 werd bij een inbraak in de kerk door de Bokkerijders, de Slavenstok meegenomen met zijn inhoud.
Aan deze broederschap van de H. Drievuldigheid dankt Brunssum zijn grote Bronk en kermis op Drievuldigheidszondag. In 1712 kreeg de

Broederschap een processievaandel, dat in de Bronk — door pastoor Cousveld zo schoon „onze Godsdracht" genoemd — werd meegedragen. Elk jaar werd telkens een andere jongeman gekozen uit de Brunssumse jonkheid, die men de eer waardig keurde, dit vaandel te dragen; op het Pinksterfeest, dus op zondag vóór de Bronk, werd ieder jaar zijn naam van de kansel bekend gemaakt.
Het ledenregister van deze Broederschap is in Brunssum bijgehouden tot 1848 onder pastoor Mannens; de Broederschap had toen haar actualiteit wel geheel verloren en ze raakte in vergetelheid. Maar in het parochieel archief van de Sint Gregoriusparochie wordt het ledenregister zorgvuldig bewaard, dat bovendien een zeer merkwaardig omslag heeft. Dit omslag is een fragment van een versleten, zeer oud Graduale, aan beide zijden beschreven met Gregoriaanse muziek in het zogenaamde „hoefnagelschrift". Pater Magister Paulus Schmit uit de Carmel te Merkelbeek, dateert dit echte handschrift rond 1500.
Bij de pastoors uit vroeger eeuwen moeten we even stilstaan bij pastoor Hagen, die te Brunssum was van 1720—1747. Hij was Regulier Kanunnik van de Norbertijnen en zijn moeder, die in Brunssum nog trouw voor hem zorgde, was een zuster van de bekende Abt Heyendaal van Rolduc. Pastoor Hagen moet een zeer begaafd en ijvervol priester zijn geweest en hij heeft in zijn Memoriaal heel wat over zijn parochie op schrift gesteld. Merkwaardig, dat hij in navolging der oude abdijen zelf zijn inkt fabriceert, die nu na twee eeuwen nog diep zwart is. Het recept is bewaard gebleven en noemt de ingrediënten: galnoten, arabische gom, koperrood, wijnazijn en water. Er is van hem een apart geschreven boekje van 56 bladz., dat hij zelf „Libellum" noemt en dat tot motto heeft „Salus e fonte salutis". Meer dan een eeuw is dit boekje zoek geweest, tot het in 1876 werd gevonden in het Bisschoppelijk Secretariaat te Roermond en toen werd teruggezonden naar Pastoor Mannens. Het boekje richt zich tot zijn ambtsbroeders en opvolgers in een stijl, die volgens Pastoor Moonen niet misplaatst zou zijn in een bisschoppelijk „monitum ad clerum".

We begrijpen, dat men in Brunssum reeds eeuwen geleden heeft moeten omzien naar bepaalde vormen van huisvlijt, om aan vele bewoners, die agrarisch hun brood niet konden winnen, een sober bestaan te verschaffen. Buiten het algemeen bekende „Ambacht van den Eijseren", waarin ruim 500 personen werkzaam waren, telde dit kleine dorp ook opvallend veel wevers. Toen in 1796 een staat van bevolking werd opgemaakt onder het nieuwe Franse bewind, telde men nog 16 wevers. 't Waren zo wat alle linnenwevers, die het in de huizen gesponnen vlasgaren, vermengd of onvermengd met gekocht katoengaren, verwerkten. We vinden nog opgetekend, dat het geweven doek, dat voor bovenkleding was bestemd, geverfd werd in een aftreksel van noteblaren en „driedoren". Deze „driedoren" hebben we botanisch nergens onder deze naam kunnen terecht brengen, zodat we vermoeden, hier met een gewestelijke of dialectische benaming te doen te hebben.

In de eerste helft der vorige eeuw had Brunssum naast zijn linnenwevers, nog een kleine fabriek van zijden lint, waarvan de eigenaar was Wolter Palant. De fabriek was gevestigd in een groot en statig huis, dat er helemaal niet fabriekachtig uitzag en dat gelegen was op „de Berg". Na 1830 liep het aantal wevers in Brunssum sterk terug, terwijl ook de zijdefabriek het niet langer kon bolwerken door de oprichting van weefscholen in Vlaanderen en in Twente en de daarmee gepaard gaande ontwikkeling der textielindustrie.
Wolter Palant was blijkbaar toch een zeer bemiddeld inwoner geworden, een notabele, die in de Belgische Tijd zelfs lid van de Jury geweest is in Tongeren en heel lang daarna nog het erebaantje had van onbezoldigd inspecteur der buurtwegen.
Omstreeks deze tijd kreeg Brunssum zijn eerste door de gemeente aangestelde openbare onderwijzer in de peroon van Willem Göbbels, geboortig uit Einighausen. Enkele jaren vooraf bekleedde deze in Brunssum reeds andere ambten: gemeente-ontvanger, gemeente-secretaris en lid van het

Het gasthuis, Brunssum.

kerkbestuur. Dit alles samen scheen hem nog maar een mager bestaan te verschaffen, want spoedig zien we hem met zijn zuster 'n ruim huis betrekken, waar hij een uitspanning opende met halte voor de postkoets naar Sittard. Toen hij in 1842 huwde met een der dochters van Wolter Palant, bedankte hij spoedig als secretaris-kerkbestuur, gemeente-secretaris en gemeente-ontvanger. Toen in 1854 zijn schoonvader stierf en hem een aanzienlijke erfenis ten deel viel, waaronder ook het grote „Huis op de

Berg", liet hij ook spoedig zijn onderwijzersbaan varen. Toch wordt van hem getuigd, dat hij zijn verschillende functies zeer gewetensvol en met toewijding heeft vervuld.
Een paar jaar later krijgen wij het opzienbarend feit, dat Willem Göbbels, wiens huwelijk na de dood van een dochtertje verder kinderloos was gebleven, bij Pastoor Mannens komt met de verheugende boodschap, dat zijn vrouw en hij besloten hebben, het huis op de Berg c.a. te schenken, om er een zusterklooster te stichten. Hij heeft het oog op de toen nog jonge congregatie der Franciscanessen van Heijthuizen, die zich vooral toeleggen op het onderricht der vrouwelijke jeugd. De brief van Pastoor Mannens aan zijn confrater de Pastoor van Heijthuizen, die als directeur deze Franciscanessen bestuurde, is bewaard gebleven. Pastoor Mannens beschrijft daarin op de hem eigen practische wijze het pand, dat de zusters in eigendom zouden krijgen, als „op een hoogte wonderschoon gelegen, lang 56 voeten luiker maat, breed 31". Wij kunnen hier, om deze bijdrage niet te lang te maken, niet ingaan op 't verloop der stichting, de grote armoede der eerste jaren en de tegenslagen van 't klooster. We constateren alleen na die kwade tijd een verblijdende groei en uitbreiding, die reeds inzette rond 1870 en waarvan Brunssum de rijke zegeningen oogstte op velerlei gebied.

☆

De eenvoudige leeftrant bij vele inwoners, die vaak aan het armoedige grensde, bleef overigens tot het einde der negentiende eeuw nog troef. Toen de huisindustrie verviel, trokken, evenals in 't naburige Schinveld, ook hier scharen arbeiders naar Duitsland, om te werken in de steenbakkerijen. Soms ging dit met het hele huisgezin, soms vertrokken alleen de volwassen zoons. Het oude rijmpje:

„Erm luuj, erm landj,
„Leime buuj en loeter zandj."

waarvan onze dichter Pater Schreurs zegt, dat het wel door de Prediker uit de Bijbel kon gedicht zijn, bleef nog lang toepasselijk op dat dorpsgedeelte, dat aan de heikant lag.
Doktershulp was in Brunssum in die tijd nog moeilijk te krijgen; ze moest van over de grens uit Gangelt komen. Een van die dokters, die in het leger officier van gezondheid was geweest, heeft vele jaren de geneeskundige praktijk in Brunssum uitgeoefend en men wist van hem jaren na zijn heengaan nog te vertellen. Hij kwam altijd naar Brunssum per sjees en zag er niet tegenop in dringende gevallen ter plaatse het mes te hanteren. Er wordt echter bijverteld — voor de waarheid kunnen we niet instaan —, dat in zo'n geval altijd een jonge man, die goed ter been was, werd gereed gehouden bij de poort, om, als 't eens mis mocht gaan, als de wind naar de pastoor te lopen.

☆

Brunssum heeft op zijn drie kastelen (met het later in 1622 gebouwde Genhous waren er vier) de eeuwen door verschillende adellijke families gekend, die als leenbezitters voorkomen der grote lenen van Valkenburg, die in de onderbank Brunssum gelegen waren.
Het zogenaamd „Riddergoed", ook Vossenleen genoemd, lag in de nabijheid van de kerk aan de weg naar Merkelbeek. Het was het zo vaak vermelde „houten kasteel". Reeds in 1381 was „Thys Vos van Bruynshem man van den hove tot Bruynshem". Tot diep in de zeventiende eeuw bleven de leden van het Riddergeslacht Vos de leenverheffers van het „Riddergoed". Uit de familie Vos ging dit leen door huwelijk over in die van het Baronnengeslacht De Negri.

Schutterij St. Gregorius, Brunssum.

Het kasteel Rozengaard, ook het Cluttenleen geheten naar het Jonkheergeslacht, dat hier woonde, lag meer noordelijk in de richting van Schinveld. In 1563 huwde Ridder Jan Vos de Jonge met Maria Clut en kwam door dit huwelijk later in het bezit van het Cluttenleen; hij woonde op de Rozengaard. Hun kleinzoons, Willem en Godart Vos, bouwden in 1622, enkele honderden meters oostwaarts, een nieuw kasteel, dat al spoedig de naam kreeg van Genhous en dat bleef bestaan tot in onze tijd, zij het dan de laatste tientallen jaren geheel bouwvallig. Toen Genhous even na 1622 klaar kwam, gingen de genoemde gebroeders Vos met hun moeder het bewonen en lieten de toen bouwvallige Rozengaard en „het houten kasteel" afbreken.
Godart huwde met Catharina Bock v. Haesdael, zijn broer Willem bleef ongetrouwd. Godart Vos heeft verder een zeer bewogen leven geleid, dat hij zich zelf op de hals haalde door zeer onverantwoordelijke dingen te doen. Een smaadschrift, door hem geschreven tegen Graaf Edmond Huyn van Amstenrade, bracht hem zelfs na de dood van de Graaf nog in ge-

vangenschap en wel in de kelders van zijn eigen kasteel; het schepengerecht van Brunssum bleef ten slotte niets anders over dan tot deze gevangenneming over te gaan. Na een paar dagen werd hij overgebracht naar de gevangenis van het kasteel Amstenrade, waaruit hij toch vrij spoedig bevrijd werd.
't Werd een langdurig en ingewikkeld proces, dat van de Brunssumse schepenbank tot in de hoogste instanties (de hollandse Raad van Brabant, waar gravin Huyn in appèl ging en de spaanse Raad van Brabant te Brussel, waar ridder Vos in appèl ging). Na acht jaar procederen kwam de zaak tot een gunstig einde voor Godart.
Er valt van deze Godart ook veel goeds te zeggen. Daar hij als dorpsheer van Brunssum het koor der kerk moest onderhouden, liet hij dit, toen het rond 1650 zeer bouwvallig was geworden, met verlof van de Pastoor afbreken en op eigen kosten geheel vernieuwen. Bij de bouw van het Dominicanenklooster aan de markt te Sittard, schonk Godart meer dan de helft van het nodige bouwmateriaal. Hij stierf in 1658.
De enige zoon van Godart, Hans Willem Vos, bracht het tot het hoge ambt van Hoogdrossaard in het Land van Valkenburg en was tevens de laatheer van Brunssum. Hij is dezelfde, van wie we elders in deze bijdrage reeds vertelden in zijn kwaliteit van hereboer op Genhous. Hans Vos overleed plotseling te Brunssum op 7 april 1679. Zijn dochter, Anna Barbara Vos, trad in 1694 in het huwelijk met Karel de Negri van Ten Dijken bij Spaubeek; zijn vrouw bracht hem vele eigendommen van haar geslacht mee ten huwelijk en het echtpaar vestigde zich te Brunssum. Hiermee treedt het Baronnengeslacht de Negri in de geschiedenis van Brunssum.
De geschiedenis zegt ons niet, waarom deze Karel de Negri in 1728 terugkeerde naar zijn landgoed Ten Dijken; reeds in 1730 stierf hij aldaar en werd in de kerk van Spaubeek begraven. Toch wijdt ook het sterfregister van Brunssum aan hem zeer eervolle woorden van herdenking; we laten ze hier onvertaald volgen: „Hic vir erat magni ingenii, felicis memoriae, singularis eloquentiae, scientiae non modicae et bone vitae ac particularis pietate."
De weduwe van Godart Vos, Florentina v. Mirbach, was in 1694 in een derde huwelijk in de echt getreden met Thomas de Negri, broer van Karel de Negri, zodat tegelijkertijd moeder en dochter twee broers de Negri tot echtgenoten hadden. Thomas is laatheer van Brunssum geweest van 1694 tot 1726.
De baronnen de Negri bleven in onafgebroken opvolging leenverheffers van het Riddergoed tot de Franse Tijd en bleven ook daarna het kasteel van Genhous bewonen tot diep in de negentiende eeuw.
De andere grote lenen te Brunssum waren het Bexleen, het Cluttenleen en het Douvenleen.
„Genhous", het kasteel der familie de Negri raakte snel in verval, toen het na 1872 niet meer door de familie werd bewoond. Ferdinand Karel de Negri, die eigenaar was, verhuurde het in 1875 aan een convent van duitse Franciscanen, die in de Cultuurkamp uit hun klooster te Warendorf in Beieren waren verdreven. Spoedig maakten deze paters in balling-

schap zich verdienstelijk zowel voor de parochie als voor de Zusters op de Berg, die al jaren tevoren een kostschool hadden voor duitse pensionairen. Dat het de Zusters in die dagen ook materieel al heel wat beter ging, blijkt wel hieruit, dat ze de jaarlijkse huur van *f* 400,— die de Paters voor het kasteel te betalen hadden, voor haar rekening namen.

Er is uit die tijd een amusant voorval, dat we als slot van deze bijdrage de lezers willen vertellen. In 1877 kwam op Genhous bij de paters, streng incognito, een hoge balling, die in 't kleine afgelegen Brunssum temidden van verjaagde kloosterlingen, veilig dacht te zijn voor duitse speurders: 't was Mgr Conrad Martin, bisschop van Paderborn. In het klooster droeg hij als de anderen de franciscaanse pij en vertoefde er onder de schuilnaam van pater Julius. Men had zelfs voorlopig pastoor Mannens nog onkundig gelaten van dit verblijf; buiten de paters en Moeder Overste „op de Berg" was niemand van het geheim op de hoogte.

Op zekere dag ontmoette pastoor Mannens op straat een hem zeer goed bekende pater van het klooster, die met de verkapte Bisschop een wandeling maakte. De pater groette de pastoor als naar gewoonte zeer vriendelijk en maakte een kort praatje, maar de vreemde ging met neergeslagen blik voorbij. Pastoor Mannens vond dat meer dan vreemd en openhartig zei hij een paar dagen later bij een nieuwe ontmoeting, toen de bekende pater alleen was: „Wat was dat voor een lomperd, die dezer dagen bij U was en zonder te groeten door liep?" Er kon nu niet anders dan een onthulling van het geheim volgen. De Bisschop zelf proefde zoveel humor in deze verwikkeling, dat hij 't gebeurde later zelfs verhaald heeft in Rome aan de Paus, die er veel plezier in had.

De opgejaagde Bisschop raakte spoedig in Brunssum weer onveilig en hij werd in burgerkleding met het rijtuig van Clemens de Negri tot Valkenburg gebracht; vandaar vervolgde hij zeer onopvallend te voet zijn reis naar 't kasteel Neubourg te Gulpen, waar hij zich voorlopig schuil hield. Toen hij spoedig ook hier niet veilig kon verblijven, week hij uit naar België. Hij stierf in 1879 in ballingschap bij de Zusters van Mont Gilbert. waar ook de pastoor der plaats in de hoge balling niet meer gezien had dan een verjaagde duitse geestelijke.

W. J. VROMEN.

SCHINVELD

TOEN de romeinen ons land veroverden, troffen zij in het zuiden ten oosten van de Maas een volkstam aan, die zij de naam Sunici gaven. Zo zeggen de geschiedschrijvers. Naar men aanneemt, zou Schinveld zijn naam ontlenen aan deze Sunici, Sunikers of Schinnen. Althans, een betere verklaring is er tot nu toe niet gevonden.

Dr. Win. Roukens (De Maasgouw 1941 no. 6, 1942 no. 5) is echter van mening dat dit een verkeerde interpretatie is. Volgens hem zou de naam Schinveld eerst omstreeks 1000 na Chr. ontstaan zijn en zou afgeleid zijn van het middelnederlands werkwoord „schinden" = (zich) afbeulen. Inderdaad wordt de uitdrukking „zich schinnen" in deze betekenis nog steeds in Limburg gebruikt.

De naam Schinveld zou dus willen aanduiden dat de grond toenmaals slechts met grote moeite te bewerken was.

Voor iemand, die ter plaatse bekend is, is deze uitleg echter moeilijk te aanvaarden. De grond, zeker voor zover hij vroeger ontgonnen was, is dezelfde en even vruchtbaar als die van de aangrenzende plaatsen Brunssum, Merkelbeek, Bingelrade en Jabeek. Er kan geen enkele reden geweest zijn om zich te Schinveld meer „af te beulen" dan elders en zeker niet in die uitzonderlijke mate dat de plaats zelfs haar naam kreeg van die „afbeulerij".

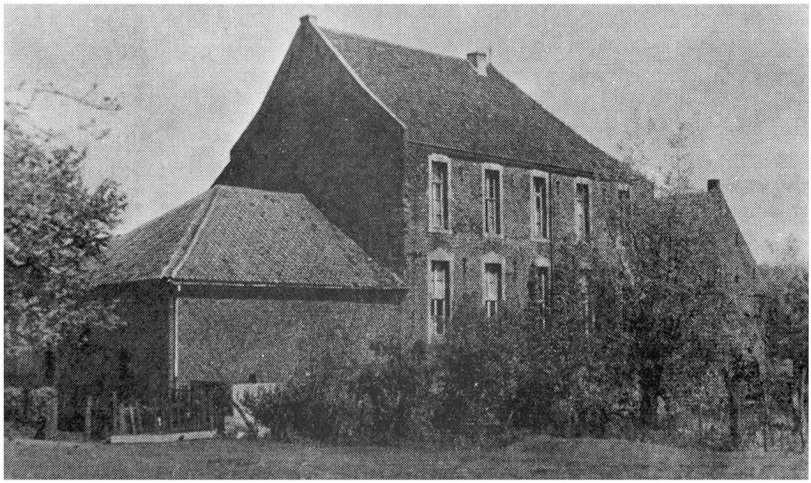
Bovendien mag men wel aannemen dat de grond reeds lang vóór het jaar 1000 ontgonnen was, omdat zeker vanaf de Romeinse tijd de plaats steeds bewoond is geweest. De Romeinse weg Heerlen—Tudderen, die door Schinveld liep en te Schinveld een aftakking had naar Gangelt, wijst reeds in deze richting. Plaatselijke namen als Herenweg en „De Kem" doen vermoeden dat er nog meer Romeinse wegen door Schinveld gelopen hebben. Vooral echter vondsten uit verschillende perioden laten weinig ruimte voor twijfel wat die „bewoning" betreft.

Tot de oudste vondsten (1825) behoren een Romeinse zandstenen sarcophaag te midden van Romeins aardewerk.

Op het zg. Germaanse kerkhof in de Boeheide vond men in 1865 enkele half vergane geraamten en een twintigtal gesloten urnen, wier oudheid werd geschat op 1500 jaar. In 1915 werd een Romeins brandgraf ontdekt met een drijfschaaltje en een bronzen Keizermunt. In mei van het jaar 1960 heeft de rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek te Schin-

veld weer belangrijke en omvangrijke vondsten gedaan, waartoe vooral behoort een soort aardewerk dat men tot nu toe Badorfer aardewerk noemde, doch dat te Schinveld blijkt gebakken te zijn omstreeks 1000 na Chr. en waarvan men exemplaren aangetroffen heeft tot in Noorwegen toe.
Overigens beantwoordt het tegenwoordige Schinveld in het grondplan van zijn oudste kern nog precies aan de beschrijving van een Frankische nederzetting, zoals Dr. Beckers die gegeven heeft.
Dergelijke blijvende nederzettingen hebben zonder twijfel een naam gehad en het zou vreemd zijn als deze naam spoorloos kon verdwijnen en omstreeks 1000 na Chr. zou vervangen zijn door een andere naam, die daarenboven nog weinig toepasselijk lijkt.
De oude afleiding van de naam Schinveld, zoals Habets e.a. die geven, zou daarom wel eens de juiste kunnen zijn en het feit dat in bewaard gebleven dokumenten, voor zover bekend, de naam Schinveld eerst in 1140 voorkomt als behorende tot het Land van Valkenburg is geen aanduiding dat die naam dan ook pas uit die tijd dateert.
In 1180 kreeg Schinveld waarschijnlijk zijn eerste kerkje of kapel, toen nl. Graaf Philips van Heinsberg, Aartsbisschop van Keulen, een vrijgoed te Schinveld schonk aan de Norbertinessen van Heinsberg. Dit vrijgoed draagt in 1380 de naam Heyenhoven.
In 1268 gaf Dirk, Heer van Heinsberg, aan de Norbertinessen het patronaatsrecht over de kapel van Schinveld als behorende tot de parochie Gangelt. Op 2 oktober 1464 werd een nieuwe kerk in gebruik genomen die bleef bestaan tot 1790. De kerk van 1790 was binnen de honderd jaar volkomen bouwvallig en werd vervangen door de tegenwoordige welke dateert uit 1889, maar de „kern" van de toren is nog steeds die van de toren uit 1464.
De Patroonheilige van de kerk van Schinveld is de H. Eligius, een Frankische heilige, die stierf in 650. Men heeft daarom wel eens gemeend dat Schinveld reeds in de Frankische tijd een kerk moet gehad hebben. Dit is echter niet juist gebleken, want het zijn de Norbertinessen geweest die omstreeks 1200 de devotie tot de H. Eligius in Schinveld hebben gebracht. De H. Eligius missioneerde in Brabant, o.a. op de Hesselberg bij Brussel. Toen zich omstreeks 1000 de Norbertinessen in die streek vestigden nl. te Grimsbergen, maakten zij daar kennis met de verering van deze voor haar onbekende heilige. Waar zich nadien Norbertinessen of Norbertijnen vestigden of het patronaatsrecht uitoefenden, zoals te Geleen en te Schinveld, vindt men dan ook de devotie tot de H. Eligius.
Een kwestie die Schinveld eeuwenlang bezig heeft gehouden is de grenskwestie tussen Schinveld en Gangelt of tussen het Land van Valkenburg en het Hertogdom Gulik. In het rijksarchief te Maastricht bevinden zich talloze dokumenten die op deze kwestie betrekking hebben. In 1492 is de zaak al volop bezig. Vele landmetingen hebben plaats, maar men wordt het niet eens. Later is het 't Graafschap Amstenrade dat de belangen van Schinveld waarneemt. De strijd zet zich voort in de Oostenrijkse en Franse tijd. Heel vaak wordt ook Jabeek in de kwestie betrokken. In 1803 bericht

het gemeentebestuur van Jabeek hierover aan de autoriteiten van het Departement van de Nedermaas te Maastricht en zegt o.a. dat de vaststelling der grenzen in 1718 noodzakelijk was geweest wegens de „roverijen op het land" door de inwoners van Susterseel. Het gemeentebestuur van Jabeek beroept zich ook op de „Landgraaf" en heeft hierbij een bijzondere kijk op de betekenis van de Landgraaf als het letterlijk schrijft: „ De là viennent également le Schantzberg et landweering, nommés en français redoutes et défenses territoriales, nécessaires aux Espagnols pour la conservation de leurs propriétés contre leurs voisins les habitants du pays de Juliers."
In de tweede helft van de vorige eeuw hebben afgevaardigden van de Nederlandse en Pruisische regering herhaaldelijk de grenskwestie besproken en de situatie ter plaatse opgenomen, maar tot een definitieve oplossing is het nooit gekomen. Weinigen zal het bekend zijn, dat daar in de noord-oosthoek van Zuid-Limburg het verloop van de Nederlands-Duitse grens nog steeds niet precies vaststaat. Dit is nog in 1952 gebleken, toen op een omstreden strook een noodwoning was gebouwd zonder verlof van de autoriteiten. Noch te Schinveld, noch te Gangelt wist men wie bevoegd was hiertegen op te treden. Door een soort Salomonsoordeel heeft de politie van Schinveld en Gangelt de zaak toen gezamenlijk opgelost: wie de „bevoegde" was bleef een raadsel, maar hij was er in ieder geval bij!
De gebouwen met een historische betekenis beperken zich in Schinveld tot een tweetal, het „Huis Heyenhoven" en het „Huis ter Hallen". Het in 1661 gerenommeerde Rol- en Genachtingboek van Heyenhoven is van belang voor de kennis van het rechtsleven in Limburg (zie o.a. de pas verschenen Geschiedenis van Limburg, „Limburg's Verleden". Deel I p. 338).

Schinveld. Het historische „ Huis Heyenhoven" gezien vanuit het Zuiden.

Schinveld. Het historische huis „Ter Halle" uit het jaar 1768, gelegen aan de vroegere Halstraat.

Het Huis Heyenhoven bestond reeds in 1380. Het tegenwoordige gebouw, wel genoemd „Het Schinvelder Huske" dateert waarschijnlijk uit het einde van de 17e eeuw.
Het wapen van Heyenhoven vertoont drie koeken, geplaatst 2 en 1, waartussen zich een zespuntige ster bevindt.
Als in 1385 Edmond van Heyenhoven sterft, gaat het kasteel voor enige tijd over aan Willem van Boistrop. In 1480 is Dirk van Heyenhoven stadhouder van het ambt Millen. De naam Heyenhoven verdwijnt als de laatste telg uit dit geslacht, Eva van Heyenhoven, in 1589 huwt met Ridder van Merode, burgemeester van Düren. Hun dochter huwt met Baron Reinard van Bercken. Omdat zij geen kinderen nalaten, wordt in 1669 Baron Caspar van Bercken, die reeds eigenaar en bewoner is van het Huis ter Hallen, de erfgenaam. Hij is de enige Protestant in Schinveld. Zijn dochter huwt de Protestantse Baron Van Bronsfelt. Op straffe

van anders uit het Spaanse gebied verbannen te worden, laten ze hun kinderen katholiek opvoeden. Huis Heyenhoven en Huis ter Hallen worden tenslotte beide eigendom van de familie Van Bronsfelt. Door verarming is deze in 1731 gedwongen het Huis Heyenhoven te verkopen aan Drossard Leopold Duyckers. Sedert 1848 is het eigendom van de familie Beckers.
De adellijke familie Van Bronsfelt vestigde zich in Schinveld ± 1650 en noemde haar woning „Huis ter Hallen", waarschijnlijk omdat zij stamde uit het nog bestaande „Haus Hall" bij Ratheim. Haar familiewapen vertoont een azuurblauw kruis en in ieder der vier kwartieren een zilveren roos met zes blaadjes. Schildhouders zijn twee klimmende leeuwen. Het geheel is bekroond door een helm.
De geschiedenis dezer familie is te uitgebreid om hier in haar geheel te worden weergegeven. Vermelden wij slechts dat in 1717 Gerard Van Bronsfelt gehuwd is met Anna Maria Rosa van Schaesberg en dat de familie in 1765 uit Schinveld vertrokken is naar het adellijk huis te Gilrath.
Een gevelsteen van het tegenwoordige Huis ter Hallen vermeldt het jaartal 1768.
Illustratief voor de Franse tijd in Schinveld is de brief die burgemeester A. T. Dohmen op 1 febr. 1799 uit Oirsbeek ontving:

Liberté Egalité

Oirsbeek, den 13 Pluviôse, an 7.

De Municipale Administration van het Canton Oirsbeek.
Aan de Agent Municipal A. T. Dohmen der Gemeente Schinvelt e.a.

Mede Borgers,

We hebben met misnoegen gezien Uwe afwesentheijd op den tweeden dezes, niet tegenstaande onze invitatie waarbij wij Ul. gerequereert hebben van in de sale van onze ordinaire sittingen te comparéren en aldaar t'assisteren aan de Celebratie van den nationalen Feestdag over de rechtveerdige straffe van den laetsten Koning der Franschen, dewelke op dien dag bestemd was bij besluit van het Uitvoerende Directoire van den 3en Frimaire lestleden.
Wij zijn belast bij besluit der Centrale Administratie van Ul. opnieuw t'inviteren gelijk wij Ul. inviteren en requereeren, in soo verre noodig, van te compareeren op aanstaande decadi, den 20 dezes, 's morgens ten thien uren, in de sale van onse sitting om aldaer uijt te sweeren den eid van de publijke Amptenaeren vereyscht.
Wij moeten Ul. preveniëren, dat indien gij aan deze nieuwe invitatie nalatig blijft, gij van Uw fonctie zijt vervallen, onbequaem zijnde deselve verders te continuëren.

Heyl en Broederschap.

J. P. Diederen, agent municipal.
J. A. Linaerts, sécretaire.

Eerst sedert 1889 bezit Schinveld een eigen gemeentewapen.
Met het volgend schrijven richtte zich het gemeentebestuur tot Koning Willem III :

Schinveld, 10 April 1889.

Sire!

Het gemeentebestuur van Schinveld, provincie Limburg, neemt de eerbiedige vrijheid aan Uwe Majesteit de verleening van nevengaand blazoen als gemeentewapen en zegel aan te vragen.
Schinveld is als Gemeente in 1796 uit de parochie van dien naam, die den H. Eligius tot patroon heeft, tot stand gekomen. Vroeger behoorde zij als civiele gemeente onder de schepenbank van Brunssum en heeft bijgevolg nooit een schepenzegel in gebruik gehad. Met het naburige Brunssum werd Schinveld in 1610 aan de heren en graven van Huyn tot Amstenrade verkocht en deelde met Brunssum tot op 't einde der vorige eeuw dezelfde lotgevallen.
Daar onze gemeente is ontstaan in de parochie en daar zij de nu uitgestorven graven van Huyn tot Amstenrade als hare eerste heeren erkent, is het gemeentebestuur voornemens door volgend wapen deze twee historische daadzaken te bestendigen: Gedeeld, rechts in keel een slangenkruis van zilver, met een hartschild van zilver, beladen met drie koeken van keel, geplaatst twee en een (Huyn van Amstenrade), links, in azuur de H. Eligius met nimbus van goud, mijter en bisschoppelijk gewaad van zilver, houdende in de rechterhand een hamer van sabel, in de linkerhand een staf van sabel met de kromming van zilver.
Tenslotte richt het gemeentebestuur van Schinveld tot Uwe Majesteit de bede om vrijgesteld te worden der rechten van wapens, bepaald bij Koninklijk besluit van 3 Januari 1818, daar de bevolking der gemeente geen 5000 zielen telt.

Hetwelk doende enz.

Namens het Gemeentebesuur,
G. Beckers, Burgemeester.
J. Deumens, Secretaris.

In 1889 had Schinveld ongeveer 1000 inwoners. Begin 1960 was dat getal gestegen tot 4200. Schinveld heeft thans 3 lagere scholen en twee kerken: de parochiekerk van de H. Eligius en de hulpkerk, toegewijd aan de H. Pius X.

Sittard. J. H. W. BOSCH.

OIRSBEEK

OIRSBEEK is een gemeente met een groots verleden, van hoge ouderdom en geboorteplaats van grote mannen. Bovendien een plaats met een heerlijk heden. Een dorp, dat in tegenstelling met de elders alles opslorpende mijnindustrie zijn landelijk karakter heeft behouden, niettegenstaande het aantal mijnwerkersgezinnen ook hier dat van de landbouwende bevolking overtreft. Een dorp, dat zodoende ook zijn pittoreske oude schoonheid haast intact heeft bewaard.

Vroeger stelden dichters hun stad wel voor onder de personificatie van een Stedemaagd. Als met Virgilius zou ik durven zeggen: Si parva licet componere magnis, d.w.z. als men kleine dingen mag vergelijken met grote en ik zou mijn dorp mogen verpersoonlijken in een beeld, dan zou ik me dat beeld voorstellen gebeiteld en gesneden uit stoer oud eikehout — zo van dat materiaal als de donkerbruine eikebalken uit het oude kerkdak — en dan omhangen, gelijk de middeleeuwse beelden, met een prachtige fluwelen mantel van oud goudbrokaat, een en al voornaamheid; en náást dat beeld, niet op het hoofd ervan, een kroon!

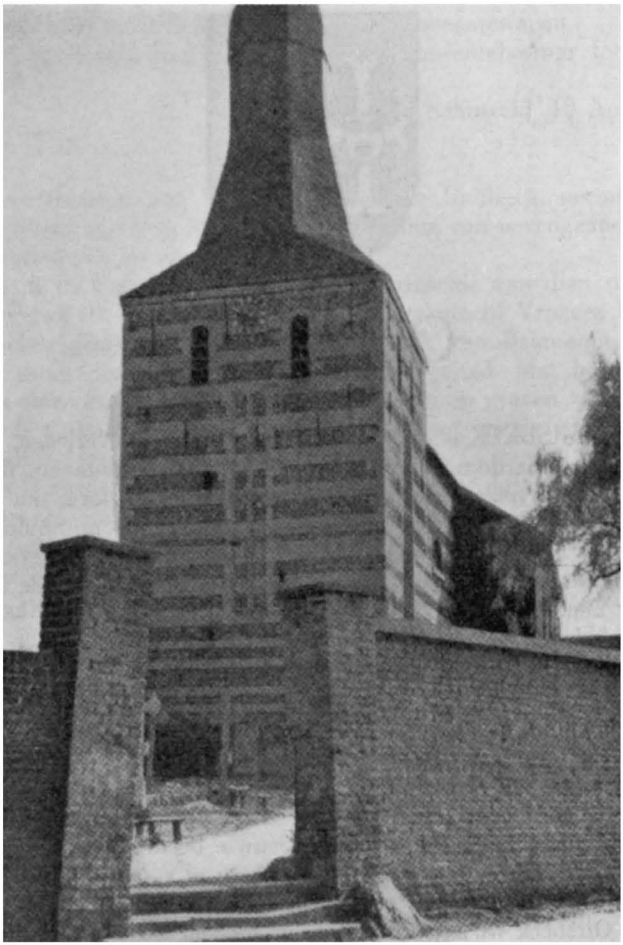
Wie over Oirsbeek wil schrijven, zal iets moeten zeggen over zijn ouderdom, zijn betekenis in het verleden en zijn schoonheid in het heden.

Spreken we eerst over zijn hoge ouderdom:

Binnen onze dorpsgrenzen woonden reeds mensen in de eerste eeuwen van onze jaartelling, in de tijd der Romeinen. In het Oppevenderveld ligt de Rome-Kamp, waar Romeinse troepen gelegerd waren.

Er zijn ook voorhistorische stenen werktuigen bekend. Deze stille getuigen zijn overigens ook de enige uit die hoge ouderdom.

Wanneer we overgaan naar de volgende eeuwen, krijgen we meer aanwijzigen, o.a. door de namen van onze gehuchten. De naam Oppeven wijst op de tijd van circa 800 (Dr. Winand Roukens), Doenrade naar circa 1000 (idem). De indeling der parochies geeft ons een vingerwijzing: De parochies werden onderverdeeld in majores, mediae en quartae capellae. Oirsbeek behoorde tot de middelste groep, de „mediae", die wel later ontstonden dan de eerste groep, doch ouder waren dan de laatste. Ken-

Onder het bestuur van de proost Olivier van Aspe (klooster St. Gerlach) werd te Oirsbeek anno 1514 een nieuwe gothische kerk getimmerd uit tichelsteenen, doorspekt met mergel, die in den Kloosterberg te Geulhem gehaald was. Het koor + kerk werd bekostigd door de proostdij van St. Gerlach, als eigenares der pastorij en der groote + kleine tiende; de toren werd gebouwd op last van de gemeente. Deze kerk werd in 1830 door een nieuwe vervangen, de toren staat nog.
(Publications ..... Limbourg 1869 106).

teken van hoge ouderdom van een parochie is ook het bezit van een grote stenen doopvont, zoals er in de kerk van Oirsbeek nog tot 1952 een geweest is (Karolingisch tijdperk). Ook het bezit van veel z.g. tienden was, volgens Habets, een bewijs voor de voornaamheid, de oudheid, van een parochie.
De oudste stenen kerk in Oirsbeek werd gebouwd in de 13e of 14e eeuw; één der pijlers daarvan is nu nog zichtbaar in de tegenwoordige van 1952.

In 1514 werd een nieuwe gothische meerbeukige kerk gebouwd; de mooie toren daarvan bestaat thans nog; hij is ongetwijfeld het oudste bouwwerk in Oirsbeek.
In 1830 werd de vorige kerk gebouwd in „Waterstaatsstijl"; zij werd helaas in 1952 afgebroken en door de tegenwoordige vervangen.
Onder de wereldlijke gebouwen is het oudste: Huize Doenrade, bekend onder de naam „Doonder Huske". Monumentaal bouwwerk!
Uit de 18e eeuw dateren de pastorie, de kapelanie en de kapitale woning van de overleden Gezusters Paulussen; alle drie gebouwen met hardstenen deur- en raamomlijsting; het zou jammer zijn, als een dezer bouwwerken zou verdwijnen.
Er bestaan nog meer oude boerderijen, die uit die tijd dateren en nog in goede toestand verkeren.
Zeer zeldzaam van vorm is een gevel in het gehucht Oppeven, waarop in stenen leesbaar is het jaartal 1737; het huis zelf is versleten, maar het zou jammer zijn, dat zulk een zeldzame gevel — in de vorm van een Sinter Klaas-man — zou afgebroken worden.Vooral omdat dit vermoedelijk het huis is geweest van de vroegere griffiers van de Oirsbeekse schepenbank, de Knoren's, die van 1631—1737 dat ambt achtereenvolgens bekleed hebben. Kan geen monumentencommissie van rijk, provincie of gewest dergelijke afbraak voorkomen? Eerbied voor hetgeen vroegere geslachten aan oude bouwvormen hebben nagelaten in de kring van een plaatselijke gemeenschap, kan toch voor deze beschouwd worden als een eerste eis van cultureel besef!
Het Christendom vond men in deze streken waarschijnlijk reeds in de

Doonderhuuske.

eerste eeuwen na Chr., overgebracht door christen-soldaten uit de Romeinse legers.
Laten we hier ook memoreren de opgravingen, die voor enige jaren gedaan zijn bij Doenrade, waar een Karolingische begraafplaats werd blootgelegd.
Vergeten we ook niet, dat al eeuwen geleden St. Servatius in het Land van Tricht was verschenen en vandaar ook wel naar andere streken geloofsverkondigers zal hebben uitgestuurd.
Habets schrijft in zijn geschiedenis van Susteren, tot welk dekenaat van ca. 1300—1800 ook Oirsbeek behoorde, dat het ontstaan van de meeste parochiekerken onzer streken wel uit de 7e of 8e eeuw zal dateren. We kunnen dit ook gevoeglijk aannemen voor de parochie Oirsbeek.
Er is al een naam van een pastoor in Oirsbeek bekend van vóór 1273, Arnoldus van Haren (aldus Habets in Publications en Mr. P. Franquinet); namen van vroegere pastoors heb ik tot nu toe niet gevonden. Ook bij de afbraak van de oude kerk (1952) zijn interessante dingen aan het licht gekomen.
Oirsbeek was niet alleen een oude parochie, maar ook een belangrijk bestuurscentrum; dit blijkt hieruit, dat de bank Oirsbeek tot in de Franse tijd ook nog Douvergenhout, Amstenrade en Bingelrade omvatte, zelfs toen dit reeds eigen parochies waren. (Bingelrade was dit reeds sedert 1268.)
Op niet-kerkelijk terrein liet Oirsbeek zich in de Middeleeuwen gelden door zijn edelen, zijn ridders: Willem Dobbelsteyn, die in een schrijven van 1395 zichzelf betitelt met: Knape van Wapenen. De edelman Engelbert van Oirsbeek ± 1360; Gozewijn van Doenrade, die als Oirsbeeks edele in 1371 in het leger van Jan van Brabant tegen Gulik streed; Jan van Oirsbeek, die leenman was aan het leenhof van Johan van Strijthagen, stadhouder der Valkenburgse lenen.
Wanneer grote mannen van Oirsbeek genoemd worden, zou men in gebreke blijven, als niet de naam vermeld werd van een groot priester, die voor de wetenschap en de kultuur van Limburg en daarbuiten van de hoogste betekenis werd en die de roem der even genoemde ridders — zij het op ander gebied — verre overtreft. Hij leefde van 1829—1893; hij was priester en van 1881 tot aan zijn dood (1893) Rijksarchivaris in Limburg. Bij deze titel moeten verder genoemd worden: Lid der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Erelid der Koninklijke Vlaamse Academie, Voorzitter van het Genootschap van Geschiedenis en Oudheidkunde in Limburg, Officier van het Openbaar Onderwijs van Frankrijk.
Wij bedoelen wijlen *Jozef Habets*, die in Oirsbeek geboren werd en er ook begraven ligt.
Voor de beoefenaars van de geschiedkundige wetenschap werd Oirsbeek „het land van Habets". De mij toegestane ruimte zou met de beschrijving van zijn leven en werk alleen reeds gevuld kunnen worden; ja, daar zou zelfs een heel boek voor nodig zijn.
De schepenbank van Oirsbeek met die van Brunssum worden heden nog

genoemd de Spaanse Onderbanken. De hoge ouderdom van deze schepenbank moge blijken uit de omstandigheid, dat reeds uit het jaar 1293 de namen van 6 schepenen bekend zijn. (Volgens Dr. van Lunteren, in zijn werk „Overzicht van de geschiedenis van de Romeinse en Oud-Nederlandse Rechtsvorming", bestonden in ons land, buiten Zeeland, geen schepengerechten vóór de 13e eeuw.) De hoofdbank was Heerlen, later Valkenburg, sinds 1661.
Oirsbeek behield zijn plaats als centrum van bestuur in de Franse tijd, toen het kanton Oirsbeek werd opgericht, dat 14 plaatsen omvatte.
De inwoners van het vroegere Oirsbeek leefden voornamelijk van veeteelt en landbouw en beoefenden huisindustrie. Algemeen waren in dit opzicht de spin- en weefnijverheid. Vooral in de winteravonden werd hieraan gedaan; er was haast geen huis, waar bij het „knappen van de harde beukestam" de spoelen niet snorden. De grondstoffen had men zelf: vlas van de akkers, wol van de schapen. In vroeger eeuwen waren in het dorp veel schapenkudden. Die gaven een romantisch cachet aan het landschap, evenals het bewerken van de akkers en het vervoer der veldvruchten naar de boerderij met behulp van ossen of ander rundvee, wat tot voor enkele tientallen jaren nog veel in zwang was.
Tevens werd veel gedaan aan bijenhouderij, maar op ouderwetse manier, met vaste korven. Ook verbouwde men veel hop, gedeeltelijk voor het brouwen van eigen bier, gedeeltelijk voor de verkoop.
Maar onderhand had in de 19e eeuw het ontginningswerk steeds grotere vormen aangenomen. Bossen werden gerooid, heidevelden in cultuur gebracht; braakland was overbodig geworden.
Dat alles had tot gevolg, dat de schapenteelt achteruitging evenals het imkersvak. En zó verdween een stuk romantiek in deze streken.
Van invloed was, dat sinds het begin der 20e eeuw de opkomende mijnindustrie veel arbeidskrachten aantrok; hierdoor verwisselden vele boerenzoons het boerenbedrijf voor de mijn, waar ze een ruimer bestaan konden vinden. Dit leidde wel tot groter materiële bloei, doch het plaatselijke, het eigendorpse karakter leed hieronder, al kan men hier — niettegenstaande het overheersende aantal mijnwerkers — toch niet spreken van een totale omschakeling van landbouwdorp tot industrieplaats. Veel mijnwerkers doen trouwens in hun vrije tijd nog wat aan landbouw en veeteelt. Ondanks dit alles is het Oirsbeek van vroeger, laten we zeggen dat van de laatste helft der vorige eeuw, nog steeds een idyllisch en arcadisch oord gebleven in de bedrijvige mijnstreek.
Het dorp is enig door zijn schone ligging, zijn heuvelen en dalen, zijn kloven, bergruggen en holle wegen, zijn afwisseling biedende wandelwegen met schitterende vergezichten en panorama's.
De gemeente Oirsbeek bestaat in hoofdzaak uit twee gedeelten : een hoogplateau aan de noord-oost-kant, aanvankelijk van Amstenrade uit smal beginnend, dan langs Douvergenhout, door Klein-Doenrade en Doenrade naar Wintraak en Puth zich tot een weidse hoogvlakte verbredend. Aan de Z.W.-rand dezer hoogvlakte heeft men een schoon en — naargelang het punt waar men staat — telkens variërend uitzicht op het dorp in de

laagte en boeiende vergezichten naar verderafgelegen streken en plaatsen. Komt hier, als de boomgaarden wit staan van de bloesems of als de koolzaadvelden in de verte vergelijkingen oproepen met de meesterwerken van van Gogh, en ge raakt in verrukking over zulke uitzonderlijke pracht. Maakt eens een wandeling door de holle wegen met bos of struikgewas op de hoge berm terzijde; ziet eens dat beukenbos, dat tot rusten noodt, of die hoge heuvelkam, waar ge uw hart kunt ophalen aan de heerlijkste panorama's. Of wilt ge een andere aanblik van het dorp, gaat dan aan de andere kant, naar Hommert of Schinnen toe, zodat ge niet óp het dorp néérkijkt maar er tegenaanziet; en ook daar zult ge moeten erkennen, dat het schoon is.
Het vroegere land van sagen en legenden, van vuurmannen, weerwolven, kabouters en spoken is nog steeds een bucolisch oord, vol romantiek en voorname schoonheid. Met de latijnse dichter zeg ik : Ille terrarum mihi praeter omnes Angellus ridet : Dit hoekje van de aarde lacht mij boven alle andere toe.
Waarlijk, Oirsbeek is een dorp, dat met ere genoemd mag worden. Het is een plaats van hoge oudheid, 't kan bogen op een voorname geschiedenis, 't was bekend in vroeger eeuwen, het heeft grote mannen opgeleverd op elk gebied, het is een oord met heerlijk natuurschoon en daardoor een pars parva, een klein onderdeel van het schone Zuid-Limburg.

Ik zou daarom deze bijdrage willen besluiten met :

ODE AAN MIJN DORP

Eertijds oord van woeste gronden,
Land van wouden en van hei;
Vossen huilden, dassen vonden
Holen in de heuvelrij.
Land, waar schapenkudden graasden
Van de hoge helling af,
't Druk verkeer hier nog niet raasde,
't Al in rust en vrede lag.

Lieflijk gonsden bijenvolken
Uit naar wilde tijm en hei,
Zoete geur bracht wind in wolken
Aangewaaid uit bos en wei.
Waar ravijn langs en spelonken,
Diepe kloof en holle weg
Herdersfluit en lied'ren klonken,
D'echoroep galmde 't terug.

Hoek van schoonheid, pronkjuwele
Uit het oude oergetij,
Waar legende en sagen spelen:
Weerwolf, vuurman, elfenrei.
Doch dees poëzie ging henen,
Limburg is vooruitgegaan:
Tractor, maaimachien verschenen,
Aan de einder schachten staan!

De kultuur heeft veel ontnomen:
Schapenkudden en de hei,
Dennenbossen werden dromen;
Zeldzaam tijmen bloemensprei.
Doch d'idylle is gebleven,
Paradijs van schoonheid, rust,
Van Uw romantiek te leven
Blijft ons vreugde en ons lust!

Vreemden, druk in straat en stegen
Hebben U ontdekt, kleinood!
Panorama's allerwegen
Liggen voor hun oog ontbloot.
Eeuwen her lag op Uw velden
Der Romeinen legerkamp,
Vóórhistorie-mensen meldde
Stenen vondst uit Rome-Kamp!

Later nog voornaam van range:
Zetelplaats van 't oud kanton,
Hoofdplaats eerst der onderbanken,
't Tekent oude adeldom.
Doch als d'ondergaande zonne
Taande Uw wereldlijke macht....
't Godsgeloof staat onverwonnen....
't Molenkruis.... de Torenwacht....!

M. MEULENBERG,
Rustend Pastoor.

AMSTENRADE

DE banken van Oirsbeek en Brunssum werden in 1557 door Filips II ten behoeve van de heer Werner Huyn van Amstenrade tot een heerlijkheid verheven. In 1654 werd deze heerlijkheid verenigd met die van Geleen tot **het Graafschap Amstenrade,** dat na het uitsterven van het geslacht Huyn achtereenvolgens door erfenis kwam aan de adellijke families Salm, Dietrichstein en de Ligne. Prins Charles Louis de Ligne, die in Brussel woonde, bood in 1778 het graafschap Amstenrade met zijn bezittingen te koop aan. Om gegadigden in te lichten werd onderstaande specificatie gedrukt, een boekje van 19 bladzijden in 12°, behelzende de heerlijkheden, rechten en goederen, die geveild werden. Ze geeft ons een beeld van de rechten verbonden aan de grafelijke waardigheid en op de ingewikkelde bezitsverhoudingen vóór de Franse tijd.

Specificatie
van de heerlijke rechten, voorrechten, goederen, inkomsten en emolumenten behorende bij de graafschappen Amstenrade en Geleen met de lasten, die er op rusten.

I. Het graafschap Amstenrade.

De graafschappen Amstenrade en Geleen, gelegen in het Land van Valkenburg partage van Zijne Majesteit J. R. et A. omvat negen kerkdorpen en verschillende gehuchten.
Het graafschap Amstenrade bestaat uit twee banken, Oirsbeek en Brounsem met een oppervlakte van ongeveer 5.000 bunder, met inbegrip van de heiden en de moerassen.
Het aantal bunders land, dat bijdraagt in de belasting, bedraagt 1961 in de eerste bank en 1570 in de tweede.
Deze twee banken omvatten 7 kerkdorpen met name: Amstenrade, Oirsbeek, Brounsem, Bingelrade, Merkelbeek, Jabeek en Schinveld.
Onder de bank Oirsbeek ressorteren Amstenrade, Bingelrade en Merkelbeek.
Onder de bank van Brounsem: Jabeek en Schinveld.
De genoemde dorpen strekken zich uit over de volgende dorpen:
Oirsbeek over Doenrade, Ophoven en Gracht.

Brounsem over Rumpen.
Bingelrade over Raet, Veyl en Wigelraet.
Merkelbeek over Douve en Hout.
Jabeek over Eetsenrade.
Amstenrade en Schinveld hebben geen gehuchten.

Rechten, behorende tot de bevoegdheid van de graaf van Amstenrade.

1. Het instellen in elk van de genoemde banken van een rechtbank, bestaande uit een drossaard (schout), zeven schepenen, een secretaris en een sergant (gerechtsbode), die in naam van de graaf de hoge, middelbare en lage rechtspraak uitoefent.
2. Te confisqueren goederen van ter dood of tot eeuwige verbanning veroordeelden, de nalatenschap van bastaarden en van degenen, die zonder testament of wettige erven sterven, op te eisen en zich alle grond en goederen toe te eigenen, die door de eigenaar verlaten zijn.
3. Het ontvangen van alle boeten en geldelijke straffen.
4. Zitting te nemen in de adellijke stand van de staten van het Land van Valkenburg partage van zijne Majesteit.
5. Elk jaar corveeën te eisen van de inwoners, die een paard hebben.
6. De pastoor van Amstenrade te mogen voordragen, en de kapelaan van het kasteel en de koster te benoemen.
7. Het allenig jacht- en visrecht, met uitzondering van de eigenaar van het leen van Doenrade, gelegen in de bank van Oirsbeek, die mede het recht heeft te jagen op de leengoederen, die tot dit huis behoren.

Goederen, cijnsen, pachten enz., behorende tot het graafschap Amstenrade.

— Onder Amstenrade —

Het kasteel met de naam van het graafschap, met de grachten en vijvers, waardoor het is omgeven en de cijns, die erbij behoort.
Het kasteel is in pacht gegeven aan de Staten van het Land van Valkenburg, partage van Zijne Majesteit sedert de 15 maart 1775 voor 6 jaar en brengt jaarlijks op ƒ 400—0—0
de vijvers zijn verpacht sedert half-maart 1776 voor de tijd van 6 jaar voor de jaarlijkse som van ƒ 20—0—0
Bij het kasteel behoort een boomgaard, gelegen voor het kasteel, groot ongeveer 2 bunder, beplant met schone olmen, geschat op ƒ 2275—0—0
Idem 3 tuinen, groot samen 1 bunder en 200 roeden, waarin een boomkwekerij is aangelegd van eiken, olmen, wilgen, beuken, Italiaanse populieren ten getale van 25.000, waarvan meer dan $^2/_3$ eiken en beuken zijn. Het geheel wordt geschat op ƒ 3750—0—0
In deze boomkwekerij bevinden zich 8.000 jonge elzen, geschat op ƒ 400—0—0
De andere hoogopgaande bomen in de omtrek van het kasteel worden geschat op ƒ 3572—0—0

Idem bouwland, groot 100 bunder 374 roeden, gelegen in de nabijheid van het kasteel en van de beste kwaliteit, dat op 15 maart 1775 in pacht is gegeven aan verscheidene personen voor de tijd van 6 jaar en dat jaarlijks opbrengt, buiten de belasting f 3033—6—1
Op de goederen van het kasteel rust de dienst van de kapel, vastgesteld op jaarlijks f 400— 0—0
Idem een vat rogge verschuldigd aan de koster van Amstenrade f 1—10—0

samen f 401—10—0
Deze f 401—10—0 afgetrokken van f 3033— 6—1

blijft f 2631—16—1

Het graafschap Amstenrade is een groot leen, dat verheven wordt aan het Leenhof van Valkenburg, partage van Zijne Majesteit.
Idem boomgaarden ter grootte van 19 bunder 119 roeden, beplant met fruitbomen en ander opgaand geboomte, die, buiten de belasting, volgens het huurcontract van 25 maart 1775 opbrengen f 544—17—2
Er bevindt zich onder Amstenrade een bosje, genoemd Op het Kruis, waarvan het opgaand geboomte geschat wordt op f 262—0—0
Idem een cijnskaart, betaalbaar op Sint Stefanus, die jaarlijks opbrengt

in geld	f 2—15—0
32 $^{1}/_{4}$ kapoen	f 16— 2—2
8 hoenders	f 2— 8—0
28 $^{13}/_{10}$ vat haver	f 17— 5—3
samen	f 38—11—2
van een vat tarwe	f 2— 0—0
„ „ „ rogge	f 1—10—0
„ „ „ gerst	f 1— 0—0
„ „ „ haver	f 0—12—0
„ „ „ raapzaad	f 2—10—0
van een pond was	f 1— 0—0
„ „ „ vlas	f 0— 6—1
van een gans	f 1— 0—0
„ „ kapoen	f 0—10—0
„ „ hoen	f 0— 6—0

— Onder Oirsbeek —

Een grondrente, genoemd Knops- en Kwantenpacht, waarvan de jaarlijkse opbrengst bedraagt 127½ vat rogge f 191—5—0
Een andere genoemd Dobbelstein-pacht, gevende jaarlijks een opbrengst van 212 vat rogge f 318—0—0
en 4 kapoenen f 2—0—0

samen f 320—0—0

De hypotheken van deze laatste grondrente vormen een groot leen, dat moet verheven worden door de eigenaars van de gronden.
Idem een grondrente te Nagelbeek in de nabijheid van Oirsbeek afkomstig van verscheidene gronden en jaarlijks opbrengende 12 goudguldens, hetgeen herleid in Maastrichter koers maakt f 60—0—0
Een grondrente, genaamd Putter-pacht, betaalbaar met Lichtmis, met een jaarlijkse opbrengst van 108 vat rogge f 162—0—0

— Onder Brounsem —

De graaf van Amstenrade in de kwaliteit van grondheer van Brounsem ontvangt 5 sols (merk) van iedere kar klei, die de inwoners leveren aan vreemdelingen, welk recht bij repartitie jaarlijks opbrengt f 20—0—0
Aan dezelfde graaf behoort een cijns, die met St Sylvester vervalt en jaarlijks bedraagt:
21 1/4 vat haver f 12—15—0
5 hoenders f 1—10—0
1 1/4 pond vlas f 0— 9—0
Zodat het totaal van de rechten op de mergel en van de genoemde cijnskaart bedraagt f 34—14—0
De onderpanden van de vermelde cijnskaart zijn 15 bunder en betalen bij verkoop of vervreemding voor hun deel de elfde penning.

— Onder Schinveld —

Een grondrente, de Molen-pacht geheten, die met Driekoningen betaald moet worden bedragende jaarlijks 42 1/4 vat rogge f 64—2—2
Een grondrente, die in het begin van de Vasten vervalt en 189 vat haver bedraagt f 113—8—0
Drie weiden, samen groot 5 bunder 314 roeden, die sedert 1751 verhuurd zijn voor 40 jaar en jaarlijks opbrengen f 30—0—0
behalve de belasting van genoemde percelen en de navolgende bossen, die bedraagt f 16—0—0
Samen f 46—0—0
Een bos van 31 bunder 204 roeden, waarvan het opgaand hout wordt geschat op f 837—0—0
het hakhout heeft bij de laatste verkoop opgebracht f 234—3—2
Idem een bos hakhout, genoemd Leeffart, dat bij de jongste verkoop heeft opgebracht f 62—14—3

— Onder Merkelbeek —

De cijns van Merkelbeek waarvan	bunder	roeden
de 3 tuinen	0	143
de landbouwgronden	54	75
de boomgaarden begroeid met fruitbomen en andere	10	310½
de weiden	2	131¾
de schaapweiden	3	106½

de vijvers	2	317
de bossen	3	220
Samen	77	103¾

Deze percelen zijn verhuurd in 1772 met St Remigius voor 6 jaar en brengen jaarlijks op *f* 1511—15—0

De cijnshouder betaalt nog uit hoofde van de grondlasten drukkende op de genoemde goederen:

aan de armen van Merkelbeek	*f*	12— 0—0
aan de kerk 6 6/61 vat rogge	*f*	9—11—1
aan de kapelaan 12 12/16 vat	*f*	19— 2—2
aan de koster 6 6/10 vat	*f*	9—11—1
Samen	*f*	50— 5—0

na aftrek van de belasting, die *f* 380 bedraagt, rest *f* 1131—15—0

De gemelde cijns bestaat in twee grote lenen, waarvan het ene Jonker Flodorpsleen en het andere Corneille Houtbekkersleen wordt genoemd.

Bij deze twee lenen behoort het recht de pastoor van Nuth voor te dragen, alsmede een cijnskaart, die betaald wordt met St Martinus en jaarlijks opbrengt: in geld *f* 12— 1—0

29 kapoenen	*f*	14—10—0
6 hoenders	*f*	1—16—0
2 ganzen	*f*	2— 0—0
12 pond was	*f*	12— 0—0
18 ¾ vat haver	*f*	11— 5—0
2 vat gerst	*f*	2— 0—0
samen	*f*	55—12—0

Het bos, genaamd Vrouwenbos, groot 3 bunder 259½ roede, voor het grootste deel beplant met opgaand eikehout en ander hakhout, waarvan het opgaand hout is geschat op *f* 1591—0—0

het hakhout volgens de laatste verkopingen jaarlijks gemiddeld opbrengende *f* 102—0—0

— Onder Heerlen —

Een grondrente, genoemd Roebroeker-pacht, vervallende met Lichtmis, van 127½ vat rogge jaarlijks *f* 191—5—0

— Onder Hoensbroek —

De molen van Kathagen met navolgende landerijen, waarvan een deel onder Hoensbroek is gelegen, een ander deel onder Nuth.

Onder Hoensbroek	bunder	roeden
het gebouw	0	44½
bouwland	0	172½
tuinen	0	45½
weiden	0	317½
	1	180

Onder Nuth

bouwland	2	252
weiden	1	66
samen	5	98

De molen met de erbij behorende landerijen zijn in 1774 met St Remigius verpacht voor 6 jaar voor de jaarlijkse som, buiten de belasting van f 400—0—0

De houder der cijnskaart ook

30 2/4 vat rogge, gewaardeerd tegen	f	45—15—0
2 vat haver	f	1— 4—0
½ vat rogge	f	1— 5—0
6 vat gerst	f	6— 0—0
2 kapoenen	f	1—10—0
1½ pond was	f	1—10—0
samen	f	57— 4—0
Deze som gevoegd bij de genoemde f 400 maakt	f	457— 4—0

De molen van Kathagen is belast met de volgende grondrenten:

7 2/4 vat rogge verschuldigd aan de armen van Nuth	f	12— 5—0
6 vat gerst verschuldigd aan de kerk en de pastoor van Nuth	f	6— 0—0
2 kapoenen verschuldigd aan het kapittel van Aken aan 15 stuiver per stuk	f	1—10—0
½ pond was aan de kerk van Hoensbroek	f	0—10—0
Na aftrek van deze lasten, die bedragen	f	19— 5—0
blijft	f	437—19—0

Onder Hoensbroek bevinden zich nog de volgende 4 weiden, genoemd:

1 de Winkel, groot	2	bunder	175 roeden
2 de Horst	4	„	97 „
3 Pesch bempd	2	„	150½ „
4 Biesweyde	2	„	303 „
samen	11	„	325½ „

Het hooi verkocht in 1776 heeft opgebracht f 538— 7—3

De lasten, die op deze weiden drukken zijn:

2 2/16 vat rogge verschuldigd aan de kerk van Hoensbroek	f	3— 3—3
1 1/6 vat rogge verschuldigd aan de kapelaan	f	1—11—3½
39 13/16 vat rogge verschuldigd aan de pastoor	f	59—14—1½
8 2/4 vat rogge verschuldigd aan de koster	f	12—15—0
samen	f	77— 5—0
deze som afgetrokken van	f	538— 7—3
blijft	f	461— 2—3

Idem een bos, groot 4 bunder 342 roeden, beplant in 1772 en met jong hakhout met de schoonste verwachtingen, dat op zijn minst gemiddeld een jaarlijkse opbrengst geeft van *f* 80—0—0

Tot de bezittingen en inkomsten van het graafschap Amstenrade behoorden verder:
onder Schinnen: 2 weiden, de lange bempden groot 2 bunder 293 roeden en de Ronde Bempden, groot 4 bunder 263 roeden, die jaarlijks opbrachten *f* 155—5—2.
En de hof Krekelberg, aan landerijen groot 66 bunder $293^{3}/_{8}$ roeden, die na aftrek der lasten jaarlijks *f* 1004—10—0 opbrengt.
Onder Kerkrade: de hof Terwinselen, aan landerijen, groot 80 bunder 247 roeden, met een jaarlijkse opbrengst van *f* 1425—10—0.
Onder Nuth: de Bergerhof, aan landerijen groot 49 bunder $286^{1}/_{8}$ roeden met een opbrengst van *f* 1194—11—1¼;
en 386 roeden weiden, die jaarlijks *f* 20—0—0 opbrengen.
Op de bezittingen van het graafschap Amstenrade rustten de volgende hypotheken:

f 26.666—13—2	á 4%	op het kasteel en de goederen van Amstenrade
f 12.000	á 3½%	op de cijns van Merkelbeek
f 8.000	á 3½%	op de cijns van Krekelberg
f 10.000	á 3½%	op Krekelberg en Merkelbeek
f 15.000	á 4%	op de cijns van Nuth en de molen van Kathagen
f 1.600	á 4%	op de Roebroeker-pacht.

De hypotheken konden door de koper overgenomen worden.

MERKELBEEK

DIT zeer oude kerkdorp heeft de eeuwen door geressorteerd onder de schepenbank van Oirsbeek en al de lotgevallen van die bank gedeeld tot aan de Franse tijd. Met Sint Clemens Romanus, een der vroegste H. Pausen, als kerkpatroon, wordt het reeds als geheel zelfstandige parochie genoemd in 1234. We vinden nergens, dat deze kerk een kapel zou zijn geweest als hulpkerk van een of andere moederkerk. Het oude Gangelt, dat niet zo ver uit de buurt ligt, was moederkerk van Schinveld, Jabeek en Brunssum.

In 1330 verloor de parochie Merkelbeek — misschien is toen de financiële toestand alles behalve rooskleurig geweest — gedeeltelijk hare zelfstandigheid, toen ze werd geïncorporeerd bij de Collegiale Kerk van Sittard. Deze incorporatie werd in 1336 goedgekeurd door Adolf van der Mark, Bisschop van Luik. Vanaf 1400 heeft Merkelbeek de zelfstandigheid als parochie weer terug.

Het gemeentewapen van Merkelbeek, verkregen bij Kon. Besluit in 1892, toont in de linkerhelft Sint Clemens in pauselijk ornaat met het pallium; rechts zien we in het wapenschild het slangenkruis der adellijke familie Huyn van Amstenrade en Geleen. Dit laatste ter herinnering aan het feit, dat Merkelbeek als onderdeel der bank van Oirsbeek met deze plaats samen als heerlijkheid in 1557 werd verpand en in 1610 verkocht aan voornoemde familie Huyn.

De roerige tijd op staatkundig en godsdienstig gebied, die heel het Valkenburgse land gekend heeft vanaf de Staatse invasie in 1632, heeft ook Merkelbeek niet onberoerd gelaten. Geboorten- en huwelijksregisters van de parochie dragen daar de tekenen van. Zo tekent in 1647 Frater Reginaldus v. Empel huwelijksakten als Deservitor, toen er blijkbaar geen pastoor meer in functie was. In hetzelfde jaar vinden wij er ook een huwelijk ingezegend door pastoor Mathias Dalmans van Bingelrade. In 1661, toen er blijkbaar weer wel een pastoor was, werden vier huwelijken van katholieken, die voor een predikant in Heerlen gedwongen waren gesloten, opnieuw door de pastoor ingezegend. Tot zo ver kerkelijke toestanden even vóór en na de Munsterse vrede.

Aan het eind dezer bijdrage bespreken we nog even de verplaatsing der parochiekerk in de laatste helft der vorige eeuw.

Als voornaamste groot leen van Valkenburg binnen Merkelbeek moeten we noemen het zogenaamde huis „Douve", veel meer bekend onder de naam van Bovenste Hof, dat eigendom was der heren van Amstenrade. De eerste bekende leenbezitter komt voor in een akte van 1385. Het heet daar: „Reynart Voes Huyne is man van de Duve mit allen synen toebehoren". Meer dan twee eeuwen is later het huis Merkelbeek in vreemde handen geweest, tot in 1607 Jr Jan van Vlodorp het weer overdroeg aan Werner Huyn van Amstenrade. Het is daarna het eigendom gebleven der verschillende geslachten, die het kasteel Amstenrade hebben bewoond. In onze tijd is het nog de grootste pachthoeve van Merkelbeek; hier werd in 1853 als zoon van de toenmalige pachter geboren Mgr Dr Paulus Mannens, de latere President van het Groot-Seminarie en bekend Theoloog, gestorven in 1928. Een gedenkplaat in de doopkapel der Parochiekerk vermeldt, dat deze grote zoon van Merkelbeek hier in 1927 zijn gouden Priesterfeest kwam vieren.
Een tweede groot leen van Valkenburg was de reeds lang verdwenen hoeve Wijershof, die gelegen was dicht bij de oude parochiekerk. We noemen haar hier, omdat men aanneemt, dat zij de bakermat zou zijn der adellijke familie Beck of Becx, die een van hare vertakkingen kreeg te Brunssum en daar een der drie Brunssumse kastelen bewoonde, het Bexhuis of Spiekert. Als oudste leenbezitter van Wijershof wordt genoemd Reyner Beck van Merkelbeek, die in 1418 voogd was van Gangelt en Millen.
De Vossenhof te Merkelbeek (nu Onderste Hof) heeft deze naam oorspronkelijk niet gehad. Bij de leenbezitter van 1381 staat enkel „Kiedel van Merkelbeeke van sijnen houve tot Merkelbeke". Pas na 1537, in welk jaar Jhr Willem Vos van Brunssum als leenbezitter voorkomt, duikt de naam Vossenhof op. De hoeve is in het bezit van dit geslacht gebleven en later (door huwelijk) in het bezit gekomen van de baronnen de Negri. Het belendende herenhuis is door verschillende leden van het geslacht de Negri bewoond geweest. Op 13 aug. 1764 verklaarde Joseph Anselmus Antonius de Negri „luitenant in het regiment cuirassiers van prins Albert van Saxen, in 's keizers dienst", hoe onfortuinlijk het hem gegaan was in deze dienst: „dat hij in den letsten oorlog in de preussische gevangen-„schap geraekt sijnde, daarbij al sijne equipagiën verloren hadde ende „vermits hij nu naer sijn regiment in Hongarije moet reysen en geen „penningen voorhanden heeft, so is hij genoodsaekt met verlof syner „moeder Maria Adriana Francisca de Draeck, weduwe de Negri en van „sijn broeder Frans Willem Joseph de Negri geld op te nemen op de hof „te Merkelbeek." Dat geschiedde bij Heer Johan Willem Franssen, drossaard der Graafschappen Geleen en Amstenrade, en Schout van Hoensbroek, die hem 600 rijksdaalders leende ad 5 procent.
De laatste leenverheffingen, die we van dit goed vonden, zijn die van Jan Frederik de Negri op 19 dec. 1729 en later nog eens in 1754. Na de Franse tijd vinden we nog bewoners genoteerd van het herenhuis naast de hof. Josep Antoon de Negri, gehuwd met Paulina Catharina Gislena Gilliodts, vestigden zich op het landgoed. De laatste stierf in 1857 en

Antoon de Negri in 1870. Hun grafsteen staat op het oude kerkhof (thans processiepark) vlak bij het oude kerkje. Nog later is het landgoed bewoond geweest door de weduwe van Karel Theodoor de Negri, die er stierf in 1887 en te Brunssum werd begraven.

☆

Het naburige Bingelrade met zijn buurtschappen Raath en Viel behoorde evenals Merkelbeek tot de schepenbank Oirsbeek. Bingelrade met de buurtschap Raath hebben samen een vrij lange lintbebouwing; van een eigenlijke dorpskern is geen sprake, al zouden wij die graag hebben gezocht te Raath rond het monumentale, goed in stand gehouden „puthuisje" in torenvorm en met leien gedekt.
De oude parochiekerk lag voor een kwarteeuw nog zeer onpractisch en vreemd aan het uiterste noordeinde der parochie. Heeft deze kerk oorspronkelijk iets te doen gehad met de oude deftige hoeve Mevort, die al eeuwen verdwenen is en met haar akkers vlak in die buurt lag (richting Doenrade). Een gedeelte tussen de kerk en de plaats der oude hoeve, heet thans nog „de Rozengaard".
Mevort behoorde oorspronkelijk aan het adellijk Huis van Schinnen, maar werd reeds op 24 juni 1268 door Dirk van Schinnen, „nobilis vir" aan het O.L. Vrouwe Munsterstift te Aken verkocht. Dit stift heeft de goederen van Mevort in bezit gehad tot aan de Franse tijd. We hebben in Bingelrade oude mensen gekend, die 50 jaar geleden sommige akkers aanduidden met de naam „Kapittelsgoed".
De oudste nog bestaande hoeve van Bingelrade is „Wiegelder", in officiële oude stukken ook Wijgelrode genoemd. De hoeve staat er nog altijd in haar norse geslotenheid, het oude type zonder ramen aan de wegkant. De eerste leenverheffer, die vermeld wordt in 1423 of daaromtrent: „Johan van Tegelen is man van de hoeve tot Wygeroide". „Wiegelder" was een groot leen van Valkenburg.
Na enkele andere leenbezitters vinden we ruim een eeuw later in 1553, dat Jhr. Huyn van Amstenrade „Wiegelder" verkoopt aan de landcommandeur der Duitse Ridders van Aldenbiessen, Wijnand van Breyll. Het goed was destijds groot 55 bunders en was verpacht voor 20 goudgulden en 10 mudden rogge. We noteren nog even een nieuwe verpachting door de landcommandeur Hendrik v. Reusschenberg op tweede Kerstdag 1581 voor „7 mudden + 8 vaten rogge, 16 goudgulden voor de terf, twe pont peper, twe potten gimber en ten twe jaeren een vet varcken".
Ruim een eeuw later, in 1665, werd de door ouderdom vervallen hoeve door Aldenbiessen herbouwd. In het daarop volgend jaar leed pachter Willem Moene grote schade, doordat 15 bunders met gewassen door hagelslag en stortregens werden vernield. De Commanderij van Aldenbiessen verloochende haar schoon verleden niet, want de landcommandeur schonk op 8 maart 1668 de som van 643 gulden aan pacht kwijt. Het jaar daarna kreeg „Wiegelder" de hoge eer, dat de landcommandeur met gevolg op bezoek kwam, om zich te vergewissen van de stand der

te velde staande gewassen. Toen hij zag, hoe armoedig de gewassen er voor stonden, schonk hij de „halfwin" opnieuw 244 gulden kwijt aan pacht.
Na de opheffing der Duitse Orde in 1796 werden de goederen van Wiegelder tot domein verklaard en de 23 ventôse, jaar 6 van de Franse Republiek, verkocht aan Jacob Eggen uit Stevensweert. De zware koopsom mocht voldaan worden in assignaten en andere waardeloze papieren. Dat was dan het papieren geld, waarvan het volk der duitse grensstreek zei: „Von Lumpen bist du gemacht und Lumpen haben dich hier gebracht".
Op 27 april 1864 werden 23 bunders uit het grondbezit van „Wiegelder" verkocht en niet lang daarna kocht de pachter der hoeve Bougie uit Bingelrade de rest. In 1884 is de hoeve met het grondbezit door koop overgegaan naar Karel de Limpens, bezitter van het huis Doenrade en thans is de Weldadige Stichting de Limpens de eigenaresse.
We moeten hier twee voorname drossaardsfamilies noemen, die te Bingelrade gewoond hebben, namelijk de families van Nierbeek en Duickers. Giesbert van Nierbeek, licentiaat in de Rechten, was drossaard van het Graafschap Amstenrade en later ook van Geleen; hij overleed te Raath-Bingelrade in 1686. De familie Duyckers stamt uit Venlo. Gerard Duyckers huwde in 1687 met Anna Judith Tummers uit Raath; hij bouwde te Raath het deftige landhuis, dat tot in onze dagen de naam van „het kasteel" draagt. Naast dit „kasteel" bouwde hij een kapel, die op 5 okt. 1690 door Mgr Reginaldus Cools, bisschop van Roermond, werd geconsacreerd. Zijn zoon Leopold behaalde aan de Leuvense universiteit eveneens de graad van licentiaat in de beide rechten. Als drossaard haalde hij zich door een veroordeling van leden der Bokkerijdersbende de haat op de hals van deze dievenbende. Na herhaalde inbraakpogingen staken deze 20 aug. 1751 het kasteel te Raath in brand. Daar het kasteel voorlopig onbewoonbaar was geworden, verbleef hij de rest van zijn leven te Aken bij zijn zuster, waar hij in 1753 overleed. De laatste der familie Duyckers was Coenraad Jos Duyckers, die op het kasteel te Raath overleed op 24 sept. 1808; zijn vrouw overleed er op 27 aug. 1835.
Maken we nu een laatste zij-uitstapje in deze afgelegen hoek der Onderbanken naar Jabeek met Etzenrade, die ressorteerden onder de Schepenbank van Brunssum. Te Etzenrade bestond reeds in de dertiende eeuw het kasteel van die naam met zijn bezittingen, waarvan de oudste eigenaar en bewoner is geweest Dirk van Einighausen. Hij heeft er in 1299 de slotkapel gesticht, toegewijd aan de H.H. Agnes en Catharina. Leenverheffers van dit groot Valkenburgs leen zijn later o.a. geweest de Dobbelsteins en de Brempts van Doenrade, verder nog een de Negri van Brunssum en ten slotte Coenraad Jos Duyckers.
Toen de slotkapel al lang verdwenen was, werden de stichtingen die eraan verbonden waren, rond 1750 door drossaard Duyckers naar de pas gestichte kapel van Raath overgebracht.
Een der spleten van het groot leen Etzenrade was de hoeve „de Tomme", meer in de richting van Schinveld gelegen en groot 65 bunders. In 1783 werd dit goed gedeeltelijk verkocht en verdeeld onder verscheidene kopers.

Een niet verkocht deel met het huis, hof en vijvers behoorde aan de bekende familie Duyckers. De hoeve „de Tomme" is al lang verdwenen, maar de plaats waar ze was gelegen, heet nog steeds „a gen Tomme".
De hof van Roer was hier het derde groot leen van Valkenburg, gelegen bij het gehuchtje van die naam, aan de Rode Beek. In een voetnoot van de Publications bij de Hof v. Roer wordt verteld, dat Pater Kritsraad in zijn „Cronijk van Gangelt" de Rode Beek hier betitelt met de naam van „Gulikse Rubicon".

☆

Keren we van onze omzwervingen in Bingelrade en Jabeek nog even naar Merkelbeek terug. Zoals we reeds schreven, lag de oude parochiekerk in de oudste woonkern van Merkelbeek, ver van het gehucht Douvergenhout, dat een groter inwonertal had dan het oude Merkelbeek zelf. Die oude kerk staat er thans nog, opgenomen in de kloostergebouwen der Paters Carmelieten.
Geen wonder, dat er meer dan een eeuw geleden reeds telkens weer opnieuw stemmen opgingen van inwoners der buurt Douvergenhout om een nieuwe kerk te bouwen, die meer centraal in de gemeente zou moeten komen. Toen in de dertiger jaren der vorige eeuw pastoor Goossens naar Merkelbeek kwam, werd er ook in het kerkbestuur aandrang uitgeoefend om tot het bouwen ener nieuwe parochiekerk te besluiten. Voorstaanders beweerden, dat de oude kerk niet alleen te klein, maar ook bouwvallig werd. Daar kwam nog bij, dat er in 1835 door Mej. Duyckers uit Raath-Bingelrade testamentair ruim drie hektare land aan het kerkbestuur was geschonken onder uitdrukkelijk beding, dat de erfenis alleen mocht te gelde gemaakt worden voor de bouw ener nieuwe kerk „aldaar en niet elders".
De meerderheid van het kerkbestuur ging met dit laatste zo maar niet akkoord en zo werd de zaak op de lange baan geschoven. Bouwkundigen hadden intussen de oude kerk onderzocht en ze niet bouwvallig bevonden. Het zou maar liefst nog dertig jaar duren, eer deze zaak opnieuw ernstig ter tafel zou komen.
Bij het zilveren Paus-jubileum van Pius IX, op 16 juni 1871, hield Merkelbeek na de kerkelijke feestviering (als zondag) een avondoptocht met lichtballons; bovendien illumineerden alle huizen met brandende kaarsen voor de ramen bij het voorbijtrekken van de lichtstoet. Niets deed vermoeden, dat nog die eigen late avond de kerkstrijd weer zou oplaaien. Dit gebeurde, doordat een groep inwoners van Douvergenhout na afloop van de lichtstoet een zwaar houten kruis, in diep geheim vervaardigd, naar de plaats droegen, waar men de nieuwe kerk — mocht ze ooit komen — kon verwachten. Ze plantten daar in het dat nachtelijk uur het kruis, waarbij zelfs door een der notabelen een zeer merkwaardige toespraak werd gehouden.
Op een vergadering van het kerkbestuur op 1 oktober 1871 viel het besluit tot het bouwen der kerk en wel op het uiterste punt van de wijk

Merkelbeek boven de „Orbonsberg", om zo aan de eis van de erflaatster omtrent de plaats niet tekort te doen. Pastoor Goossens bleef bij dit besluit strikt neutraal en stemde niet mee. Het besluit viel tevens om de drie percelen land te gelde te maken waarvan de opbrengst geraamd werd op *f* 6000.—. Men kreeg de kerk zo volgens de oude spreuk inderdaad in het midden, maar zowel Merkelbeek als Douvergenhout kregen ze niet naast de deur.

Er bestond in Merkelbeek bovendien nog een kerkhofkwestie. Het kerkhof bij het oude kerkje was te klein, mede door de manier van begraven in familieverband. Het Geneeskundig Staatstoezicht had geadviseerd het kerkhof bij het oude kerkje noordwaarts uit te breiden. Het kerkbestuur ging daar terecht niet op in en verlangde een kerkhof in de buurt, waar de nieuwe kerk zou komen. Men had succes, want reeds in 1872 kocht de Gemeente een perceel voor nieuwe begraafplaats vlak naast de geplande kerk. Dit kerkhof kon reeds worden gewijd op 10 november 1873. Onderste Merkelbeek vroeg een afzonderlijk nieuw kerkhof, maar dit werd afgewezen.
In 1875 had men een begroting van kosten voor de nieuwe kerk van architect Kaiser uit Venlo en die ging (zonder toren) tot *f* 16.000,—, mits de gemeente voor de vrachten zorgde. Deze begroting ging naar de Bisschop met vermelding van de bronnen, die deze *f* 16000,— zouden kunnen leveren.
De stenen voor de kerk waren reeds beduidend eerder gebakken op een terrein in de buurt. In 1875 besloot het kerkbestuur de kerk met toren te bouwen, waardoor de begroting ruim zes duizend gulden hoger kwam. Op 3 oktober 1876 ging de eerste spade in de grond en werd een zogenaamde bouwcommissie benoemd. Merkwaardig zat daar maar één persoon uit Merkelbeek zelf in. We geven even de vier namen: O. Marchant d'Ansembourg te Amstenrade (President), Mgr Ch. Warblings, Groot-Vicaris Luik (vice-President), Leopold Palmen, notaris (Secretaris) en J. A. Cremers te Bingelrade (Penningmeester). De eerste steenlegging had plaats precies op de dag, dat Pius IX zijn gouden Bisschopsfeest vierde, namelijk 20 april 1877. Het Rijk verleende *f* 2.000 subsidie, Prins Frederik zond namens het Koninklijk Huis *f* 200.
Kerk en pastorie werden beide tegelijk opgeleverd in november 1878. Sommige kerkmeubels van de oude kerk werden op karren op 28 april 1879 overgebracht. Het waren het Moedergodsbeeld, het beeld van Sint Clemens, het orgel, de doopvont en de grote banken. Deze dag schijnt een „dies ater" geweest te zijn voor de bewoners van Onderste Merkelbeek, waar het kleine vertrouwde Godshuis, waarin zoveel eeuwen de H. Mis was opgedragen en gebeden, nu verlaten stond. Er wordt zelfs verhaald, dat bij sommige huizen bij wijze van rouw de vensterblinden werden gesloten, voordat de verhuizing ging plaats hebben.
Een paar dagen tevoren had in de nieuwe kerk reeds de eerste absoute plaats gehad van „Dame Anastasia" van de Orde der Benedictinessen van Luik, in de wereld Maria Louisa Palmen, geboren te Merkelbeek 23 okt.

1846 en te Tongeren in het klooster overleden; ze werd op het nieuwe kerkhof bijgezet in het familiegraf.
Pastoor Goossens bleef intussen nog woonachtig op de oude pastorie tot 16 juni van dat jaar, drie dagen vóór de consecratie der kerk door Mgr Paredis.
De oude kerk en pastorie werden na bisschoppelijke goedkeuring overgedragen aan de Zusters v.h. Kostbaar Bloed, die er ouden van dagen opnamen ter verpleging. Zo kon het oude kerkje weer in gebruik komen en werd ook voor omwonenden toegankelijk gesteld; een rustend pastoor deed er dienst. In 1887 werd op het oude kerkhof de imitatie-grot van Lourdes gebouwd en het kerkhof tot plantsoen gemaakt, waarbij de grafsteen van het echtpaar de Negri-Gilliodts gespaard bleef en er thans nog staat. In 1892 hebben de Benedictijnen van Afflighem de gebouwen met het kerkje overgenomen en er een abdij gesticht. Ook deze bewoners bleven er ten slotte niet; hun opvolgers waren de Carmelieten, die er thans nog verblijven.
Mogen we eindigen met een paar zinnen aan te halen uit hetgeen de kroniekschrijver (het was niet de pastoor) schreef na de kerkconsecratie:

„Deo Gratias"

„Dank, duizendmaal dank aan allen, die met zoveel offervaardigheid, met „zoveel moed en onvermoeide ijver, standvastig acht jaren gearbeid „hebben tot het in stand brengen dezer kerk; dat zij de arke des bondes „van vrede en geluk in de parochie zij...."

W. J. VROMEN.

BINGELRADE

KASTEEL MOVERT.

OP 8 maart 1274 werd *in de kerk te Heerlen* een akte verleden, waarbij Godefridus van Schinnen de reeds eerder plaats gehad hebbende verkoop van de *hof van Bingelrade* (= curtis te Binghenrode) opnieuw bevestigd. Deze hof met bijbehorende eigendommen was verkocht aan het Onze Lieve Vrouwe-kapittel van Aken, met toestemming van Walram van Valkenburg, leenheer van dit goed.
Het was blijkbaar een hele plechtigheid, want verschillende vooraanstaande leden der ridderschap uit onze streek traden hierbij als getuigen op, sommigen met name genoemd.

PERSONALIA.

Walramus van Valkenburch :	de Heer, die leenheer is van het betwiste goed en de oorkonde uitvaardigt.
Th. v. Valkenburch :	was zijn vader, die destijds met toestemming van zijn zoon, dus waarschijnlijk nadat hij reeds afstand van zijn heerlijkheid had gedaan, bij de oorspronkelijke verkoop aanwezig was geweest. Hij was gestorven, toen deze akte werd opgemaakt.
Godefridus van Schinne :	Hoofdpersoon. Hij had destijds het goed verkocht aan de deken van Aken, maar maakte hierop naderhand bezwaren. Het geval werd geschikt en hij erkende tenslotte de deken en het kapittel als wettige bezitters, waarover deze oorkonde handelt.
Th. van Schinne :	was zijn vader. Deze had naast Godefridus, zijn oudste zoon, geen andere zoons, althans niet in leven. Wel had hij een dochter.
Jacobus van Steijne :	Gehuwd met dochter van voornoemde.
Heilwig :	Echtgenote van Godefridus van Schinne. Zij hadden slechts één zoon.
Arnoldus van Steijne :	Voogd van Heilwig.
G. :	Deken van het kapittel van Aken.

Johannes van Haasdaal, Th. van Geilenkirchen, Gerard van den Bongard (Bocholtz) „de Pomerio" [1], Goeswijn van Haren en Ogier zijn broer (Borgharen) [2], Gerard van Bunde [3], Godfried van Dobbelstein (Doenrade), Gerard van Schaesberg [4], Adolph van Scharn, Coenraad genaamd graaf, Gerard vander Hove (ten Hove onder Voerendaal) „de Mansu" [5] Gerard curemur, Reinaud van Schinveld, Johannes „de curia", Godfried Hullenburg, Petrus van Strijthagen (onder Schaesberg), Christiaan van den Bongard (Bocholtz); allen worden maatschappelijk aangeduid met de rang van „ridders" (= milites).

TEKST VAN DE AKTE,
gepubliceerd onder nr 214 door *Chr. Quix* in : Codex diplomaticus Aquensis. I, dl. II, 142-143 (Aken 1841).

214.

Vniuersis presentia visuris.. Walramus dnus. de Valkenburch nobilis vir salutem et cognoscere veritatem. Cum viro nobili Th.. de Valkenburch dno. et patre nostro adhuc superstite in presentia sui et suorum fidelium multorum constitutus. G.. dei gratia decano ecclesie B. M. aquen., et quibusdam concanonicis suis, ex una parte, dno. Th.. de Schinne nobili viro et Godefrido unico et primogenito suo cum alijs multis amicis et proximis ex altera. jdem God., in etate legitima constitutus amicorum suorum ductus consilio, et patris nostri ac nostro consensu habito super eo ex parte sui et uxoris sue Heijlwigis et tutoris illius, videlicet dni.. Arnoldi de Steijne nobilis viri, bona et curiam de Binghenrode pronus a dicto patre nostro descendentia et descendentem cum omnibus mansionarijs, hominibus, redditibus et juribus, quibuscumque pertinentibus ad ipsa bona et eandem curiam a dicto dno. Th. et uxore sua, parentibus ipsius God.. sibi et uxori sue data et datum ecclesie vendidisset antedicte pro trecentis marcis scilicet X solidis pro marca computatis, et totidem marcis aquen. den. pecunie numerate in omni jure, preterquam in jure feodi, consuetudine eciam et libertate, quibus dicti parentes, eadem bona et ipsam curiam habuisse, tenuisse et possedisse dinoscuntur, dictis venditis renunciando et sic memoratus decanus ipsa vendita statim post dicti God.. exitum intrasset cum solemnitatibus debitis et consuetis, jdem God. dictos decanum et capitulum aquen. super possessione curtis et bonorum predictorum postmodum inquietare cepit et molestare, tandem interveniente compositione saniori ductus God.. et uxor eius predicti in presentia nostra nostrorumque fidelium, quam plurimorum in manus decani aquen. cum quibusdam canonicis suis tunc presentis curiam et bona predicta reportaverunt, et ad opus ipsius decani et capituli ecclesie aquen. predicte renunciaverunt, eisdem et effestucaverunt de novo ad cautelam cautum fuit eciam per sententiam fidelium nostrorum, quod cum soror dicti Godefridi videlicet uxor dni. jacobi de Steijne nuptui traderetur, cum quadam certa pecunie summa de bonis omnibus hereditarijs, que erant aut fuerant patris et

matris, tunc renunciasset et effestucasset, non deberet de nouo curie et bonis predictis renunciare pronunciatum jtem est per sententiam a fidelibus nostris et vasallis, quod renunciatio nati unici dicti God.. et eius uxoris de eisdem bonis facta vel facienda coram duobus vasallis et fidelibus nostris ad hoc de nostro consensu destinatis tanquam nobis presentibus habet et habebit firmitatis robur et vigorem, precautum est ab eisdem fidelibus nostris per sententiam, quod ratihabitio dni. Arn.. nobilis viri de Steijne tutoris et mamburni uxoris dicti God.. facta aut facienda coram duobus vasallis et fidelibus nostris a nobis specialiter ad hoc deputatis super venditione et renunciatione predictis valet et valebit, tanquam si esset facta coram nobis. jtem pronunciatum est per sententiam a sepedictis vasallis et fidelibus nostris, quod, quia dnus Th.. de Schinne et eius uxor parentes dicti God.. confessi sunt coram nobis et dictis nostris fidelibus, se nichil juris vel proprietatis habere in curia et bonis predictis non debeant nec teneantur de nouo renunciare vel effestucare, sententiatum est ad ultimum concludendo a prefatis vasallis et fidelibus nostris, quod dictus God.. et uxor sua et suus heres filius unicus memoratis decano et capitulo aquen. super venditione et renunciatione curie et bonorum predictorum de Binghenrode satisfecerint quantum poterant et debebant. Nos igitur venditionem et renunciationem a predictis.. God. et uxore sua coram dno. et patre nostro felicis memorie de nostro consensu factas, de curte et bonis sepedictis de Binghenrode ad opus.. decani et capituli ecclesie aquen. memorate ratas habentes confirmamus et renunciationem a prefatis.. God.. et uxore eius nunc de nouo factam approbamus et in eam consentimus. jn cuius rei testimonium sigillum nostrum presentibus duximus apponendum ad peticionem parcium supradictarum, superscriptionem, nostra est quoque renunciatio approbamus. Acta sunt hec apud Herle in Ecclesia anno dni. millesimo CC. LXX. tertio quinta feria post dominicam, qua cantatur. oculi. presentibus fidelibus nostris videlicet: Th. de Schinne nobili viro, johanne de Hasigezdale, Th. de Geilenkirge, Ger. de pomerio.. Goeswino de Hare et Ogiro fratre suo, Ger. de Bünde, Godefrido Dobilstein. Ger. de Schaisberg. Adolpho de Scherue, Conrado dicto comes. Ger. de Mansu, Ger. curemur, Reinardo de Schinuelt, johanne de curia, Godefrido de Hüllenburg.. Petro de Strithain.. Cristiano de Pomerio militibus et alijs quam pluribus tam clericis quam laicis.

Vertaling:

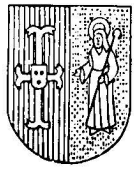
De edelman Walramus, heer van Valkenburch aan allen, die het voorliggende stuk zullen zien heil en kennis van de waarheid.
Ofschoon, toen de edelman Th. van Valkenburch, onze heer en vader, nog in leven was en terwijl G., bij de genade Gods deken van de kerk van de H. Maria te Aken, en sommigen van zijn medekanunniken enerzijds partij waren en de edelman Th. van Schinne en zijn enige en eerstgeboren zoon Godefridus met vele andere vrienden en verwanten anderzijds, deze God. zelf aanwezig en vele van zijn getrouwen, terwijl

hij een wettige leeftijd had, op raad van zijn vrienden en na hiervoor van onze vader en van ons verlof te hebben gekregen, van de kant van hem en zijn vrouw en haar voogd, te weten de edelman Arnoldus de Steijne, de goederen en het hof van Binghenrode, die afkomstig zijn van onze voornoemde vader, met alle horigen (?, mansionarii), mensen, renten en rechten en al wat behoort tot die goederen en dat hof, welke door genoemde Heer Th. en zijn vrouw, de ouders van deze God., hem en zijn vrouw zijn gegeven, aan voornoemde kerk voor 300 mark, te weten 10 solidi gerekend voor een mark, en voor evenveel marken aan Akense denarii in contant geld in alle rechten, behalve in het leenrecht, en ook in alle gewoonten en vrijheden, waarin genoemde ouders deze goederen en dit hof erkend worden te hebben bezeten, had verkocht, terwijl hij afstand deed van genoemde verkochte goederen, en ofschoon zodoende de vermelde deken deze verkochte goederen onmiddellijk na het heengaan van genoemde God. met de verplichte en gewone formaliteiten had aanvaard, begon dezelfde Godefridus genoemde deken en kapittel van Aken over het bezit van het hof en van de voornoemde goederen naderhand lastig te vallen. Tenslotte geleid door een tussen beide komende gezondere regeling hebben voornoemde God. en zijn vrouw in tegenwoordigheid van ons en zo veel mogelijk van onze getrouwen het hof en de goederen voornoemd in de handen van de deken van Aken, die met enige Kanunniken aanwezig was, overgedragen en ten behoeve van deze deken en het kapittel van de voornoemde kerk van Aken er afstand van gedaan en ze opnieuw opgegeven. Voor alle zekerheid is toen ook bij vonnis van onze getrouwen gewaarborgd, dat, toen de zus van genoemde Godefridus werd uitgehuwelijkt, te weten als vrouw van heer Jacobus de Steijne, met een bepaalde som gelds uit alle erfgoederen die behoorden of hadden behoord aan haar vader en moeder, dat zij toen afstand had gedaan en niet meer opnieuw afstand behoefde te doen van het hof en de goederen voornoemd. Ook is afgekondigd bij vonnis door onze getrouwen en vazallen, dat het afstaan van deze goederen door de enige zoon van genoemde God. en zijn vrouw gedaan of te doen voor twee van onze vazallen en getrouwen hiertoe met onze instemming aangewezen geldingskracht heeft en zal hebben alsof wij zelf er bij aanwezig zijn. Door dezelfde getrouwen van ons is bij vonnis gezorgd, dat de bekrachtiging van de edelman heer Arn de Steijne voogd van de vrouw van genoemde God. gedaan of te doen voor 2 van onze vazallen en getrouwen, die hiervoor door ons speciaal zijn gedeputeerd, over de verkoop en de afstand van het voornoemde geldt en zal gelden als was die voor ons gedaan. Ook is door meergemelde vazallen en getrouwen van ons bij vonnis afgekondigd, dat daar de heer Th. van Schinne en zijn vrouw, ouders van genoemde God. voor ons en onze genoemde getrouwen hebben verklaard, dat zij geen enkel recht of eigendom hebben in dit hof en de genoemde goederen, zij niet opnieuw afstand behoeven te doen. Tenslotte is door onze voornoemde vazallen en getrouwen bij vonnis bepaald, dat genoemde God. en zijn vrouw en hun erfgenaam, hun enige zoon, vermelde deken en kapittel van Aken over de verkoop

en de afstand van hof en voormelde goederen van Binghenrode, zoveel zij konden en moesten, genoegdoening hebben gegeven. Wij derhalve bevestigen de verkoop en de afstand door voormelde God. en zijn vrouw ten overstaan van onze heer en vader z.g. met onze toestemming verricht van het hof en de meervermelde goederen van Binghenrode ten behoeve van deken en kapittel van vermelde Akense kerk, die voor geldig houdend, en wij keuren goed de afstand door voormelde God. en zijn vrouw nu opnieuw gedaan en stemmen er mee in. Ten bewijze hiervan meenden wij op verzoek van de voornoemde partijen ons zegel op het voorliggende stuk te moeten plaatsen en wij keuren het opschrift goed, dat ook wij afstand doen.
Dit is verleden bij Herle in de kerk a.d. 1273, de vijfde dag na de zondag waarin men zingt Oculi, terwijl onze getrouwen tegenwoordig waren te weten etc.

L. v. HOMMERICH.

1) Het riddermatige *kasteel* den *Bongard* onder Bocholtz, voorkomende op de voorlopige rijksmonumentenlijst, was in de 13e—14e eeuw bewoond door het geslacht, dat zich „de Pomerio" noemde (een verlatinisering van van den Bongaard). In deze akte treden Gerard en Christiaan op. In een charter van 3 sept. 1292 — dus 18 jaar na datum van de Bingelraadse rechtshandeling — verschijnen Gobelinus en Arnoldus de Pomerio : Gobelinus wordt hierin „dapifer terrae de Lemborch" genoemd, Arnoldus „castellanus de Rode, filius domini G. de Pomerio". M.a.w. vervulde eerstgenoemde een hoge functie in het bestuur van Limburg sinds 1289 onder de Brabantse hertog, terwijl Arnold, zijn zoon, bestuurder was op het Brabants kasteel van 's-Hertogenrade (zie charter nr 27, gepubliceerd door D. D. Brouwers : Histoire du chapitre noble de Sinnich, blz. 117-118). In akten van de jaren 1333 en 1335 komt opnieuw een Arnoldus de Pomerio voor (zie M. J. Wolters : Recherches sur l'ancien comté de Gronsveld et sur les anciennes seigneuries d'Elsloo et de Randenraedt. Gand 1854, blz. 231-233-235).
2) *Ogier van Haren*, voogd van Maastricht (zie vorengenoemde publicatie van D. D. Brouwers, charter nr 27.)
J. M. v.d. Venne : Geschiedenis van de heren v. Valkenburg enz. 82.
3) *Gerard van Bunde* komt eveneens voor in diezelfde tijd als leenman van het aartsbisdom Keulen onder de titel : „Dit zijn de leenmannen van de aartsbisschop van Keulen, in den omtrek van Heerlen wonend" 1274—1297. Als eerste wordt genoemd Gosw. miles de Bunde (Maasgouw 1893, 91).
4) *Gerard van Schaesberg* komt eveneens voor in een akte van april 1281 inzake de tienden van Simpelveld, (zie : *J. Habets* : Geschiedk. aantekeningen over Simpelveldt 1155—1598, Publications .... Limbourg 1871, 163-164).
5) *Gerard vanden Hove of de Mansu* komt eveneens voor in een akte van april 1281 zoals vermeld bij Gerard van Schaesberg.

JABEEK

DE geschiedenis van Jabeek reikt terug tot in het verre verleden. Dit blijkt uit merkwaardige vondsten o.a. gedaan in het dal van de Rodebeek. Bij het normaliseren van die beek werden in het Thommerbroek palen aangetroffen op een diepte van 2.50 m. onder het maaiveld, met een lengte van 1.80 tot 2.00 m. Sommige stonden van zuid naar noord in verband op afstanden van 40 tot 60 cm., andere onregelmatig door of naast elkaar met 12 tot 14 stuks in een cirkel. Op een ½ km. ten westen van de plaats waar deze vondsten gedaan werden, vond dr Pijpers een romeins bruggehoofd.
Beide historische vindplaatsen liggen ten noorden en oosten van de hoeve genaamd Genhuuske (nr 103). Hier hebben kastelen en boerderijen gelegen, die thans verdwenen zijn. Achter deze hof lag het kasteel van Reiner Beck (nr 161), aan de andere zijde de hof Thombe (nr 120). Ook moet daar in het Broek de Koningshof gelegen hebben. Dit moet echter voor de 11e eeuw geweest zijn. Van Genhuuske zijn nog de grachten en vijvers te zien. Dit is ook het geval met het kasteel van Raer, behorende aan de familie Rhoe of Rhure van Obsinnich, dat in de franse tijd afgebrand is. Tussen beide kastelen lag aan de andere kant van de Rodebeek een aarden wal, een zogenaamde schans, daterend tussen 1570 en 1630. Ze is gedeeltelijk afgegraven. Ook lag nog langs de weg van Jabeek naar Schinveld de Benzenraderhof in de nabijheid van het Tommer wegske. Als enige vermelding hiervan vond ik „Johan van Benzenrade had eenen hoef zu Jabeek, genand der Benzenraderhoef".

Jabeek, in de volkstaal Joabik geheten, wordt het eerst vermeld door Kritzraed als Jabeeke in 1144, daarna als Jaebeck, Jaebeeck, Jaebich, Jabigh, Jaebeecq (Raad van State 2171, Alg. Rijksarch. Den Haag, nr 16, 5 oktober 1660; hier staat ook vermeld Binckenraet ende Rompen).
De oudste oorkonde anno 1144 spreekt over een bonarium tot idem denarios land onder Jabeek; een andere van een mansus tot Eytsender in de dorpe van Jabeek.
De naam Etzenraed komt voor als Evecenrode (1145), Eetsenraed (1382), Eitzenradt (1581), Etsenrode (1620).

Hoeve Etzenrade, Jabeek.

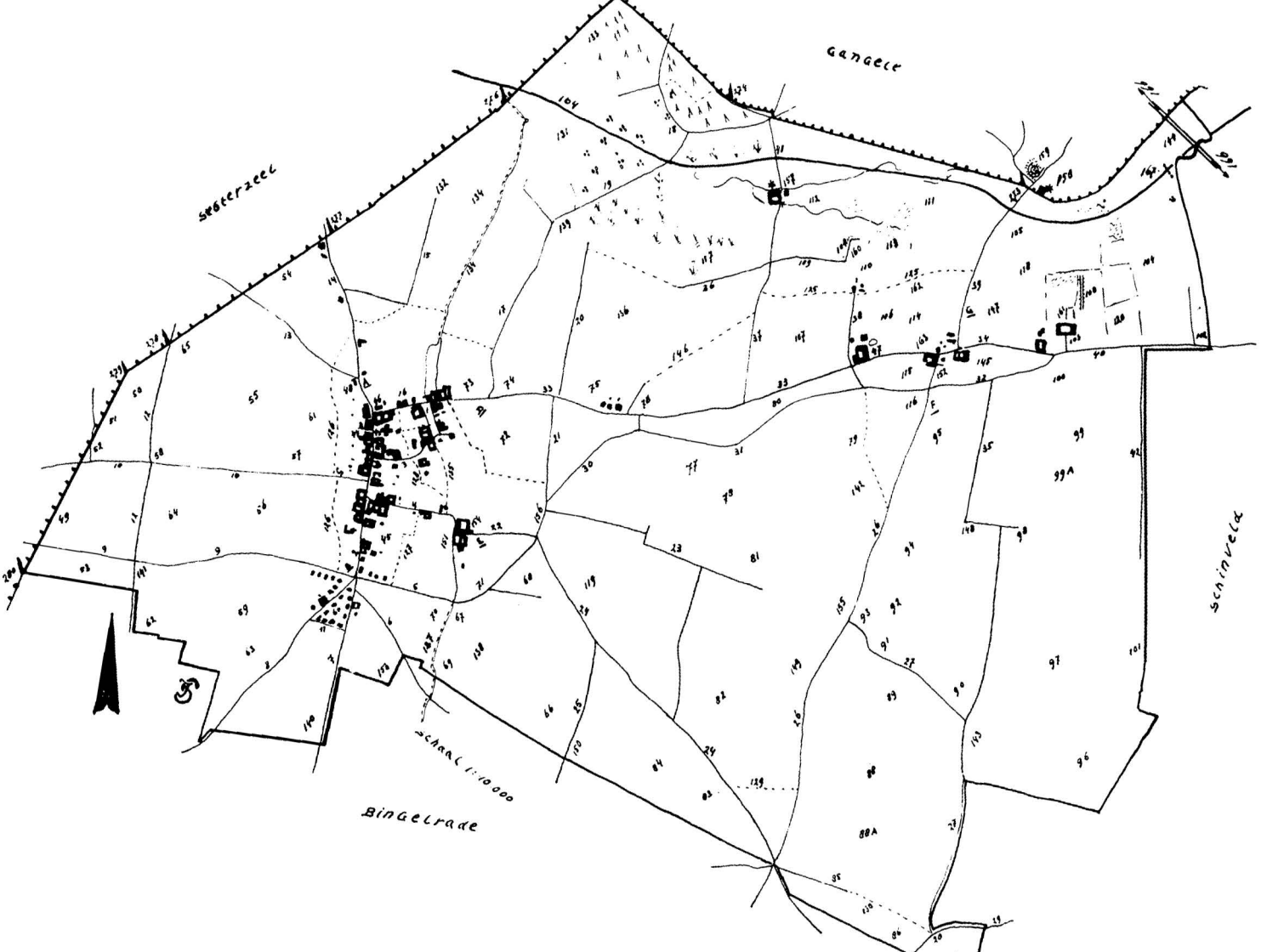
Jabeek is in het bezit van een *meetboek* van Johannes Bollen (1697—1707), mij ter inzage gegeven door burgemeester J. J. H. Schoffelen. De hierin vermelde plaatselijke benamingen heb ik op het hierbij afgedrukte kaartje met de getallen 1 tot en met 167 gesitueerd. In de hierna volgende lijst worden deze nummeringen nader aangeduid.
Sommige benamingen zijn ontleend aan archieven, berustend in het Gemeentearchief van Heerlen.
Mondeling werden mij gegevens aan de hand gedaan door sommige boeren en landarbeiders van Jabeek.

De oppervlakte der gemeente Jabeek telt thans 396 ha.; het gemiddelde per boer met beroep is ± 11 ha.
De door mij aangelegde kaart is volgens de oude toestand van ± 1920 met uitzondering van het nieuw bijgebouwde gedeelte aan de Bingelraderweg, de Gangelderweg, de Wijgelraderweg, de Sittarderweg en enige gebouwen in de Dorpstraat (zuid).
Het inwonerstal is ± 700, waarvan het grootste gedeelte werkt in de limburgse mijnindustrie.

JOS SALDEN

LIJST DER NUMMERS BEHOREND BIJ HET SITUATIEKAARTJE:

1. de Maar (hier lag vroeger een poelput ook genaamd a ghene Putt 1554)
2. Dorpstraat
3. Gaatstraat (in het Gaat of Gaetegats 1697)
4. Eindstraat (in ghen Eijnde 1554. Ackerstr. 1697 - 1707)
5. Gangelderweg
6. Roerweg (Reurweg 1802 - 1707 - 1558)
7. Wijgelraderweg (Steijnstraet 1554)
8. Bingelraderweg
9. Sittarderweg
10. Steeg (Stiegenwegh, steg)
11. Veldstraat (1960)
12. Herenweg (oude rom. baan)
13. Wehrerweg
14. Susterzelerweg
15. Quabeekweg
16. Maarstraat
17. Veestraat
18. Hessenweg (akte 1712)
19. Broekweg
20. Putterdaelweg
21. Kleindeelkensweg
22. Gracht (weg) (1697, 1707, heden)
23. Streekweg (1958)
24. Merkelbekerweg (1697, 1707)
25. Reurpeetgen (idem)
26. Maastrichterweg (Trichterweg)
27. Moltgrubweg
28—29. Dorkensweg (Grachtweg 1697, 1707)
30. Bodderweg
31. Naebuurweg (Auverweg 1697, 1707, 1797)
32. Eetsendergats (1554, 1697, 1707)
33. Etzenraderweg
34. Etzenraderdorpstraat (1697, 1707)
35. Huskenswegske
36. Voorstraat (1697, 1707)
37. Molenstraat
38. Roerstraat
39. Breedestraat (Breijstraat)
40. Schinvelderweg
41. Bosweg
42. Thommerwegske
43. Swingel (welput voor de R.K. Kerk naast grote poel 1554, 1697)
44. Buschhoff (t.o. de R.K. Kerk)
45. Gemeenschapsweide (gezamenlijke weide, gemeente?)
46. Maarhof
47. Etsenraderhof (Frambachshof, 1697, 1707)
48. Kroekeweide (kruik, 1556)
49. de Slei
50. Eenweide
51. Aen de langhvoor
52. Sleigrubbe
53. Degger of Tegger
54. Hetsekaike (1697, 1707)
55. 't Kulke
56. Vossenkoul (1697)
57. Jennehegske
58. Aan de Linde
59. Steenakker
60. Kruisweide
61. Gatskensweide
62. Cloetgen
63. Kleikoulen
64. Vos (op den)
65. Knoock
66. Pledde
67. Hagendoorn
68. Gier of Geer
69. de Kamp
70. Gruijtjenskamp (1550, 1602)
71. Schinkoul (hier werd het vee begraven)
72. Musschenberg
73. Boetschert
74. Aan de Vogelstang
75. de Biechtstoel (1697)

Gangece
Sloterzeel
Schinveld
Bingelrade
SCHAAL 1:10000

76. Aen de Bodde (idem)
77. Geneines (Eenweide, 1697, 1707)
78. Kulke
79. Pandje
80. Eenweide (zie 77)
81. de Streek
82. op de Eijghen (Egge, Eg, 1553)
83. Hemel = Heimal (Kluis ook 83)
84. op den Thooren (1697)
85. op het Uilenpeetgen (1697)
86. Roetwaartsche (1697)
87. Dorcken
88. Haskendaal (1550)
88A. op de Zeven zillen
89. Molt (Mulgien, 1554, 1697, 1707)
90. Vos (op den Vos)
91. Boterbeerke (pot)
92. Gebergske
93. op de Wolf (1554)
94. Gansberg (Gauwsberg, 1697)
95. op den Pater
96. de Gewande
97. Koperberg
98. op de Siemon (Zimen, 1697, 1707)
99. Kessel (Koaktel, idem)
100. Koenweide
101. Aan 't Hoogveld
102 Cloetgen
103. Op gen huske
104. Thommerbroek
105. Bexkempke
106. de Kamp
107. de Groote Kamp (1697, 1707)
108. de Dam (2x)
109. Bongaerderstraat (1697, 1707)
110. Op Roer (de Ruard, 1550, 1697)
111. Kemeling
112. de Polder
113. de Wijer (ten Oosten van beide Dammen)
114. Puttersweide (zie Puttershof, 13e eeuw)
115. op de Thienschuur
116. Aan 't Veld
117. Reijsbroek
118. Eetsenderbroek
119. Aan 't Boske
120. Thommerweide (Bensenraderhof, afgebrand Franse Rev.)
121) deze nos. zijn niet gebezigd dus
122) kunnen vervallen omdat ze de
123) namen hebben aan, voor, of
124) achter de straat of weg)
125. Stegelenpad
126. Drijf of Dreef (1695, 1704, thans Gatske)
127. Kleine Dreef (1697, 1707)
128. Kirckegatske (idem)
129. Hemelpeetgen
130. Uilenpeetgen (1697, 1707)
131. Coulmondsbeemde
132. Op den Coub (1667, 1707)
133. op den Hollandsche berg (Haanderheijde, processtuk)
134. op de Quabeek (Quadbeekgrub, Quadbeekpad)
135. Maargatske
136. Putterdaal
137. Blauwpaadje
138. aan de Zwerfsteen
139. Aan het Lijkenhuisje (vervallen)
140. Kapittelslandt (1697, 1707, 1729, zie proces Kapittel Aken)
141. Op den hof van Aken (1697, 1707)
142. Kapellaanelant (1556)
143. Aan die Almen
144. 't Broek (Overbroek)
145. Tussen de wegen (1697, 1707)
146. Roerpad
147. Eetzenderbroek
148. Roergewande
149. Capelleland (1552, 1750)
150. Roeterberg
151. Aan gen Eijnde (1554, 1556)
152. in ghen Gart (tuin, 1552, 1560)
153. aen die Bingelradergewande (idem)

154. het Panhuis (idem)
155. in de Borgel (idem)
156. aen de Hegghen (idem)
157. Roermolen
158. Etzendermolen (Etzenradermolen)
159. Aarde Wal (± 1570, 1630, Schans)
160. Kasteel Roer (1697, ook vroeger)
161. Kasteel Ridder Bock (idem)
162. Puttershof (idem)
163. Wijngaartshof (Brockaertshuefke)
164. Roode beek
165. Overslag (afslag, aafslaag)
166. Weg Heerlen—Roermond over Zelfkant
167. Palendam Rode beek

A	Susterzelervalderen	1707, 1770
B	Cruijsvalderen	idem
C	Stegenvalderen	idem
D	Etsenradervalderen	idem
E	Grachtervalderen	idem
F	Veltervalderen	1707, 1764
G	Broeckvalderen	idem

† Kerk

UBACH OVER WORMS

en zijn historische samenhang met

THORNS UBACH

1. *Ubach over Worms als helft van een oud geheel.*

ONDER de gemeenten van de oostelijke mijnstreek is er één, waarvan de naam voor velen soms een raadsel vormt. De naar Nederlandse maatstaf ietwat vreemde schrijfwijze — in deze vorm eigenlijk pas in omloop gebracht na het ontstaan van het koninkrijk — kan in taalkundig opzicht weinig gelukkig worden genoemd. Zeer zeker als men de jongere naamgeving ook vergelijkt met die van vóór de Franse overheersing. Het huidig gemeentegebied werd toen gewoonlijk aangeduid als Overworms Ubach of Ubach over de Worm.

De gemeente van nu, met haar rond 10250 inwoners, verdeeld over Waubach, Rimburg, Groenstraat, Lauradorp, het z.g. Spaans Kentje langs de oostelijke rand van Nieuwenhagen en Abdissenbosch, is de in 1814/15 bij het jonge koninkrijk gebleven helft van een zeer oud territorium. Reeds eeuwen lang had dit behoord tot de zuidelijke Nederlanden; in de oorkonden treft men het aan onder de namen: Hubach, Ubac, Ubeycke, Ubek en Ubich. De plaatsnaamkundige duiding laten we hier rusten. Hier en daar soms gelegde samenhang met de stam der Ubiërs moet in elk geval worden verworpen. [1])
De andere helft van het middeleeuws bestuursgebied werd in 1815 toebedeeld aan het nieuwe Pruisen. Hierdoor kwam de plaats waaraan het gebied zijn naam ontleende — als zetel van schepenbank en leenhof of mankamer voor beide helften — ook in een nieuw staatsverband.
Rond zijn mijn „Carolus Magnus" is het Duitse Ubach na 1912 tot grote bloei gekomen, als centrum van de buurgemeente Uebach-Palenberg met haar 23000 inwoners.

Hoe verleidelijk ook in geschiedkundig opzicht — om de relatieve veel-

heid van verschijnselen uit de voortijd — zal in deze bijdrage niet worden ingegaan op hetgeen betrekking heeft op het allervroegst verleden. Slechts terloops wordt melding gemaakt van een der oudste bewijzen voor de aanwezigheid van de mens in dit gebied, reeds in de laatste tussen-ijstijd; de voor de Nederlandse prae-historie als zeer belangrijk beschreven vuistbijl van Ubach over Worms. [2] De Duitse litteratuur kent twee dergelijke exemplaren uit de naaste omgeving, genoemd naar het iets noordelijker gelegen Geilenkirchen.
In dit artikel wordt ook niet stilgestaan bij de overvloed aan Romeinse verschijnselen rond de Rimburgse Worm-passage — belangrijk element van de bekende heerbaan uit de vier eerste eeuwen van de jaartelling — en haar samenhang met de historie van Romeins Heerlen.
De voor onze bijdrage beschikbare ruimte zullen we in haar geheel bestemmen voor een andere periode uit de geschiedenis van het huidig gemeentegebied.
Om meer dan één reden lijkt het wenselijk en verantwoord, aandacht te vragen voor de vroeg middeleeuwse oorsprong en latere ontwikkeling van het bestuurlijk geheel, dat eerst in het begin der vorige eeuw uiteenviel na een gemeenschappelijke geschiedenis die nu rond negen eeuwen geleden begon.
Nog afgezien van de lange lotsverbondenheid, moet het in historisch opzicht opmerkelijk worden genoemd, dat het gebied in al die eeuwen slechts één souvereiniteit gekend heeft. En nog wel een oppergezag, dat uitsluitend heeft berust in de hand van vrouwen.
Tot de Franse tijd is het gebied in zijn geheel — de schepenzetel Ubach en het van daaruit gezien over de Worm gelegen, dus Overworms Ubach — de zuidelijkste buitenbezitting geweest van de in het jaar 992 gestichte abdij van Thorn. De lotgevallen van dit domein — in het verder verloop van de tekst noemen we het Thorns Ubach — en die van zijn onderdanen, zullen het thema vormen van dit artikel.

2. *Wanneer werd het gebied rond Ubach Thorns bezit?*

Uit hetgeen volgt zal duidelijk worden dat het verleden van Thorns Ubach om meer dan één reden belangstelling waard is. Niet het minst ook wijl een draad kan worden teruggewikkeld die het moderne heden bindt aan de vroege middeleeuwen. Daarbij zal bijvoorbeeld ook blijken welk belangrijk aandeel het oud abdijgebied gehad heeft als bindend element bij de wording van de rijksgrens in deze uithoek van Zuid-Limburg, de oostrand van de Oude Mijnstreek.

Wie grondig speuren wil naar het hoe en wanneer, de feitelijke oorsprong dus van de samenhang Ubach—Thorn, zal spoedig kunnen constateren, dat dit thema in het verleden buiten de aandacht is gebleven. Ondanks ijverig zoeken lukte het in elk geval niet, hierover iets in de litteratuur te vinden.
Het is wel een gelukkige omstandigheid, dat voor de geschiedenis van

de abdij Thorn in haar geheel beschikt kan worden over een rijke bron van informaties. In de jaren 1889 en 1899 bezorgden Jozef Habets en A. J. A. Flament hun uitgave van de archieven van het kapittel. [3]) Ze maakt melding van niet minder dan 2124 titels en overbrugt voor het gebied van Ubach een tijdvak van meer dan zes eeuwen, nl. van vóór 1172 tot het jaar 1800. Het werk op zich geeft geen antwoord op de vraag van de onderzoeker: wanneer, bij welke gelegenheid of op welke wijze is de verbondenheid ontstaan?
Wijl het oudste hier van belang zijnde document — een originele oorkonde uit 1172 — reeds schikkingen bevat van de zijde der abdis, op basis van een voordien reeds bestaande toestand binnen het gebied Hubach, dat ze aanduidt als staande onder haar zeggenschap, moet het tijdstip van verkrijging liggen binnen de honderdtachtig jaar die begrensd worden door de stichting van 992 en het jaar 1172.
Wij menen gronden te kunnen aanvoeren voor de stelling, dat Thorn het gebied reeds heeft ontvangen bij de oprichting, of op een tijdstip dat er vlak bij moet liggen.

3. *Stamde Thorns Ubach uit na-karolingisch rijks- of koningsgoed?*

Het vrouwenstift van Thorn werd in 992 opgericht door Ansfried, graaf van Hoey en Teisterbant en zijn echtgenote Hilsondis of Hereswith, gravin van Streijen. Na het overlijden van Hilsondis ontving Ansfried de priesterwijding en werd daarna bisschop van Utrecht. Als zoon van de graaf van Leuven en Gerberga, de dochter van de Lotharingse hertog Karel was hij van karolingische herkomst. Geboren rond 940 kreeg hij zijn eerste vorming van de Trierse aartsbisschop Rodbertus; na 956 verbleef hij aan de domschool van de Keulse aartsbisschop Bruno, de broer van Otto de Grote. Bij de keizertochten is Ansfried tot drie keer toe — in 961, 963 en 972 — als lid van het naaste gevolg meegegaan naar Italië. Als metgezel van de Ottoonse keizer hierdoor reeds een van de voornaamste edelen van zijn tijd, werd hij verrijkt met omvangrijke delen van Nedermaasland. Dit geschiedde volgens de oorkonde „met alle toehorigheden, bestaande uit gronden en gebouwen, bebouwde en onbebouwde akkers, uit velden, weiden, beemden, bossen, jachtvelden, wateren en waterlopen, visserijen, begane en onbegane wegen, uitgangen en toegangen, betwiste en onbetwiste eigendommen en alle andere gerechtigdheden" en wel op zodanige wijze „dat onze getrouwe graaf Ansfried over dit alles vrij mag beschikken, en alles mag verkopen, wegschenken of ruilen, of ermee mag doen wat hij wil." Reeds tevoren was de graaf in het bezit van uitgestrekte gebieden en beneficiën. De jonge abdij — met aan het hoofd de dochter van de stichters, Benedicta — kreeg, naast rijke schenkingen uit het bezit van Ansfried, door Hilsondis ook alles overgedragen wat deze de erfenis noemt van haar voorvader koning Swentibold. [4]) Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd, dat het stichtingsgoed van het stift afkomstig was uit na-karolingisch rijksdomein en koningsgoed, dank zij de persoonlijke achtergronden van beide stichters.

Voor de verkrijging van dergelijk goed uit de jaren vlak na de oprichting is er nog een derde mogelijkheid. Onder de vroegste bezittingen kan nog dergelijke inbreng schuilgaan, afkomstig van de opvolgers van Benedicta, die reeds rond 1010 overleed. Deze vroegste abdissen — redelijkerwijs ook wel afkomstig uit de eerste families van hun tijd — zijn slechts met hun voornamen bekend. Zo is er rond 1011 een Gerberga.
Beziet men de spreiding van het oude abdijgoed naar zijn aardrijkskundige ligging, dan is er reeds dadelijk iets merkwaardigs. Buiten het kerngebied westelijk van Roermond — de streek rond Thorn met als centrum de abdij — lagen ook al de andere bezittingen ten westen van de Maas. Verspreid over het grondgebied van het tegenwoordige Noord-Brabant, reikten ze tot ver achter het later tot stad gegroeide Breda, tot in de omgeving van Antwerpen en het land van de huidige Biesbosch.
De opmerkelijke uitzondering, door zijn afwijkend zuidelijke ligging en als enige bezitting oostelijk van de Maas, vormde het Thorns bezit aan beide oevers van de Worm.
Reeds hierom, om zijn afwijking in het groter verband, vormt de vroege aanwezigheid van dit abdijdomein een prikkel tot nader onderzoek. Ging ook dit schuil in de slechts vaag — in algemene termen — aangeduide stichtingsgoederen? Is het soms afkomstig uit voorheen in deze omgeving aanwezig na-karolingisch rijks- of koningsgoed?
In hetgeen volgt wagen we een poging, deze vragen bevestigend te beantwoorden.

Van elders is bekend, dat de voor de latere geschiedenis zo belangrijke rijks-of koningsgoederen veelal gevonden worden in het bereik van de oudste hoofdwegen. Ligt er wat dit laatste betreft reeds een aanwijzing in de vroeger genoemde heerbaan, zo is nog een markanter punt waarvoor we hier aandacht willen vragen. Er is nl. een geschreven bron die de aanwezigheid van karolingisch goed bewijst voor de allernaaste omgeving. En dit nog wel in het centrale deel van het Thorns bezit, het gebied bij de oude kruising van de hoofdweg met de Worm. Het document in kwestie wijst naar het 1 km. noordelijker gelegen Palenberg, de plaats die in een jonger verleden mede-naambepalend werd voor de Duitse buurgemeente Uebach-Palenberg.

4. *Karolingisch Palenberg en zijn doopkapel.*

De oorkonde is gedateerd op 20 juni 867 en heeft betrekking op een ruiling van bezittingen, tussen Lotharius II en Otbert, een vazal van de Gulikse graaf Matfried. Het gaat onder meer over goederen die gelegen zijn „in villa Palembach". [5])
Alvorens in te gaan op hetgeen gezegd wordt in de oorkonde zelf, enige bijzonderheden over een andere zijde van de geschiedkundige belangrijkheid van dit oude Palembach (1264: Palenbach, 1485: Paelenbach, 1536: Palenberg).
Enkele jaren geleden kwamen over zijn vroegst verleden opmerkelijke

bijzonderheden aan het licht. Om hun speciaal karakter moeten ze zonder meer ook belangrijk worden geacht voor de regionale geschiedenis in ruimer verband. Niet het minst ook om hun betekenis op het punt van een nog altijd vrij duister onderdeel, nl. het feitelijk verloop van de kerstening in deze streken.

Omvangrijke opgravingen in en om het kerkje van Palenberg, door de dienst van het „Rheinisches Landesmuseum, Bonn", hebben hierover in 1957 een aantal nieuwe gegevens verschaft. [6]) De bevindingen samenvattend werd gerapporteerd, dat het stenen kerkje gebouwd moet zijn in de 11e eeuw en wel op de plek, waar reeds in de 8e eeuw een doopkapel was opgericht, geheel gebouwd uit hout, met een grondvlak van ca 6× 9 meter. Deze laatste bleek gestaan te hebben midden op een laat-frankische begraafplaats, waarvan het onderzoek had aangetoond dat ze doorlopend in gebruik geweest is sedert de 7e eeuw. De wijze van begraving, in kisten, zonder bijgaven, georiënteerd, leverde voldoende aanwijzingen voor het christelijk karakter van de dodenakker.

Beneden de vloer van het tegenwoordig kerkgebouw, in het midden van het grondvlak van de oudere houten kapel, vonden de Bonner oudheidkundigen ook de doopplaats terug, in de vorm van een achtzijdige piscine. In het verslag van de opgraving wordt dit type doopinrichting een overgangsvorm genoemd tussen het vroeg-christelijk doopbekken van in feite Romeinse oorsprong en het latere doopvont uit de vroege middeleeuwen. Terwijl hier met de spade van de onderzoeker een van de oudste bronnen voor het geloofsleven van deze streek werd blootgelegd — wellicht de doopplek van de verre omgeving langs de oude hoofdweg — vond ook een de eeuwen door in de streeklegende vastgehouden overlevering een treffende ondersteuning. De bouw van het Palenbergse kerkje schreef het volksverhaal in dit deel van het Wormdal altijd toe aan Karel de Grote. Dat het — in de oudste vorm — in zijn tijd werd opgericht heeft het moderne onderzoek in elk geval bevestigd.

Ongetwijfeld was het kerkje uit de 9e eeuw het godsdienstig centrum van het karolingisch landbouwdomein rondom, waarover de oorkonde van Lotharius II spreekt. Hier volgt het gedeelte van de tekst, dat voor de zaak waarom het gaat belangrijk is:

„Dedit Otbertus ad partem fisci nostri in comitatu Juliacensi in comarca Bardunbach curtilem cum arboreta unum...., et in villa Palembach curtilem unum, ac in terram arabilem et prata jugera XX et molendini loca duo et de silva jugera XXX....."

Nu kan uit de tekt niet worden opgemaakt welke omvang de „villa Palembach" had vóór de toevoeging van de van Otbertus afkomstige hoeve; betrof het een vroenhofverband, was ze meer of minder? Hierdoor is het moeilijk het begrip „villa" om te zetten in de meest passende tegenwaarde naar Nederlands spraakgebruik. In de vertaling die volgt, wordt een middenweg bewandeld: het begrip „villa" wordt er in weergegeven door het woord „goed":

„Otbertus stond ten behoeve van ons domein in het graafschap Gulik af: In het gebied van Bardunbach (= Bardenberg) een hoeve met de boom-

gaarden...., en in het goed Palembach (= Palenberg) een hoeve, 20 jugera akkerland en weiden, twee molenplaatsen en 30 jugera bosterrein...." (De moeilijk te vertalen oude vlaktemaat jugerum/jugera stelt de oppervlakte van een stuk land voor, dat met een koppel ossen op één dag kon worden omgeploegd.)
Uit het voorafgaande moet worden geconcludeerd, dat er, met Palenberg als centrum, in de 9e eeuw een omvangrijk domeingoed voorhanden was in de streek waar we straks de abdij Thorn zullen aantreffen als eigenaresse van een uitgestrekt gebied, dan echter met als centrum Ubach. Of de twee molenplaatsen van de oorkonde identiek zijn met de twee molens die Thorn in het gebied zal blijken te bezitten, moet uit de aard der zaak in het midden worden gelaten. In elk geval is de overeenkomst toch wel frappant.
Het feitelijk gegeven over de twee molenplaatsen en de twee molens — waarover later — noopt tot een randbemerking. Ze betreft de molenbedrijvigheid zelf bij Palenberg/Ubach, in samenhang met de in het verleden niet opgehelderde herkomst van een geslacht uit dezelfde omgeving. We bedoelen de familie Mulenbach/Mulrepach/Mulrepesch/Molrebeys/Mulrepas, die in de loop der 13e eeuw plotseling een bepaalde reputatie verwierf, vanuit haar in het hart van het abdijgebied genestelde versterking bij de Wormbrug. We zijn de mening toegedaan dat haar oorsprong gezocht moet worden in de hiervoor genoemde molenbedrijvigheid. Voor zover het hier geopperde geacht wordt af te wijken van de uit „Die Rimburg" van H. Hanssen verkregen indruk, mag er op worden gewezen dat zijn stamtafel van het geslacht Mulrepas nog minder dan driekwart eeuw overbrugt. Ze beslaat slechts de tijd van 1253—1323. [7]) Daarbij valt het op, dat de schrijver de publicatie Habets-Flament over de Thornse archieven blijkbaar ongebruikt liet. In zijn „Quellen" op blz. 5/6 wordt ze niet vermeld.
Op blz. 69 zegt Hanssen: „Von dem Stammvater des Geschlechtes, (Mulrepas) von dem Gründer der Rimburg, meldet keine Chronik des 12. Jahrhunderts".
En aan het slot van dezelfde alinea schrijft hij: „Dieser Nahme ... ist eine Zusammenstellung aus Mülre (Mühle) und Pach (Bach), also gleichlautend mit Mühlenbach".
Feitelijk is het jammer dat de schrijver van „Die Rimburg" de Thornse documentenverzameling niet benut heeft.
Was dit wel het geval geweest, dan zou hij op een zelfs nog hoger te waarderen plaats dan de vermelding in een kroniek — en bovendien reeds ruim driekwart eeuw vóór zijn eerste Mulrepach, van 1253 — nl. in een originele oorkonde van het jaar 1172 een Mulenbach hebben aangetroffen. En deze zou hij daar hebben vermeld gevonden als woonachtig in het abdijgebied Ubach en staande onder de zeggenschap van de abdis van Thorn.
De vraag zou kunnen worden opgeworpen: is er bij de Derde Kruistocht onder het groot getal deelnemers uit deze streken een Mulenbach geweest? Naamsontwikkeling bij het nageslacht — van Mulenbach naar

Mulrepas — zou dan gezien kunnen worden als een symbolische groei uit de sfeer van het ridderlijk handelen naar de riddermatigheid zelf. Het stellen van de vraag heeft zijn grond; de Mulenbach uit de akte van 1172 trad daar op in een zaak die betrekking had op Godfried van Heinsberg. En deze Heinsberger wordt genoemd als een van de 607 ridders uit deze streken die zich in 1188 onder de kruisvaan schaarden van keizer Frederik Barbarossa. [8])

Belangrijker dan het antwoord op de hier opgeworpen vraag is echter de feitelijke inhoud van het document uit 1172.

Daaruit zal duidelijk blijken, dat de abdij reeds op dat tijdstip van de vroege middeleeuwen handelend optreedt in haar bezitting aan de oevers van de Worm.

Afb. 1.

5. *Thorns Ubach verschijnt in twee 12e-eeuwse bronnen.*

Aan de oorkonde van het jaar 1172 — een fraai perkament in het Maastrichtse Rijksarchief — hangt het groot abdijzegel, in was. [9]) (*Zie de reproductie, afb. 1.* Een bepaald detail van het zegelbeeld, de door de H. Maagd gehouden leliescepter, kan nu nog dagelijks worden teruggevonden in het gemeentestempel van Ubach over Worms. Bij de verlening van het gemeentewapen — in 1931 — werd deze leliescepter in gestileerde vorm er in overgenomen als symbool van de historische samenhang van het huidig gemeentegebied met de vroegere abdij van Thorn.)
De inhoud van de oorkonde is op de eerste plaats belangrijk, wijl het omvangrijk landbouwdomein uit de omgeving van Ubach/Palenberg er opnieuw in te voorschijn komt. Nu echter duidelijk kenbaar als bezitting van het Thornse vrouwenstift.
Bovendien verschaft de tekst interessante inlichtingen voor de kennis van het historisch landschap; hij geeft namen van bewoners van hoeven of gehuchten. Niet enkel voor het gebied zelf, doch ook voor het aangrenzende van Geilenkirchen/Heinsberg.
Het stuk levert voldoende grond voor de conclusie, dat het kerkelijk zwaartepunt van de omgeving verschoven is, vanuit het laat-frankisch in het dal gelegen Palenberg naar het hoger gesitueerde Ubach. Van dit laatste vermeldt de oorkonde de naam van de pastoor. In parochieel opzicht schijnt het oude doopkerkje in de tussentijd te zijn teruggevallen naar een ondergeschikte positie. De oudste lijst der parochies van het aartsbisdom Keulen, het „Liber Valoris" van rond 1300, noemt Palenberg afhankelijk van de parochie Vrelinberg (= Frelenberg). [10])
Ook profaan gezien blijkt er in de tussentijd iets te zijn veranderd. Samen met de in het Wormdal, tegenover Ubach, gelegen lenen: Valckerhofstadt, Mariënberg en Frelenberg is het dorpje Palenberg waarschijnlijk reeds vroegtijdig opgegaan in het z.g. Geilenkirchener Landje, dat omstreeks 1170 bezit was van de heren van Heinsberg; met hun erfenis kwam het in 1484 onder het hertogdom Gulik. [11]) In deze ontwikkeling ligt de oorsprong van iets wat in later eeuwen bestendigd bleef in het Wormdal noordelijk van Rimburg: naast een op middeleeuws Brabant georiënteerd Ubach een Guliks Palenberg. Of in verder perspectief gezien: tussen Valckerhofstadt en het Brunssummer heidegebied bij de Brandenberg het ontstaan van de grenslijn voor Thorns Ubach en Gulik, na 1815 bestendigd als rijksgrens tussen het Nederlands koninkrijk en Pruisen.

De feitelijke inhoud van de akte van 1172 heeft generlei betrekking op verandering van bezitsverhoudingen uit de territoriale sfeer. Ze handelt enkel over een persoon, en wel een vermoedelijk uit de omgeving van Ubach afkomstige dienstvrouw, een z.g. ministeriale. Deze is als horige afhankelijk van de kerk van Geilenkirchen. De heer van Heinsberg, Godefridus verklaart dat hij deze dienstvrouw Adeleida heeft ontbonden van haar Geilenkirchense verplichtingen. Hij schenkt haar aan de kerk van de abdis te Thorn. De vrouw is daarheen begeleid door zijn gevol-

machtigden: Theodoricus van Thudern en Heribert van Beggendorph. Voor het Thornse altaar heeft Adeleida haar eed van trouw afgelegd jegens de kerk en evenzo jegens de abdis. Volgens de gewoonten van de vroege middeleeuwen, met hun ingrijpende horigheidsverhoudingen, ook voor de persoonlijke sfeer, volgen dan een aantal regelingen die zich op de toekomst richten. Ze hebben ook betrekking op een eventueel huwelijk van de minsteriale en op de status van de daaruit geboren kinderen. Deze zullen horig blijven, uitgezonderd de laatst geboren zoon of dito dochter.
Aan het slot van de oorkonde verschijnen de namen der getuigen. Als uit het abdijgebied van Ubach afkomstig worden genoemd: „Otto, priester en pastoor van de kerk. Theodorus van Trinhusen, Gerlacus van Mulenbach. Heribordus van Gozlo en Hugo en nog andere personen over wie wij zeggenschap hebben", zoals de abdis Odilia in de oorkonde laat neerschrijven („et alii quam plures ad nos pertinentes").
(Het Trinhusen van de akte is het tegenwoordige Drinhausen, Gozlo is identiek met het, onder Ubach grotendeels verdwenen, Götzelbos (= Gürtzelbusch). Volgens Quix lag Mulenbach aan het door Ubach stromende beekje, dat bij Palenberg in de Worm valt. Met Weienberch, Stegh en Birckt wordt het als Molenbaich nog één van de vier grote lenen van Ubach genoemd in de registers van de Mankamer uit de jaren 1608—1657.) [12]

Naast de oorkonde van 1172 is er nog een ander document van ongeveer dezelfde tijd. Mogelijk is het nog iets ouder; het is ongedateerd en Habets noemt het 12e eeuws. [13] Het gaat weer over een dienstvrouw, die van zich zelf zegt: „dat ik, Regewidis, afkomstig uit het goed Ubach genaamd, en eens door mijn ouders afgestaan, aan het altaar van de H. Maria van de kerk van Thorn toebehoor en hiertoe in een dergelijke rechtsverhouding sta, dat al mijn mannelijke nakomelingen jaarlijks drie keulse denariën, de vrouwelijke echter drie keulse oboli aan voornoemd altaar moeten betalen.... Bij overlijden echter moet op grond van het recht dat afliph wordt genoemd, het beste paard dat in hun bezit is worden afgestaan. Indien zij echter geen paard hebben, moet een gewoon kleed, het beste dat zij in leven hebben gebruikt, worden afgestaan." (Van hooggeachte zijde ontving ik — mede als verificatie van de vertaling uit de latijnse tekst — bij de hier aangehaalde formuleringen de navolgende notitie: De betaling van de denariën en de oboli is de voldoening van de hoofdcijns welke door horigen verschuldigd was. De term „het recht dat afliph wordt genoemd" is geen normale rechtsterm. Bedoeld is het recht van de heer, in het geval van overlijden — aflijvigheid — van een horige, op diens roerende bezittingen (heergewade en gerade, voorts het vee). Dit recht blijkt in de 12e eeuw in het gebied van de abdij van Thorn reeds te zijn verzacht tot het recht op de keurmede: één roerend stuk ter keuze van de heer, gewoonlijk het beste stuk vee.)
De twee hier besproken oorkonden vormen met vier andere documenten — die handelen over algemene onderwerpen elders — de zes oudste ori-

ginelen uit de in het geheel 2124 nummers tellende verzameling Habets/Flament.
Wij menen te mogen stellen, dat de twee stukken — ook gelet op de eruit blijkende gevestigde verhoudingen — beschouwd kunnen worden als klare symbolen van een reeds geruime tijd te voren bestaande toestand. Met andere woorden: in 1172 moet er in Thorns Ubach een gevestigde situatie geweest zijn, waarvan de oorsprong reeds geruime tijd moest terugliggen.
Op het bestaan van een afgerond geheel wijst ook het voorhanden zijn van een eigenkerk met pastoor.
Bezits- en rechtsverhoudingen in hun geheel overziend, dringt zich het vermoeden op dat Thorn wellicht reeds kort na, of ten tijde van zijn eigen oprichting het kerkgebied Ubach onder de hoede heeft gekregen. Wellicht heeft het zich ongeveer gelijktijdig van deze taak gekweten met een ander erfgenaam van karolingisch domeingoed langs de oude hoofdweg, iets meer naar het westen. We bedoelen Udo van Toul en de bekende pauselijke kerkwijding te Voerendaal in 1049. [14]) Zelf levend volgens de Benedictijnse regels, is Thorn zeer zeker betrokken geweest bij het van Luik uitgaand godsdienstig réveil van die tijd. Overigens menen we ook in het feit, dat de kerk van Ubach vanaf het begin St. Dionysius tot patroon had, een zoveelste aanwijzing te zien voor het oorspronkelijk karakter van de omgeving. De toewijding van een gebied aan deze heilige wordt elders — o.a. wat Asselt betreft — beschouwd als bewijs van karolingische herkomst. [15]) Wij tekenen hierbij nog aan, dat het in tegenstelling met Palenberg tot parochierecht gekomen Frelenberg eveneens aan St. Dionysius was toegewijd.
Ter versterking van de stelling dat Thorns Ubach zijn oorsprong moet hebben in een vroege schenking van een groot gebied ineens, zouden we nog een ander bewijsmiddel willen toevoegen. Dit kan gehaald worden uit een tegenstelling.
Evenals die op de westelijke oever van de Worm, vormden ook de abdijgoederen oostelijk van het riviertje een gesloten geheel. Binnen een duidelijke begrenzing — waarover later — lagen daar Ubach, Drinhusen, Stegh, Birck, Hoverhof, Weyenberg, Holthousen, Götzel en Bosscheln. Hun afgeronde aaneengeslotenheid vormde een duidelijke tegenstelling met de structuur van het in zuidelijke richting aangrenzend vroegmiddeleeuws bezit van de abdij Kloosterrade/Rolduc. Ook dit lag in belangrijke mate oostelijk van de Worm. Het omvatte daar de plaatsen 's-Hertogenrade, Merkstein en Afden. De toestand was er echter zodanig, dat niet alle er gelegen vaste goederen onder de jurisdictie van de abt vielen. Tot Kloosterrade behoorden slechts belangrijke enclaves. [16]) Deze van het Thorns bezit sterk afwijkende geaardheid is veroorzaakt door haar andere wijze van verkrijging. In de eerste tijden na de stichting van 1104 is het aan Ailbertus geschonkene — vooral aan de overzijde van de Worm — vergroot met een aantal verspreide aanwinsten. Ze werden verkregen door aankoop, uit inbreng van kloosterlingen en schenking door edelen. In de lijsten bij de studie van dr. P. C. Boeren: „Het

grondbezit der Abdij Rolduc in de jaren 1104—1300" [17]) treft men niet minder dan 33 van dergelijke verkrijgingen aan die — aan de hand van hun oude plaatselijke benamingen — met zekerheid kunnen worden thuisgebracht in het gebied oostelijk van het riviertje, ten zuiden van het Thorns domein. Al deze aanwinsten verwierf Rolduc in de jaren tussen 1106 en 1226. Het duidelijk verschil tussen de twee gebieden, voor wat betreft de samenhang naar binnen, menen we te mogen zien als verder bewijs voor de Thornse verkrijging van een omvangrijk domein ineens.
(In het raam van hetgeen onszelf hier bezig houdt, dient bij een bepaald punt van genoemde studie een aantekening te worden geplaatst. Er moet nl. op worden gewezen, dat de door de schrijver gegeven kaarten I en VIII, ten opzichte van het hier beschreven gebied, een storende onjuistheid bevatten. Op beide kaarten staat te Waubach een kerk aangegeven die in de jaren 1100—1300 bediend of verleend zou zijn door de abdij Rolduc. Voor zover de schrijver hierop in een latere publicatie niet corrigerend zou zijn teruggekomen — hetgeen wij niet konden achterhalen — moet worden opgemerkt dat Waubach vóór 1700 nooit een kerk of kapel heeft gehad en dat Rolduc er nimmer belast was met de zielzorg.)

6. *Oude grenzen en hun oorsprong.*

Afgezien van haar bewijskracht voor de hoge ouderdom van het Thorns bezit op beide oevers van de Worm, levert de tekst van de oorkonde van 1172 ook aanwijzingen voor de gebiedsbegrenzing. De twee verdragsluitende partijen brengen ieder hun eigen groep getuigen mee uit de aangrenzende gebieden. De voor de abdis uit haar domein afkomstige werden reeds vermeld.
Aan de zijde van de Heinsbergse contractant verschijnen o.m. als raadslieden en getuigen: Gozwinus, priester en pastoor van de kerk van Geilenkirchen, Meinherus van Tripz en Heribertus van Beggendorph.
In het schoonschrift van de Thornse schrijfkamer van 1172 treft men hier de afbakening aan tussen de twee woongebieden van de respectievelijke onderhorigen. Hier wordt de begrenzing zichtbaar die in later eeuwen, tot aan de Franse tijd, in het gebied achter Ubach — zuidelijk van Geilenkirchen en westelijk van Beggendorf/Baesweiler — stand zal houden als staatkundige scheiding tussen het duitstalige hertogdom Gulik en het brabants-nederlandse Land van 's-Hertogenrade. Van dit laatste vormde de schepenbank Ubach, met Overworms Ubach, sinds de 13e eeuw de noordelijke uithoek, met in haar rug de Gulikse enclave Eygelshoven.

De westelijk van de Worm gelegen helft van het Thorns bestuursgebied — het huidig Ubach over Worms — omvatte, eveneens in aaneengesloten ligging: Brochusen (Broekhuizen en Over-Broekhuizen), in het tegenwoordig spraakgebruik medebegrepen in de wijknaam Rimburg, Vulenbach (aldus reeds genoemd in 1217) nu genaamd Op de Hoven, Groen-

straat, Waubach (1372: Waubagh, 1529: Woudbach), Abdissenbosch (1425: Ebdissen busch), de hof Ter Waerden, tussen Vulenbach en Waubach, en enige hoeven aan de grens van Nieuwenhagen, in het gebied dat sedert de 17e eeuw 't Spaans Kentje heet.

De zuidgrens van Overworms Ubach — met het Terheiden/Gulikse Eygelshoven — begon in het Wormdal, iets noordelijk van de plek waar binnen middeleeuws Eygelshoven de Koilgroven-Hof (Kolverenhof) lag. Vandaar liep ze in vrijwel rechte lijn naar de hoogten tegenover het dal van de Strijthagerbeek, [18]) naar een punt — nu ca. ¾ km. noordwestelijk van de mijn Laura — waar de grens bereikt werd van het Heerlen/Nieuwenhaagse gebied en daarmee de scheiding met het Overmaasland Valkenburg.
(De hier beschreven vrijwel rechte zuidgrens bestaat nog tot vandaag. Nu is ze de gemeentegrens tussen Ubach over Worms en Eygelshoven. We menen grond te hebben voor het vermoeden, dat deze grensvorming nog tot een ouder verleden teruggaat. In de staande wand van de grondsleuf waarin destijds de gasbuizen tussen de Staatsmijnen en die van Alsdorf werden neergelaten, constateerden we de aanwezigheid van een Romeins wegprofiel. Het bevond zich ca 1 m. onder het maaiveld, op de plek waar gemeentegrens en sleuf elkander kruisten, en wel met een zodanige snijdingshoek dat het beloop van gemeentegrens en wegprofiel blijkbaar samenvielen. Gelet op de bekende rechtlijnigheid van de oudste Romeinse wegen wordt terloops vermeld, dat in het verlengde van het hier geconstateerde, onder Schaesberg, oostelijk van de steenfabriek Russel, een soortgelijk wegfragment is aangetroffen. [19]) Met een andere Romeinse vondst aldaar [20]) en de vindplaats van een aantal oudheden nabij het Heerlens sanatorium bezien in elkaars verlengde, bestaat er op zijn minst een merkwaardige toevalligheid. In verband met de nog steeds bestaande twijfel over het juist beloop van de oude Romeinse baan tussen het centrum van Romeins Heerlen en het Wormdal bij Rimburg, gaan de gedachten vanzelf uit naar een bepaalde samenhang. Ook wijl het traject oostelijk van Heerlen — in tegenstelling met dat tussen Heerlen en Maastricht — tot heden niet de aandacht gekregen heeft die het verdient, lijkt hier een punt aanwezig dat nader onderzoek waard is.)
Van het raakpunt met Heerlen-Valkenburgs gebied liep de Thornse grens in noordwestelijke richting verder langs het z.g. Spaans Kentje, en westelijk van tegenwoordig Lauradorp, Waubach en Abdissenbosch, naar het hoge middendeel van de Brunssummerheide, rondom de z.g. Brandenberg. Deze oeroude westgrens van Overworms Ubach — in de hertogelijke tijd aldus ook de scheiding van de twee Overmaaslanden van Valkenburg en 's-Hertogenrade — kreeg na het Partage-Tractaat van 1661 het karakter van een staatsgrens. Ze werd de scheidslijn tussen Staats-Hollands Heerlen (en het daaronder ressorterend Nieuwenhagen) en Spaans Ubach. Voor de Nieuwenhaagse bevolking kreeg de grens zelfs betekenis op religieus gebied. Korter dan een steenworp van hun dorpsrand bouwde men een Nieuwenhaags kerkje op Overworms territoir, het nu nog aan-

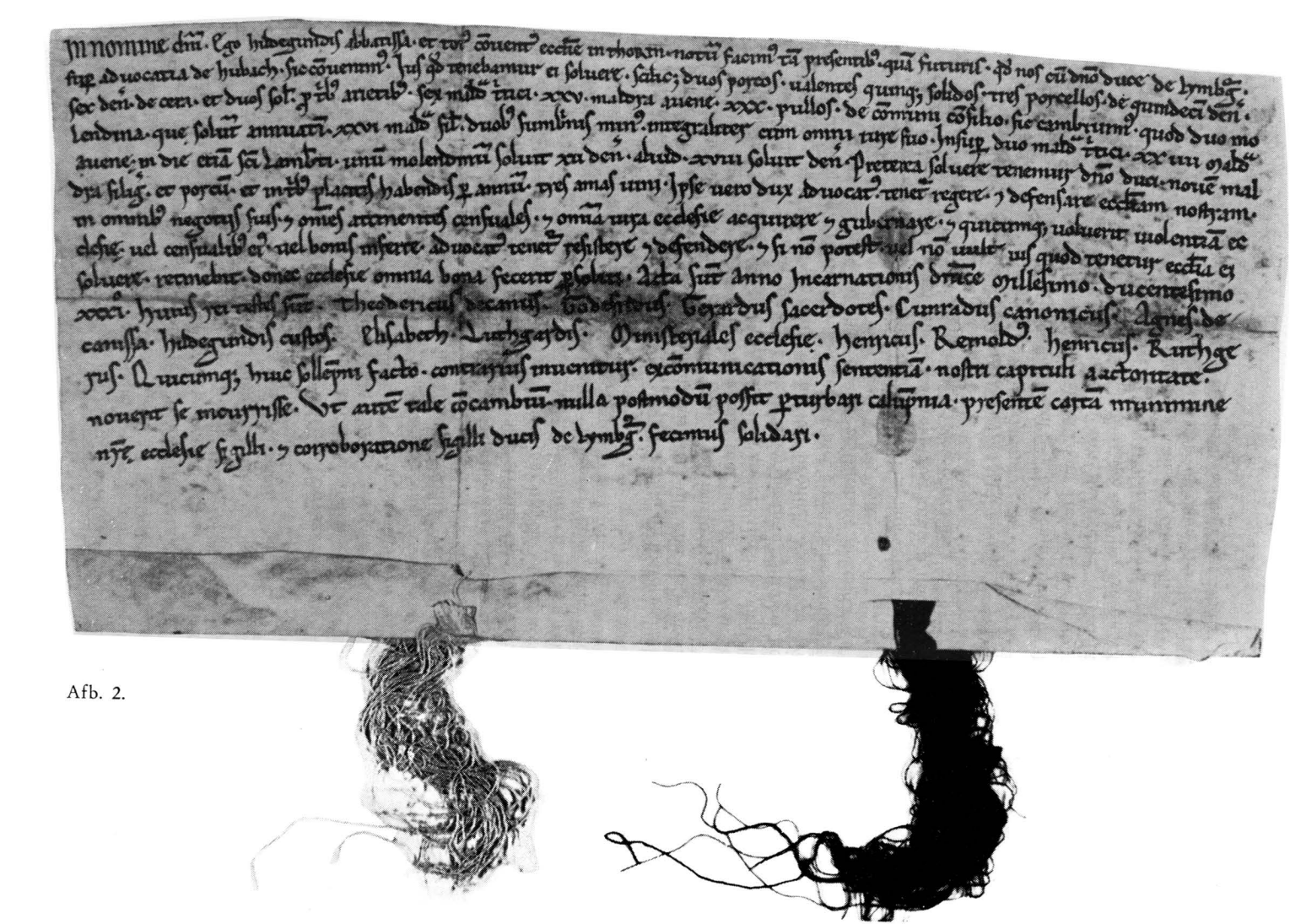
wezig (patronaats)gebouw op de hoek van Haan- en Rötscherweg. En deze kerkgang naar het „buitenland" — vrij van de godsdienstplakkaten van het Generaliteitsbestuur — heeft in die hoek de term „'t Spaans Kentje" populair gemaakt in het plaatselijk spraakgebruik.
Begin vorige eeuw kreeg de eeuwenoude afbakening weer een andere functie; na het ontstaan van het koninkrijk werd ze gemeentegrens tussen het toen zelfstandig geworden Nieuwenhagen en het tot gemeente Ubach over Worms omgevormde Overworms Ubach.

Vanuit Waubach naar het noorden ziende, verliep de Thornse grens langs het Geilenkirchen-Guliks gebied, van de Brandenberg naar het Wormdal, wederom in een vrijwel rechte lijn. De in de moderne kaart naar voren springende afwijking bij Schepenseel vormt slechts een schijnbare tegenspraak. Als gevolg van het grenstractaat van Aken, van 1816, is deze deuk in de richting Waubach van betrekkelijk recente datum.
Dat het laatst beschreven grensfragment van het Thorns domein na 1815 tot rijksgrens promoveerde werd reeds eerder opgemerkt. (Binnen de aangeduide noordgrens ligt een smalle strook die van 1816—1883 bestanddeel bleef van de in laatstgenoemd jaar opgeheven gemeente Rimburg. De oorsprong van deze uitloper lag in een onrechtmatige verpanding van Thorns gebied, in de Spaanse tijd; hierover later. Hier wordt volstaan met deze aantekening, pro memorie.)

Niet zonder opzet stonden we enige tijd stil bij de historische begrenzingen van Thorns Ubach, zowel oostelijk als westelijk van de Worm. Hier betreft het immers niet een vormloos vaag territorium, waarvan het bestaan slechts zichtbaar kan worden gemaakt met behulp van een door willekeur bepaalde momentopname op een of ander tijdstip van het verleden. Integendeel; hier is onafgebroken voortbestaan, binnen een duidelijke begrenzing, bewijsbaar uit geschreven bronnen vanaf de vroege middeleeuwen tot de Franse tijd. Toegerust met eigen Schepenhof en Mankamer heeft Thorns Ubach al die eeuwen zelfbestuur gekend. We komen later hierop terug.
Eerst dient te worden nagegaan hoe, en in hoeverre, er samenhang ontstond tussen dit gebied en — wat men zou kunnen noemen zijn staatkundige omraming — het Land van 's-Hertogenrade.

7. *Thorns Ubach en zijn staatkundige bescherming.*

Tot bescherming van het abdijbezit — ter lengte van ca 10 km. langs de oude hoofdweg tussen de oostrand van Heerlen-Valkenburgs Nieuwenhagen en het westelijk voorterrein van Baesweiler — zocht het militair weerloze vrouwenstift in de troebele tijden van de vroege 13e eeuw reeds hulp van een wereldlijke sterke arm. De bescherming van het abdijdomein naar buiten — en de ondersteuning van het plaatselijk bestuur er binnen — droeg abdis Hildegundis in 1231 op aan Hendrik IV, hertog van Limburg. De originele overeenkomst waarin de abdis de hertog tot

Afb. 2.

„advocatus" of voogd benoemt, is bewaard gebleven. Na het uitsterven van het Limburgse hertogshuis ging dit onderdeel van zijn geschreven boedel over naar het archief van de opvolger, hertog Jan I van Brabant. Langs de latere Bourgondische en Spaanse kanselarijen reisde de akte verder, tot ze onderdeel werd van het archief der Oostenrijkse Nederlanden. Met dit laatste is het stuk, vóór de Franse inval, naar het keizerlijk archief te Wenen verhuisd. In 1891 werd het samen met andere archivalia vanuit Oostenrijk overgedragen aan de Nederlandse regering. In de Haagse verzamelingen zoekt men dit voor onze streekgeschiedenis zo interessante perkament nu echter tevergeefs. Het bevindt zich in het Belgische Staatsarchief te Brussel, waarheen het op een gegeven moment blijkt te zijn verder geleid wegens zijn herkomst uit het oude hertogdom Limburg.
Een reproductie van deze in meer dan één opzicht historierijke oorkonde voegen wij toe als *afb. 2;* de zegels van abdis en hertog uit 1231 zijn verloren geraakt.

In de aanhef van de akte verklaren abdis en kapittel, dat zij met de hertog van Limburg zijn overeengekomen aangaande de voogdij (advocatia) over Ubach (Hubach). De jaarlijkse vergoeding voor de voogd is vastgesteld op twee varkens ter waarde van vijf solidi, drie biggen van vijftien denariën, was ter waarde van zes denariën, drie schaapsbokken van twee solidi, zes malder tarwe, vijfendertig malder haver en dertig kippen. Van de twee in het gebied gelegen molens zal de beschermheer bovendien jaarlijks op St. Lambertusdag nog aan geld ontvangen, van de ene twaalf en van de andere achttien denariën. Bij gelegenheid van de drie jaargedingen kan de hertog-voogd daarenboven nog aanspraak maken op drie aam wijn.
Op de beschermer rust de verplichting de belangen van de abdij in elk opzicht te verdedigen en alle cijnzen en rechten van de kerk op te sporen en te beheren. Als voogd is hij gehouden ieder te weerstaan, die kerk, cijnsplichtigen of goederen geweld wil aandoen. Als hij daartoe niet bij machte of genegen is, zal de overeengekomen vergoeding worden ingehouden totdat het ontbrekende is hersteld. [21])

In de eerste tientallen jaren na de sluiting van dit verdrag is vermoedelijk van de gehoopte bescherming niet veel terecht gekomen. Met het Limburgse hertogshuis ging het snel bergaf; zijn macht en aanzien daalden sterk na 1250. In 1283 kwam zelfs het einde; het Limburgse huis stierf uit. Onder zijn laatste mannelijke vertegenwoordiger leden niet enkel de Thornse rechten schade, toen ze niet de bescherming kregen waar ze recht op hadden. In het centrum van het abdijdomein — bij de Wormbrug — raakten nog heel andere belangen in de knel.
De oude weg waarlangs duizend jaar vroeger de Romeinse legioenen trokken, was voor het west-Europa van na de Kruistochten geworden tot een levensader. „De weg van de Middellandse Zee naar de Noord-Zee, sinds de dagen van het Romeinse wereldrijk de hoofdader van het Wester-

se handelsverkeer, valt voor een deel samen met de Rijn en van Keulen af met de landweg over Leuven en Brussel naar Brugge. De landweg door Brabant heeft in de 12e eeuw de oudere Wereldweg vervangen (Keulen—Tongeren—Dinant—Bavai—Valenciennes—Boulogne). Over de Brabantse landweg vervoeren de kooplieden het handelsgoed, waar de chistenheid van leven moet.
„Tussen Maas en Rijn, waar geen sterk keizerlijk of landsheerlijk gezag de landvrede bewaart, is deze handelsweg vol avontuur.
„In het Limburgse waren de toestanden verre van geordend.
„Groter bezwaar voor de handel was moeilijk denkbaar, daar de hertog van Limburg het militair geleiderecht had op het deel van de Wereldweg tussen Aken en Maastricht. Het geleide was maar al te vaak een voorwendsel tot plundering...." De kroniekschrijvers van die dagen spreken over „een land van adellijke struikrovers". [22])
Temidden van deze anarchie langs de oude hoofdweg is er dan ook opeens rond 1250 de Mulenbach — we nemen aan dat hij is opgekomen uit één van de twee Thornse molens — die als eerste Mulrepas van Rimburg de geschiedenis ingaat.
Het ingebreke blijven van degene die de landvrede ambtshalve had moeten handhaven — de Limburgse hertog — had tot gevolg dat in het derde kwart van de 13e eeuw een sterker macht zich de belangen van haar opkomende handelssteden aantrok.
Dit paste trouwens ook volkomen in de naar het Rijnland mikkende oostpolitiek van de hertog van Brabant. Jan I. Opschuivend vanuit Maastricht had de Brabantse macht zich reeds rond 1250 vaste voet verschaft in het oude wegenkruispunt Heerlen. De daar aangelegde vesting was er het resultaat van. De verdere doorstoot kwam in 1278. Na het sluiten van een bondgenootschap met de Keulse aartsbisschop, trekt de Brabantse hertog in dat jaar met een groot leger bij Maastricht de Maas over. In zijn gezelschap zijn de graven van Vlaanderen en Artois. [23]) Het eerste doel was „Rincberge" (Rimburg). Het roofhuis werd belegerd, ingenomen en verwoest. In zijn rijmkroniek van 8948 versregels heeft de hertogelijke heraut-verslaggever Jan van Heelu ook deze episode vastgelegd: [24])

„Tusschen der Mase en ten Rine.
„Daer leden nochtan scade ende pine
„Tsertoghen liede van Brabant;
„Daer bi toegh hi int lant
„Van Limborgh ende woude dat wreken,
„Ende dede R i n c b e r g e neder breken,
„Een ridders borgh, hiet Mulrepas

Welk groot belang er in die tijd gehecht werd aan het afbreken van de roofkastelen („roefhuse") gelijk dat van Rimburg, beklemtoont de kroniekschrijver nog eens als hij dit een even heilige zaak noemt als de strijd om het H. Graf in de dagen van de Kruistochten:

„Want alsoe salich es die pine
„Roefhuse te brekene af,
„Als te stridene om 't heilige graf

De Brabantse ingreep van 1278 en wat eraan voorafging, levert voldoende bewijs voor de voorheen gegeven mening, dat de in 1231 met de hertog van Limburg gesloten overeenkomst ter bekoming van bescherming, voor de abdij in feite waardeloos was. Ze kreeg eerst werkelijke betekenis toen de Brabantse hertog — na het uitsterven van het Limburgse huis — eigenaar van de erfenis werd door aankoop. Gelijktijdig raakte de Thornse abdij echter met het kwetsbaarste deel van haar bezit — het centrum rond de Wormbrug — in een dwangpositie. De oorzaak daarvan was wel een zeer merkwaardige:
Toen de Brabantse hertog bij het uitbreken van de Limburgse Successieoorlog — in 1283 — besprongen werd door een coalitie van teleurgestelde erfgenamen (Valkenburg—Heinsberg, Gelre, Luxemburg, samen met de graven van Kleef en Nassau), schaarde de vijf jaar tevoren afgestrafte Mulrepas zich onder de vaan van degene die hem had getuchtigd. Zodoende werd hij als mede-strijder ook mede-overwinnaar in 1288, bij de door Brabant gewonnen eindslag van Woeringen aan de Rijn. En de grootste buit die hij voor zich zelf van het slagveld bij Keulen meebracht, was wel de plotselinge verhoging van zijn macht en aanzien. Kort tevoren nog een hinderlijk element met een twijfelachtige staat van dienst, zag hij zich binnen tien jaar gepromoveerd tot verdienstelijk vazal en leenman van de hertog van Brabant en Limburg. In de zes oorlogsjaren dat zijn steunpunt aan de Worm van groot belang was voor de op en neergaande krijgsbedrijven, is de puinhoop van 1278 weer ineengevoegd tot een sterker en voornamer vesting als voorheen.
In een akte van 1290 vindt men haar bewoner Hendrik Mulrepesch/Mulrepas dan ook aangeduid als heer van Rimburg. Maar even plotseling als die naam rond 1250 in de streekhistorie is verschenen, verdwijnt hij weer in 1323. Hendrik's enige dochter Wilhelmina trouwt dan met Gerard van Merode. Wat niet verdwijnt is de Rimburgse enclave rond het kasteel. Dit zal de hele middeleeuwen door zijn strategische functie blijven behouden; in leenverhouding met Brabant wordt het de meest oostelijk gelegen grensvesting van het hertogdom.
Werd aldus een deel van Thorns bezit in de verwikkelingen meegesleept buiten toedoen van het vrouwenstift, zo kan ook worden verondersteld dat de abdij zich op een of andere wijze bij de gedane zaken heeft moeten neerleggen. Men zou dit ook kunnen afleiden uit het zwijgen van de archiefstukken op dit punt. Heeft men zich te Thorn misschien getroost met de veel grotere oorlogsschade van de zuidelijke buurman aan de Worm, de abdij Rolduc? Voor haar — als symphatisante van de verliezende partij uit de Limburgse Successieoorlog — kreeg de Brabantse overwinning een ruïneus karakter. Als gevolg ervan liep Kloosterrade/Rolduc een oorlogsschade op van ruim 1400 marken. Dit stond toen

gelijk met de waarde van meer dan een derde van haar op 4000 ha. becijferd landbezit. Aan de rand van het bankroet was er voor Rolduc slechts één uitweg: de verkoop van een aanzienlijk deel van het abdijbezit. [25])

Al zwijgen ook de Thornse bronnen over de voor onze streekgeschiedenis zo belangrijke episode, dan is er toch een stuk dat waarschijnlijk betrekking heeft op door haar onderdanen geleden oorlogsschade. In een akte van 1299 verklaren Gertrudis, de weduwe van een Gerlacus van Ubach en haar kinderen Johannes, Wilhelmus, Theodoricus en Gerlacus jr., dat zij door de abdis en het klooster van Thorn schadeloos gesteld zijn voor de geleden verliezen, tengevolge van de gevangenschap die hun man en vader voor de belangen van de abdij heeft doorstaan en aan de gevolgen waarvan hij blijkbaar is overleden. [26])
Mogelijk kan uit twee iets latere oorkonden — van 1315 — worden afgeleid, dat de abdij haar erkentelijkheid jegens de familie nog heeft afgerond en wel op een voor die tijd kenmerkende wijze: de verlening van een beneficium. De veronderstelling ligt n.l. voor de hand, dat de Gerlacus van Ubach die in laatstgenoemd jaar vermeld wordt als lid van het kapittel in de onder Thorn ressorterende Collegiale Kerk van St. Geertruidenberg, identiek is met de nakomeling van de overleden pachter uit de voorgaande akte. [27])
Terugkerend tot de verdere staatkundige ontwikkeling rond het Thorns bezit aan de oevers van de Worm kan worden geconcludeerd, dat het abdijdomein als geheel — ondanks de bij de brug opgelopen schade — bij de Brabantse machtsovername in belangrijke mate aan beveiliging heeft gewonnen.

Nadat in 1296 de landen van 's-Hertogenrade, Valkenburg en Daelhem verenigd zijn tot de — vanuit het Brabantse bestuurscentrum Leuven/Brussel gezien over de Maas gelegen — Landen van Overmase, komen ze met behoud van hun eigen instellingen onder hertogelijk Brabants opperbestuur, in personele unie.
En onder dit bestuur krijgt ook de uit de Limburgse boedel mee overgenomen voogdijovereenkomst pas werkelijke waarde voor de abdij. Dank zij deze staatkundige bescherming — gereglementeerd door geest en letter van de oorkonde van 1231 — blijft het landsvrouwelijk oppergezag van de elkaar opvolgende abdissen gedurende drie en een halve eeuw onaangetast.
Een ernstige verstoring van de bestaande orde — de aantasting van de Thornse hoogheidsrechten — kwam eerst in het jaar 1626. Ze vond haar oorzaak in het geldgebrek van de Spaanse administratie, tegen het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Als rechtsopvolger van de Brabantse hertogen slechts voogd/protector — niet eigenaar — verpandt de Spaanse koning in genoemd jaar het abdijdomein wederrechtelijk aan de familie van Berghe, genaamd Trips, voor de som van 5100 brabantse guldens. De abdis protesteert en begint een proces. In de verwarde omstandigheden

vóór de vrede van Munster blijft het rechtsgeding slepend gedurende veertig jaar. Het eindigt in 1667 met een curieuse vorm van „rechtsherstel": de verpanding door het Spaans bestuur van 1626 wordt onrechtmatig verklaard, maar de onderdanen van Thorns Ubach moeten de door de Spaanse koning van de familie van Berghe-Trips geleende som aan de geldschieters terugbetalen. Wijl de bevolking hiertoe niet in staat is, wordt het kapitaal ter beschikking gesteld door de abdij. Deze gang van zaken kwam dus in feite hierop neer, dat het Thornse stift geprest werd datgene terug te kopen wat het reeds meer dan vijf eeuwen rechtmatig in bezit had. [28])

In het raam van het voorafgaande lijkt het ook nuttig aandacht te schenken aan het volgende: In verhandelingen over de streekgeschiedenis van de 17e eeuw kan men de Tripsen wel eens aantreffen, opgesierd met de verwarringstichtende titeltoevoeging: heer van Ubach. Zo tooide ook Herman Dederik van Berghe-Trips zich met deze namaakpluim op 26 augustus 1653, toen hij in de Keurkeulse Mankamer te Heerlen verscheen om zich te laten belenen met de Eygelshovense Laathof. Bij die gelegenheid noemde hij zich: heer van Trips, van Kerkrade en van Ubach. [29])

Temidden van de afweer tegen landsheerlijke willekeur en rechtsverdraaiïng bracht het einde van de Tachtigjarige Oorlog, onmiddellijk na de Westfaalse Vrede, nog een tweede bedreiging van het zelfstandig voortbestaan van het abdijgebied Thorns Ubach. Het Munsterse verdrag liet immers de definitieve toescheiding van de Landen van Overmaze open; de uitvoering hiervan werd verwezen naar een Hollands-Spaanse gelegenheidscommissie. Uit die tijd met zijn grijpspel tussen de twee partijen, ter verzameling van zoveel mogelijk bezette plaatsen als panden voor de conferentietafel — sommige dorpen des morgens door Hollandse en des namiddags door Spaanse afdelingen bezet en op de verlanglijst genoteerd, de tijd ook van het drama rond Rolduc en zijn grote abt Lamberti — is er voor Thorns Ubach een neerslag in de geschreven bronnen. Op 7 augustus 1649 bericht de Staatse drossaard Robert van Ittersum aan H.H. Hoogmogenden in den Haag, dat hij om niet nalatig te schijnen, beslag heeft gelegd op de goederen, hoeven en tienden van de abdis van Thorn binnen Ubach, en wel totdat de abdis door den Haag van dit beslag zou zijn bevrijd. Reeds binnen een maand, op 3 september, geven de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden hun instructie: de bezittingen van de abdij moeten uit de „annotatie" worden ontslagen. [30])
Aan deze even snelle als gunstige beslissing — ook van belang voor de onderdanen van de abdis — zullen Haagse overwegingen van hoger politieke orde wel niet vreemd zijn geweest. Men achtte het blijkbaar niet verantwoord Anna Salome van Manderscheidt-Blankenheim en haar kapittel voor het hoofd te stoten. Bezette zij niet als regerend souvereine van het Vrije Rijksvorstendom Thorn — en als zodanig lid van de Westfaalse Kreits — een volwaardige plaats in de Rijksdag? En behoorden de Thornse edelvrouwen, de regenten van „de edelste en rijkste vrouwen-

abdij der Nederlanden" met hun 32 adelskwartieren — voor toelating waren er zestien zowel van vaders- als van moederszijde vereist — niet tot de hoogste landsfamilies? [31]) Er zijn meer voorbeelden tot bewijs, dat de Thornse onderdanen gedurende de Tachtigjarige Oorlog soms van de gebruikelijke uitplundering verschoond bleven, als gevolg van de door de oorlogsheren gegeven speciale consignes voor de gebieden van de abdij. Zo kreeg abdis Josina, gravin van der Marck, dochter van heer Jan van Lumay en van Margaretha van Wassenaar-Egmond, in december 1586 reeds een „sauvegarde" van graaf Leicester. De Engelse landvoogd maakte bekend, dat de onderdanen van het Thornse stift niet mochten worden lastig gevallen. Hij gaf zelfs volmacht een afbeelding van zijn wapenschild te laten aanbrengen op de huizen en hoeven in de gebieden van de abdij. Een zelfde volmacht had ook Willem de Zwijger persoonlijk reeds gezonden in juli 1574. Van hem is er ook nog een brief — uit mei 1563 — aan de abdis Margaretha van Brederode „zijn lieve en beminde nichte". Prins Maurits bleef niet achter: hij ook adresseerde een stuk aan abdis Josina van der Marck „aan mijn dierbare nicht". Er is bovendien nog een geluid van de overzijde: een brief van keizer Rudolf II, van februari 1590, uit zijn Praagse residentie. Hij belooft de abdis en al haar onderdanen zijn bizondere bescherming tegen de Nederlandse beroerten. [32])

Als typerend voor de opmerkelijke positie van Thorns Ubach — temidden van een in veel opzichten soms minder gelukkige omgeving — lijken de gegeven voorbeelden voldoende.

Was het ook iets van dit soort onaanraakbaarheid, was het respect voor oeroude bezitsverhoudingen of een laat neveneffect van de beschermingsakte van 1231 — hierop beriep de abdis zich nog in het proces van 1626 — wat doorslag gaf bij de sluiting van het Partage-Tractaat van 1661?

Toen werd zowat half Zuid-Limburg generaliteitsland van de Hollandse Republiek, terwijl Thorns Ubach rustig verder leefde onder het vrouwelijk oppergezag waarmee het reeds vertrouwd was van vóór het jaar 1200. Hier bracht de staatkundige touwtrekkerij geen enkele verandering. Later zou dit ook zo blijven na de Spaanse Successieoorlog, toen de protectie — tegen 1715 — over ging in Oostenrijkse hand.

Het is ook daarna, dat de westgrens van het abdijgebied langs Staats-Nieuwenhagen gemarkeerd zal worden met de, op sommige plaatsen nog aanwezige, blauwstenen grenspalen met hun Oostenrijkse dubbele adelaar en Hollandse leeuw.

Het einde van de eeuwenoude samenhang komt eerst in 1794, als de Franse revolutielegers alle oude bindingen overspoelen. Voor Thorns Ubach werd het een dubbele breuk. Nog afgezien van de staatkundige veranderingen in hun algemeenheid, brachten de Weense regelingen na 1815 voor het oeroud geheel ook de splijting in twee helften. Deze gingen bovendien uiteen naar twee verschillende staatsverbanden.

Wat voorheen slechts landschappelijk element was voor de oevergemeenschap uit een grijs verleden — het Wormriviertje — kreeg nu het dwin-

gende karakter van een scheiding: het werd een rijksgrens, met alle gevolgen van dien.

8. *Bestuursverhoudingen onder de z.g. Thornse Landrechten van 1295.*

Hoe de voorouders van omstreeks 1300 op de grote veranderingen reageerden is practisch onbekend. Dat zij weinig of geen belangstelling zullen hebben opgebracht voor hun nieuwe orde, lijkt echter wel aannemelijk. Geheel anders dan op sommige plaatsen elders — waar het nieuwe ook de afrekening bracht met onhoudbaar geworden toestanden onder lokale potentaten van soms in elke opzicht geringe allure — betrof het hier een gemeenschap die reeds geslachten lang vertrouwd was met een duurzaam en door lichte vrouwenhand geleid bestuur van werkelijk niveau.

Reeds eeuwen geleden had dit zijn onderdanen toegerust met een eigen rechtsbestel en dit verrijkt met zijn eigen rechtstraditie. Grondwet, voorbeeld en bindend richtsnoer tevens leverden hiertoe de z.g. Landrechten van Thorn. [33]) Deze rechtsregeling — een van de oudst in Nederland bekende, met haar negentig artikelen reeds te boek gesteld in 1295 en onlangs nog in allerlei onderdelen geciteerd — [34]) omgaf het leven van de onderdanen met een tot in kleinigheden geregelde rechtszekerheid. Een aantal voorbeelden op dit punt zullen straks nog volgen.

Voor plaatselijke besturen schreef de Thornse grondwet bindend voor, dat in de schepenbank een meyer of rechter moest worden aangesteld, die niet gelijktijdig mocht fungeren als lid van het schepenhof; hij werd beëdigd door de abdis. De scholtis of schout — als plaatsvervanger van de hertog/voogd — diende te waken over de rechten van het volk. Naast voorschriften hoe te handelen bij misdrijven tegen het leven van de onderdanen en op het punt van de rechten der leen- en laatgoederen, waren er regelingen ter bescherming van wezen en hun eigendommen.

Ontstond in het schepenhof van Ubach een vacature, dan legden de overblijvenden een voordracht over van drie personen. De door de abdis gekozen opvolger zwoer haar als Vrouwe van Ubach hou en trou; eveneens aan de hertog als opperste voogd.

In het eedsformulier van 1531 voor de schepen-eed van Thorns Ubach, de „Eydt der scheffen und gemeinten tot Ubach" wordt gezegd, dat de schepenen „seindt schuldigh zu schweren, onser genedig Vrowen als Vrowen zu Ubach, und dem Hertogen van Brabant als oversten vogten zu Ubach, trow und holt zu sein". De schepenen beloven er voor te zorgen dat de accijns op bier en brood die ze zullen heffen, voor de helft zal worden afgedragen aan de hertog en voor de andere helft ten goede zal komen aan hun eigen gemeentekas. (De beloning van de voogd/beschermer in de akte van 1231 in natura vastgesteld, vinden we hier terug, nu echter omgevormd tot een meer moderne wijze van betaling.) Ook zweren de schepenen erop te zullen toezien, dat zij die een misdrijf tegen het leven gepleegd hebben „binnen Ubach gevangen und verordeilt sullen

werden.... und dem amptman des Hertogen overlievert werden, om van denselven als oversten vogten gericht to werden".
Tenslotte beloven de nieuw benoemden, dat zij de landrechten die „jaerlicks tot twee malen opgelesen und publiciert" moeten worden zullen „onderhalden nae besten vermogen, so uns Gott helff".
Een nieuwe abdis zwoer als landsvrouwe van haar kant hou en trou aan de schepenbank; ze beloofde „den scheffen und gantzer gemeinten holt und trow zu sein". Zij zal de oeroude rechten van de gemeenschap niet aantasten, integendeel, ze belooft de privilegiën en gebruiken te handhaven. Daartoe verklaart ze „die scheffen, die gemeinte, die manschap (= mankamer) bei ire uralte gerechtigkeit zu halten.... auch die gemein privilegien und uralten gebrauchen zu handhaben, so ir Gott helff". [35])

De staatkundige gebeurtenissen van het begin der vorige eeuw brachten voor Thorns Ubach dus wel het einde van een opmerkelijk evenwichtige en eerbiedwaardig oude vorm van zelfbestuur. Verondersteld mag worden, dat de onderdanen van de abdissen uit de loop der eeuwen wel meer dan eens benijd zullen zijn door tijdgenoten elders, bedeeld met een minder onbaatzuchtige, een wisselvalliger of gebrekkiger bewerktuigde overheid.

De in het voorafgaande gegeven schets vraagt eigenlijk nog wat afronding. Er is b.v. nog niets gezegd over de ontwikkeling, in later tijd, van het parochiewezen op beide oevers van de Worm. Dit onderwerp is op zichzelf reeds interessant wijl Thorns Ubach twee diocesane jurisdicties kende — nl. die van Keulen en Luik — gescheiden door de Worm.
Misschien mist men ook de namen van de schepenbankbestuurders of die van de Mankamer uit de loop der eeuwen. Notities daaromtrent vragen een afzonderlijke behandeling — met voldoende plaatsruimte — bij een toekomstige gelegenheid.
Nu willen we ons beperken tot een aantal bijzonderheden over enige zeer oude boerderijen en een serie namen van bewoners, gevolgd door enige gebeurtenissen uit de sfeer van het plaatselijk bestuur. Deze laatste dan grotendeels beperkt tot Overworms Ubach, dat deel van het oud geheel wat nu nog voortleeft als gemeente Ubach over Worms.

9. *Middeleeuwse familienamen, oude pachtverhoudingen en bezittingen.**)

In 1272 verschijnt in een oorkonde een boerenhoeve met een merkwaardige naam; er is sprake van de hof „Kedelmar", die in gebruik is bij de weduwe van Marsilius Bec. Aan welke kant van de Worm de hof gezocht moet worden is niet te achterhalen; in later eeuwen komt deze plaatselijke benaming nergens meer te voorschijn. De akte bevat de uitvoerig beredeneerde uitspraak over een tussen pachters en abdij gerezen verschil

* Als bijlage is aan het artikel toegevoegd een *„Toponymische Kaart van Thorns Ubach e.o., vóór 1525"*

van mening. Gezegd wordt dat de schepenbank tevoren over deze zaak beraadslaagd heeft. Reeds om deze toevoeging is het stuk belangrijk; het bewijst de aanwezigheid van een plaatselijk bestuursorgaan, in het jaar 1272. Als arbiters treden op de kanunnik Michael van de O.L. Vrouwekerk te Maastricht en het familielid van de pachters Godefridus Bec. [36]) Uit hetzelfde jaar is er nog een perkament. Dit handelt over de hoeve „die Birc" — ze lag noordoostelijk van Ubach — en bevat de vermelding dat ook deze kwestie behandeld is in tegenwoordigheid van al de schepenen. [37])

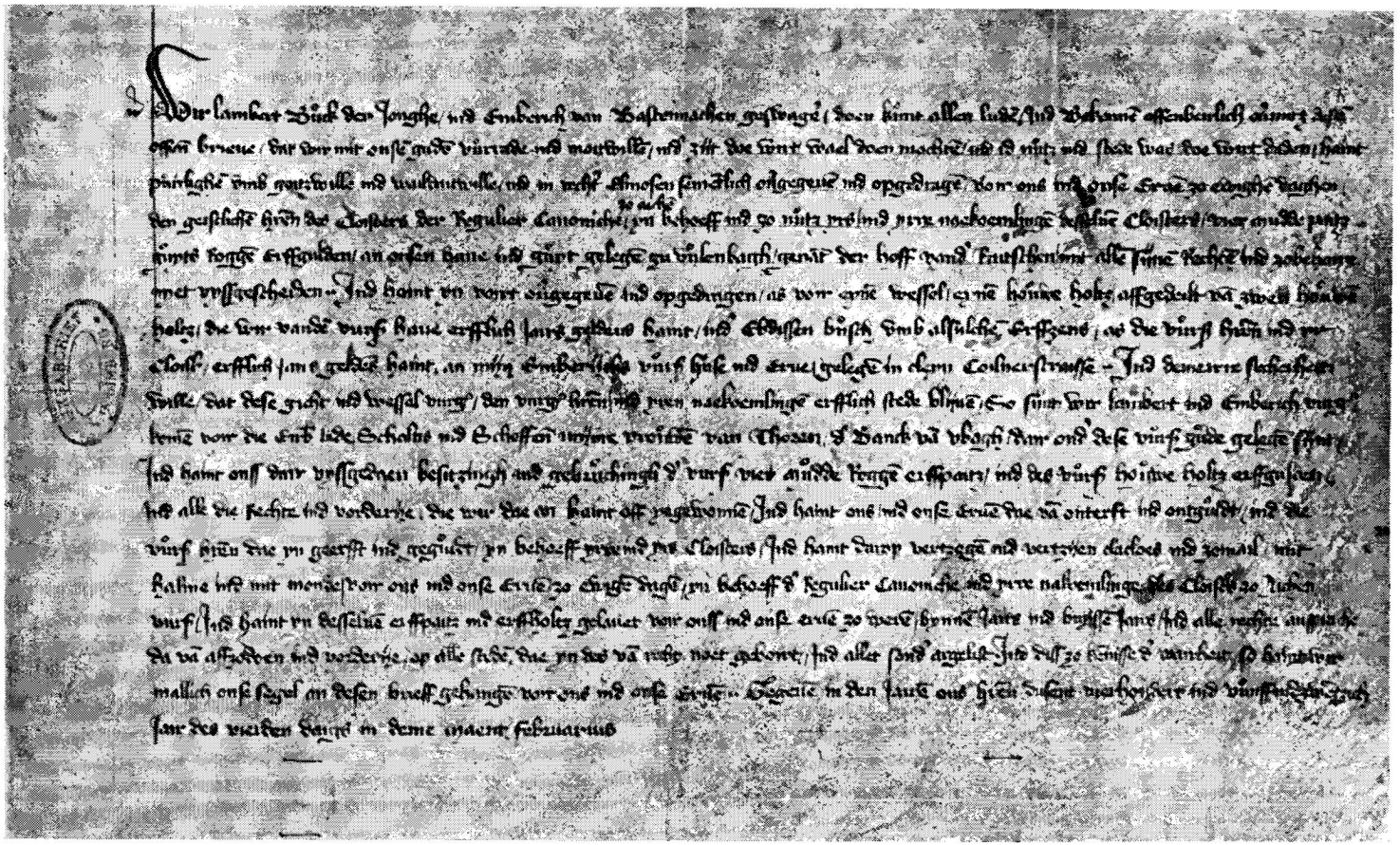
In 1386 laat de abdis door arbiters de oorlogsschade onderzoeken van de halfwin Dirik van Weyenberg „welke scade hem quaem van den Oorloghe des heren van Heynsberg.... wegen doe sie oerloghden tegen onsen liven here den Hertoghe van Brabant". (Met dit oorlogen tegen de hertog zullen de strooptochten bedoeld zijn, van Guliks-Heinsbergse zijde, die enkele jaren later mede geleid hebben tot een soortgelijke Brabantse strafexpeditie als de vroeger reeds beschrevene. Nu echter met dit verschil dat de zegepraal van Woeringen zich niet herhaalde. Nadat hertog Wenceslaus op 20 augustus 1371 zijn leger had opgesteld oostelijk van Ubach, eindigde zijn in de vroege morgen van de volgende dag begonnen aanval met de grote nederlaag van de slag bij Baesweiler. [38]) Even oostelijk van Ubach kwam bij die gelegenheid het einde van de Brabantse expansie in de richting van de Rijn; buiten de oorlogsschade had deze episode voor het abdijgebied verder geen nadelige gevolgen. Zijn oostelijke grens bleef onveranderd.)

Over de door halfwin Dirik geleden schade zeggen de scheidsrechters: Scelaert van Vrelenberg, Wynryc van Weyenberg, ridder en Emont van Emmendorp, sciltknape, dat de abdis rechtens tot geen enkele schadeloosstelling verplicht is. Blijkbaar vertrouwd met de landsvrouwelijke ruimhartigheid adviseert de commissie het oorlogsslachtoffer toch geheel te compenseren, bij wijze van gunstbetoon: „van gracien, niet van eynghen recht".[39])

Iets later — in 1389 — wijst de abdij weer een stel scheidslieden aan om schade vast te stellen; deze is nu geleden door haar pachter Didde van Hove (= de nog bestaande Hover Hof, noordelijk van Ubach) [40])

Nu nog iets over verpachtingen en andere wisselingen in het gebruik van hoeven en landerijen. In 1404 verpacht abdis Mechtildis van Horn de landerijen, voorheen in gebruik bij Engelken Brieffdreger aan Tuelen Ketel en zijn vrouw Jutta. [41])

Op 4 februari 1425 verschijnen de zwagers Lambert Buck de jonge en Emberich van Bastenaken in de Mankamer te Ubach en verklaren een erfpacht van vier mud rogge te hebben geschonken aan de Reguliere Kanunikken te Aken. Deze erfpacht is gevestigd op hun te Vulenbagh gelegen hoeve, genaamd de „Hof van der Raitschen". Tevens dragen ze hun recht over op een „houw holtz in der Ebdissen busch". In ruil hiervoor schenken de Regulieren een erfcijns kwijt, die ze bezitten op een huis van Emberich van Bastenaken, gelegen te Aken „in Cleyn Coilnerstraisse". [42])

Afb. 3.

De in de oorkonde voorkomende aanduiding Vulenbagh is de middeleeuwse benaming van de buurtschap „de Hoven", tussen Groenstraat en Rimburg (een Wilhelmus de Vulenbach komt reeds in 1217 voor in een van de Rolducse oorkonden, uitgegeven door Franquinet). Om haar belangrijkheid voor de kennis van de oude plaatselijke benamingen geven we een reproductie van de oorkonde van 1425 als *afb. 3.* (Vulenbagh, midden 5e regel van boven; Ebdissen busch, midden 7e regel v.b.; Scholtis en Scheffen.... der Banck van Ubagh, 10e regel v.b.)
Twee dagen later — op 6 februari 1425 — verschijnen de zwagers opnieuw. Ze laten nu registreren dat ze hun „Hof van der Raitschen", bestaande uit huis, hof, weiden, vijvers enz. verkocht hebben aan de Akense Regulieren. De verkoop is geschied voor de som van 186 goede zware rijnse guldens: dit bedrag wordt in aanwezigheid van de schepenen uitbetaald. Ook wordt verklaard dat het verkochte enkel belast is met een jaarcijns van zeven schellingen, toekomend aan de abdis en bovendien met vier someren en een kop rogge als molenpacht; het goed had dus molenrecht. Als getuigen treden op Goswyn van Tzievel, hun oom, gehuwd met Johanna van der Raitschen „onser liever moider ende sweger vrouwe, synen eligen wyve", voorts Coen van den Eychorn, ridder en schepen te Aken, Godert Eychorn, zijn broer en voormalig burgemeester van die stad en Lambert Buck de oude, schepen aldaar. [43])
Op 13 december 1457 verschijnen Peter Prat van Vulenbach en Johan Ruynken van der Gansweide in de Mankamer. Namens abdis Elsa van Buren wordt het leenhof voorgezeten door haar stadhouder der lenen, Hendrik van Ruisschenborg, heer te Setterich. Als mannen van het hof zijn aanwezig: Werner van Gronsfeldt en Gerard van Strythagen.
Peter Prat laat inschrijven dat hij van de Akense Regulieren in erfpacht heeft genomen: 40 morgen akkerland te Vulenbach „langs der gemeynre strayssen gelegen" en daarbij nog „eynen halven houwe holtz und eyn tzeynde deyl van eynen houwe holtz in der Ebdissen-bosch". [44])
Johan Ruynken uit de Gansweide verklaart zijn hoeve te Nieuwenhagen te hebben belast met 17 mud rogge erfpacht ten name van de Regulieren voornoemd. Hij zegt dat zijn boerderij „tweyindrissig boenre lands" omvat en „daer tzo eynen houwe holtz inder Abdissenbosch". [45])

Blijkens een akte van acht jaar later — van 15 februari 1465 — hebben de Regulieren hun Hof van der Raitschen — nu genoemd „die Redtz" — in twee delen gesplitst. De ene helft wordt verpacht aan Hein Bloycke en Barbara zijn huisvrouw en de andere aan Hein Pryns (Fryns?) [46])

Dit koppel boerderijen — in hun huidige vorm de landbouwbedrijven Rimburgerweg 46 en 44 — deed in latere tijd de oude buurtnaam Vulenbach in onbruik raken door het opkomen van hun collectieve benaming „de Höef", vernederlandst tot „de Hoven".
Voor wat betreft de gesplitste exploitatie van het oud geheel brengt het jaar 1965 het vijfde eeuwfeest.

Ruim een eeuw na de gelijktijdige regeling van zaken door Peter Prat en Johan Ruynken van der Gansweide uit 1457 verschijnen ook de nabestaanden/rechtverkrijgenden van die twee weer op een zelfde dag in de Mankamer, nl. op 30 augustus 1561. Wat toen verhandeld werd met de Akense prior Thomas Rademacher is vooral belangrijk om de vermelding van de familienamen van de niet minder dan 27 erfgenamen/comparanten.
Van de kant van wijlen Peter Prat waren aanwezig: Frans Emonts, Johan Tuckart, Druitgen Dorrenbergs, Winant Emonts, Reinart Wever, Arnolt Bochem, Lys Deckers, Peter Lintzen, Gorius aan de Heide, Nelis Henckens, Severinus Kerkraedt, Lambrecht Tilman genaamd Vrijns en Tilman Becker. [47])
Van de zijde van Johan Runken(s) van de Gansweide waren present: Johan Scheefer, Tilman Becker, Johan Arnoldts, Peter Wever, Gerard Melkop, Theis de Beie, Johan Hainraidts, Johan Durtzands, Johan Melkop, Paulus Kuiper, Arnold In den Schofart, Gorius Tribels en Lambrecht Tulmans. [48])

10. *Dorpsbestuur in Overworms Ubach, sinds 1657.*

Nadat het stift „onsen dorpe van Ubach" in 1429 een klok geschonken heeft „van achthondert en vyftien pont", krijgt het schepenhof in 1436 zijn eigen zegelstempel. Er wordt gezegd dat de „nuwen eygen segell des schependoms geteykent end geprynt is mit ons patroens bilde onser kirchen van Ubach, sent Dyonys, byschoppe ind merteler". Het randschrift luidt: „sigillum scabinorum in ubach". Men zou dit het oudste gemeentestempel binnen Thorns Ubach kunnen noemen. [49])

Een modernisering van de bestuursinrichting — door afsplitsing van een deel van het financieel beheer onder een eigen wijkraad voor de Overwormse helft — bracht het jaar 1657. Achteraf beschouwd zou men hier kunnen spreken van een voorloper voor de gemeenteraad van Ubach over Worms.
Destijds heeft de uitbreiding van het burgerlijk bestuurswezen ook een grote rol gespeeld, als aanloop naar eigen kerkbezit. Hierover kan men elders lezen. [50])

De diepere oorzaak van de administratieve verandering is niet recht duidelijk. Verondersteld zou kunnen worden, dat ze iets te maken had met de toestand van bestuurlijke onzekerheid, voorafgaand aan de sluiting van het Partage-Tractaat van 1661, of met de verwikkelingen rond het proces tegen de Spaanse kunstgreep en zijn eigenaardige gevolgen op financieel gebied.
Hoe dit ook zij: sinds 1 september 1657 bestaan er aparte jaarrekeningen voor Overworms Ubach, in een „Rechenbuch van de nachbairen von das Quartier von über die Worm". [51])
Terwijl de schepenbank in haar oude wezen blijft — vóór als na mede bezet door eigen afgevaardigden uit het Overworms gedeelte — is het

nieuwe rekeningenboek geschiedkundig van betekenis voor het huidig gemeentelijk territoir. De omschrijvingen van de uitgaafposten door de plaatselijke ontvanger — de z.g. schatheffer — geven ook soms een zijlicht op feiten en gebeurtenissen elders. Zo brengt Dominicus Werden — de man die de bouw van het eerste kerkje te Waubach geheel voor eigen rekening nam — 4 schellingen in nota, omdat hij „den 27 July 1717 mit ein los Pfert gecommandiert gewesen ist, den Szaar von Moscovien von Achen nach Mastricht zu convoyeren". (Van elders is bekend, dat tsaar Peter de Grote op 27 juli 1717 op kasteel Neuborg te Gulpen heeft overnacht, op doorreis naar Aken.) [52] En voor 8 september van hetzelfde jaar declareert hij een schilling als onkosten van een vreugdevuur: „geliebert stroh und schantzen voor das freuden-vuur über die gegen die Turcken in Serviën erhaltene grosse Victorie und Eroberungh der Stadt Belgrado". De gunstige keer van zaken, na de eeuwenlange dreiging in oostelijk Europa, is door de voorouders naar behoren gevierd. De plaatselijke overheid liet zich daarbij niet onbetuigd. Dominicus Werden brengt 5 patacons 10 schilling in rekening, die hij betaald heeft aan de vier kasteleins: Sophia Simons, Peter Vaessen, Herman Willems en Reiner Errens, ieder „für eine tonne bier bei ihr getruncken über die Victorie in Servien gegen die Turcken". [53]
Met de gebeurtenissen in het oosten hadden de Thornse onderdanen sinds 1630 reeds op meer directe wijze iets te maken; via hun schepenbanken leverden ze een bijdrage voor de aan hun landsvrouw opgelegde „Turckensteuer". [54]
Uit de rekening van het jaar 1719 wordt duidelijk, dat de nieuwe abdis — Francisca Christina van Palz-Sulsbach — op 4 juli haar onderdanen is komen bezoeken en dat zij het voogdgeding heeft gepresideerd. De landsmoeder heeft gerecipieerd. Van een en ander heeft men geen droge bedoening gemaakt; als aandeel van de Overwormse administratie noteert de schatheffer Werden: „wegen verzehrt bei die receptie van Ihre vorstlycke Dorchlaucht van Thorne, eine tonne biers; an wein bezahlt bei gemelde receptie, 17 patacons 6 schilling". Bovendien voor het „verzehr van die jonggesellen van Waubach" en van „die Grönstrasser jonggesellen": 1 patacon 3 schilling. [55]

Een minder aangenaam thema vormt de oorzaak voor een buitengewone zitting van de schepenbank — een „Extra-ordinaire Vergaderinghe" — die op 15 juli 1756 gehouden wordt te Waubach. Samen met de griffier Corneli registreren de Overwormse schepenen Paulus Bloemen en Nicolaas Vaessen een aantal gevallen van oorlogsschade. Doortrekkende legerbenden hebben de inwoners allerlei overlast bezorgd; ze hebben „fouragiert" en „voorspan" verlangd. De soldeniers hebben ook de „schmiedt Johannes Boymans in de Groenstraat" een deugdelijk karrerad ontfutseld, door verwisseling met een defect exemplaar. [56]

De meer normale beslommeringen van de dorpsbestuurders van die tijd hadden betrekking op het wel en wee van rond 900 zielen aan deze zijde

van de Worm. Hun voornaamste bestaansbron was de landbouw; uitgaand van de gemeentelijke aanslag van de grondgebruikers — de z.g. morgental — komt men voor de jaren 1650—1750 tot een beteelde oppervlakte van 1550 morgen. In 1776 registreerde men 136 koeien, 60 „rynders" en 50 kalveren bij 91 eigenaars. In 55 stallen — ook bij Groenstraatse families die in hoofdzaak van de reizende handel leefden — was er één koebeest aanwezig. [57])

Tegen het einde van de achttiende eeuw — aan de vooravond van de Franse tijd — krijgt het dorpsbestuur nieuwe zorgen, nu op het punt van de algemene veiligheid. Langs de oude hoofdweg ontstaan moeilijkheden met allerlei soort passanten. Op 11 februari 1785 geeft „borgemeester" Simon Vaessen opdracht, dat er in de Groenstraat dag en nacht wacht moet worden gehouden, door vier welbewapende mannen. Hun dienst zal lopen van zes uur des namiddags tot hetzelfde tijdstip van de volgende dag. Alle vreemden die niet voorzien zijn van behoorlijke papieren „meede alle hollandische soldaten ende diegene die geen goed gezicht en hebben, die men niet will aanerkennen voor eerlicke menschen ende al degenen die eenige excessen zullen begaan, moeten worden gearresteerd". Op degenen die willen vluchten moet worden geschoten. Zou de wacht overvallen worden, dan moet alarm worden geslagen; alle inwoners zijn dan verplicht te hulp te snellen. En hoort de wacht alarm in een naburig dorp, dan moet dit onmiddellijk worden gemeld opdat hulp kan worden gestuurd. [58])

De opstellers van deze instructie hebben ongetwijfeld niet verwacht, dat nauwelijks acht jaar later Franse regimenten langs het wachtlokaal zouden opmarcheren, onderweg naar het slagveld van Aldenhoven, achter Ubach. Evenmin hebben ze vermoed dat de vreemde legers ook het einde zouden brengen van hun oeroude verbondenheid met de abdij van Thorn en de landsmoederlijke zorg van haar abdissen. Over de graad van hun bestuurlijke zorgvuldigheid volgen nog enkele bijzonderheden.

11. *De abdissen van Thorn en de burgerlijke rechten van hun onderdanen.*

Reeds eerder werd iets gezegd over de interne organisatie van het bestuur, over de verhouding van de schepenbank tot de abdij, op basis van de Thornse grondwet van 1295.
Dat men in Thorn de zaken niet op hun beloop liet — integendeel de onderdanen in bescherming nam tegen opkomende bureaucratisering van de schepenbank zelf — kan blijken uit het volgende:
In januari 1687 kondigt abdis Anna Salome, gravin van Manderscheidt/Blankenheim een reglement af, waarnaar de schepencolleges in het vervolg hun rechtzittingen dienen te regelen. In twintig artikelen — glashelder tot in details — roept ze „meyer, scholtis, schepenen ende secretaris", alsook de gedingpartijen en hun procureurs, tot de orde gelijk zij die wenst.
In de aanhef zegt de abdis dat zij „in ervaeringe gecomen (is) hoe dat

tusschen onsen Gerichte ende desselfs lidmaeten, soowel als ook de partijen zelffs ende haere bedienders voor onsen Gerichte postulerende, diversche abuysen ende ongeregelde observantien geplogen worden".... „dewelcke dickwels beletsel geven heeft het werk van de Justitie.... naer behoorlicker form t'onderhouden ende te cultiveren".
De wetgeefster laat er op volgen, dat haar reglement een einde zal maken aan „de groote confusiën, dewelcke ons voor desen mennichvuldich ende tot ons misnoegen voorgebracht sijn, ende vorders, om aan alle andere inconveniënten, soo veel ons mogelick is, in 't toekomende te remidiëren" [59])
Een van haar opvolgsters — abdis Francisca Christina — formuleert op 16 oktober 1753 een uit tien artikelen bestaande aanvulling op het justitiereglement van 1687. Deze geboren paltsgravin van de Rijn laat in artikel 1 neerschrijven, dat geen dagvaarding in het vervolg meer mondeling mag geschieden door de meyer. Dit dient uitsluitend schriftelijk te gebeuren en wel „mit klahrer Austrückung des Klägers, des Beklagten und der Citationsursache". Door middel van artikel 4 wil ze een ingeslopen misbruik de kop indrukken, nl. een methode van de schepenen die erop neerkomt, dat deze op kosten van partijen snoepreisjes maken. Bij enigszins ingewikkelde zaken is het blijkbaar de gewoonte geworden, om twee schepenen met het dossier op reis te sturen naar de een of andere rechtsgeleerde, ter bekoming van diens uitgewerkte formulering voor de oordeelvelling. De heren schepenen blijven dan zolang weg, totdat de jurist de zaak bestudeerd heeft en zijn „Urteil" heeft „abgefasst". Francisca Christina verbiedt dit voor het vervolg nadrukkelijk, omdat het voor partijen „eine Häuffung unnötiger Kosten veranlasst", omdat „diese Scheffen auf der Partheyen Kosten zu lange liegen bleiben". In de toekomst moeten de gerechtsstukken „primae instantiae", met het schepenzegel gesloten, bezorgd worden bij een door haar aangewezen „Referendarius". Na terugontvangst mag het dossier niet geopend worden dan in aanwezigheid van de twee partijen, waarna het oordeel moet worden voorgelezen.
Het slotartikel houdt zich bezig met een onhoudbaar geworden toestand „in criminalibus". Alvorens over te gaan tot arrestatie van een ingezetene was het in het verleden gebruikelijk elk van de zeven schepenen om diens persoonlijke goedkeuring te vragen. Over dit tijdrovend raadplegen zegt de abdis — men denke aan de Bokkerijderstijd waarin het besluit genomen wordt — dat „hierdurch aber Mördern, Strassenräubern und andern des Lebens verlustigen Bösewichtern Zeit und Weil gegeben wirdt, flüchtigen Fusz zu setzen und also der wohlverdienten Straff entrinnen". Ze schrijft daarom voor „dasz künftighin alle diejenige, welche sich eines Lasters worauff die Lebensstrafe steht, schuldich machen werden, binnen drey Tagen aus alleinigem Befehl des Meyers zur Hafft gezogen" moeten worden. Na een voorarrest van drie dagen (Tridui) mag de verdachte enkel met medeweten van de schepenen langer worden vastgehouden. En vóór dat hij definitief „in den Kerker gelegt wirdt" moet deze gevangenzetting „wenigst durch zwei Scheffen mit resolviert werden". [60])

Levert het voorafgaande bewijzen voor de bestuurlijke zorgvuldigheid op het terrein van het rechtswezen in het algemeen, zo kan er ook nog een voorbeeld worden aangehaald van de abdisselijke supervisie over de dingen van alle dag in het leven van de onderdanen. Vóór ons ligt de tekst van een verordening — blijkens een aantekening erop gesteld door de bode Werner Nellis, te Waubach opgehangen op 5 juni 1724 — waarin abdis Francisca Christina een aantal maatregelen bekend maakt over datgene, wat nu — in de termen van de algemene politieverordeningen — pleegt te worden aangeduid als maatregelen in het belang van de openbare orde.

Deze blijkt in de zomer van 1724 binnen Thorns Ubach op sommige punten niet zodanig te zijn geweest, dat de abdis erover tevreden was. Er schijnt nogal geld onder de mensen te hebben gezeten, dat naar de mening van de landsmoeder door sommigen te royaal over de balk werd gegooid. De abdis is er zeer over ontsticht, dat een aantal van haar „onderdaenen binnen onse heerlichheyt ende Bancke van Ubach" veel te veel geld verspillen met „het dobbelen ende karten-speel bestaende in hasard ende avonture". Ook „in ervaeringhe gecoemen synde mit seer groot misnoegen" dat er allerlei „Meyspeelen, danssen ende andere diergelijcke publique bijeenkomsten ende gelt-kermissen souden gehouden worden ende veroorsaecken allerley ondeucht, seer vele ende excessieve onkosten tot lasten van onse onderdaenen, maer dat oyck verscheydene ingesetenen van deze onse jurisdictie die Son- ende Vierdagen — dewelcke tot heylinghe van den naeme Godts, sijnder hoochtsten eere ende glorie, mitsgaeders tot vereeringhe van die heyligen des hemels van onse moedere die heylige Kercke ingestelt sijn — souden ver-oneeren ende ombringen mit suijpen, swelgerieën, kartenspeelen, vloecken, sweyren, lasteringen, scheltwoorden ende kijvingen, waardoor die gramschap Godts, ende desselfs rechtveerdige colere aangespoort, seer dickwils over een geheel landt ende jurisdictie getrocken wordt, soodaenigh dat den gerechten mit den ongerechten comt te lijden", geeft de abdis een aantal bevelen „tot stabileringe van de goede policie, ende tot voorcoeminge van diergelijcke groeve excessen ende disordres".

Onder de voorschriften is er een, dat ook nu nog ongeveer gelijkluidend kan worden aangetroffen in de algemene politieverordening van een aantal plattelandsgemeenten, nl. over de sluiting van de herbergen tijdens de kerkelijke diensten. De abdis schreef voor, dat „gheen weerdt ofte herbergier eenigh bier ofte brandewijn sal tappen of schencken, soo voor als naermiddagh, geduyrende den godtsdienste". Het „dobbelen ende kartenspeel bestaende in hasard ende avonture" wordt geheel verboden „niet alleen op Son- ende heylige dagen, maer oyck op die werck daegen" omdat de landsvrouw vernomen heeft dat enige van haar onderdanen er geld en goed mee hebben verloren: „hun gelt ende substantie ende in plaets van een stuck broots tot onderhoudt van derselver vrouwen en kinderen te gewinnen, deselve in hongersnoodt ende miserie laeten sitten ende crepieren".

De waard of herbergier, die in het vervolg nog hasardspel toelaat, wordt

bedreigd met een boete van „twelff goutguldens" en „alle onderdaenen die te desen opsichte sullen plichtigh bevonden worden" krijgen een boete van „ses goutguldens". Op straffe van drie goudgulden wordt ook verboden „het vloecken ende sweyren, mitsgaeders alle nachtelijcke misstellingen, joucherieën ende diergelijcke onbetaemelijcke batserieën".
De landsvrouw draagt op „aan onsen Schoutet van Ubach" dat hij „dit ons placcaet, bevel ende verbot sal doen publiceren ende affigeren, opdat niemant eenighe ignorantie off onwetenheyt" zal kunnen voorwenden. De schout heeft er voor te zorgen, dat de verordening stipt zal worden nageleefd. Zonder aanzien des persoons moet hij „voorgemelde straffen soo noodigh doen executeren".

Boven de in krachtige letters neergezette ondertekening: Francisca Christina en het lakzegel staat vermeld: „en hebben wij dese mit onse eijghene handt onderteeckent, ende mit onsen hooghvorstelijcken aangeboeren pitschaft bevestight, binnen onse abbatiale residentie tot Thorn, den 3. juny 1724.

Na deze blijkbaar ook lichamelijk sterke vrouw — ze regeerde 59 jaar — kwam onder haar opvolgster Maria Cunegondis, vorstin van Polen en Saksen, kleindochter van keizer Jozef I, het einde van de Thornse abdij en voor Thorns Ubach het begin van een heel nieuw bestuursbestel.

Het lijkt ons passend deze bijdrage te besluiten met een onderdeel dat feitelijk slechts bestaat uit een reeks van namen; men zou het kunnen beschouwen als een memorielijst. Of ook als een pieus eerbetoon voor een rij van soms waarlijk grote vrouwen uit een lang vervlogen tijd.
Het moderne Ubach over Worms eerde in de wijk Abdissenbosch de nagedachtenis der middeleeuwse souvereinen van het voorgeslacht met een „Abdissenlaan", een „Kapittelstraat", „Abdijhof", en „Thornse Straat".

12. *De abdissen van Thorn : Vrouwen van Ubach.*

Reeds eerder werd gezegd — voor de jaren tussen 1010 en 1231 — dat de opvolgers van de eerste abdis Benedicta slechts vaag — enkel bij hun voornamen — bekend zijn. Na ongeveer 1010 is er een Gerberga, rond 1044 een Hildegardis, na 1094 een Godeïldis, in 1102 een Burchardis, 1136 een Aleydis, in 1172 de abdis Odilia van de zegelafbeelding met de leliescepter, 1189 een Elisabeth en rond 1217 een Jutta.

Beginnend met 1231 — het jaar van de overeenkomst met de hertog van Limburg — bieden de aantekeningen op onderstaande lijst een gesloten reeks van abdissen, souvereinen van Thorns Ubach, met de jaren van hun bestuur:

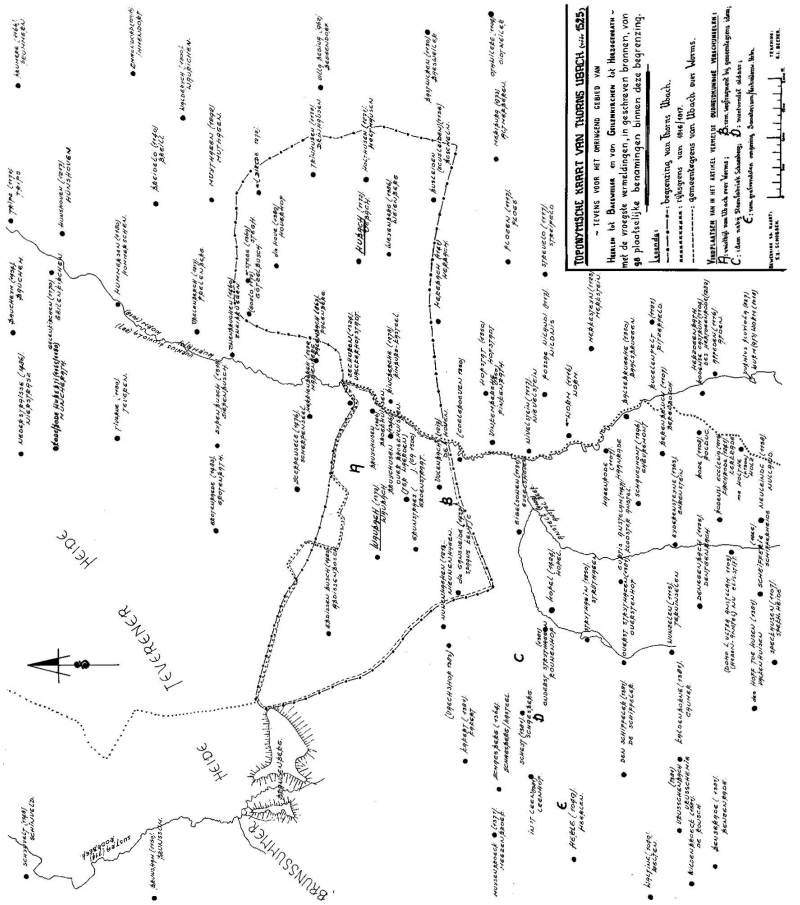
Hildegondis van Wassenberg	1231—1273
Guda van Rennenberg	1273—1304
Margareta van Petersheim	1304—1337
Margareta van Heinsberg	1337—1378
Margareta van Horn	1378—1397
Mechtildis van Horn	1397—1459
Jacoba van Heinsberg-Loon	1459—1466
Elsa van Buren	1466—1473
Gertrudis van Sombreffe-Reekheim	1473—1486
Eva van Isenborg	1486—1531
Margaretha van Brederode	1531—1577
Josina van Manderscheidt-Gerolstein	1578—1579
Josina van der Marck	1579—1604
Anna van der Marck	1604—1631
Josina Walburgis van Leuwenstein-Rochefort	1631—1632
Anna Leonora gravin van Stauffen	1633—1646
Anna Catharina van Salm-Reifferscheid	1646—1647
Anna Salome van Manderscheidt-Blankenheim	1647—1690
Eleonore van Leeuwenstein-Rochefort	1690—1706
Anna Juliana Helena van Manderscheidt-Blankenheim	1706—1717
Francisca Christina van Paltz-Sulsbach	1717—1776
Maria Cunegondis, vorstin van Polen en Saksen	1776—1797

Een voorafgaand onderdeel leverde informatie over de permanente zorg van de kant van de abdissen op een voor de onderdanen wel heel belangrijk punt: een maximum aan goede rechtsbedeling. Nu — metend met een moderne maatstaf — blijkt haar standaard nog zeer hoog. Mede bepaald door de grandeur van eigen afkomst, levenssfeer en -stijl, was er duidelijk evenwicht tussen persoonlijke bewogenheid en voorname hoogheid bij het bestuurlijk handelen.

In deze gedachtengang lijkt het ook verantwoord dit artikel te besluiten met de aanhef van de bekendmaking uit 1724 :
Toen de op één na laatste vorstin-abdis van het witte stadje in midden-Limburg haar maatregelen in het belang van de openbare orde voor Thorns Ubach afkondigde, liet deze paltsgravin van de Rijn en nicht van keizerin Eleonora het stuk beginnen met een reeks van titels, die voor zich zelf spreekt:
„Wij Francisca Christina; van Godts genaede Paltsgraevinne bij Rhein, des heyligen Romsen Rijcxs Vorstinne, Abdisse van het Keijserlijck vriewereltlijck Stift Thorn, hertoginne in Beijeren, tot Gulich, Cleve ende Bergh, princesse tot Meurs, graevinne van Veldents, Spanheim, der Marck ende Ravensbergh, Vrouwe van Ravenstein en Ubach etc. etc."

De vlag, die hier de lading dekte was er niet een, die slechts gedragen werd door lege romantiek.

F. X. SCHOBBEN

Aantekeningen:

1) Vgl. Joseph Gotzen: „Die Ortsnahmen des Kreises Geilenkirchen im Zusammenhang mit der Siedelungsgeschichte"; in „Beiträge zur Heimatgeschichte des Kreises Geilenkirchen", Geilenkirchen 1925, blz. 225/229.
2) R. Oppenheim: „Oud-Palaeoliticum", in „Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland". Meppel 1947, blz. 125/127.
Vgl. ook F. C. Bursch: „Prehistorie", in „Limburg's Verleden" 1960, blz. 103.
3) J. Habets: „De Archieven van het Kapittel der Hoogadellijke Rijksabdij Thorn", Bd. I, 's-Gravenhage 1889, verder te noemen Habets I.
J. Habets en A. J. A. Flament, idem Bd. II, 's-Gravenhage 1899, verder genoemd Habets II.
4) Vgl. Habets I, Inleiding, waarin o.a. algem. beschrijving van Thorns onroerend bezit. Vgl. v. Ansfried / „Casallum" ook blz. 164/171 van het bij 15) aangehaalde werk.
5) Vgl. Binterim und Mooren: „Die Erzdiözese Köln im Mittelalter", Bd. I, Düsseldorf 1892, blz. 338/339
6) Leo Schaefer: „Die Ausgrabung in der Karlskapelle zu Palenberg", in „Bonner Jahrbücher", Kevelaer/Köln 1957, blz. 353/379.
7) H. Hanssen: „Die Rimburg", Aachen 1912, blz. 88.
8) Vgl. W. Moonen: „Brunssum de eeuwen door", Brunssum 1952, blz. 358.
9) Habets I, blz. 9, no. 6.
10) Binterim und Mooren, t.a.p., Bd. II, blz. 180.
11) Karl Lenaerts: „Die Mannkammer Geilenkirchen", in „Beiträge ..... Geilenkirchen" als 1., blz. 35.
Vgl. ook Severin Corsten : „Das Heinsberger Land im frühen Mittelalter. Fränkische Kolonisation zwischen Maas und unterer Rur", in „Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein", Heft 161, Düsseldorf 1959, blz. 44 e.v.
12) Vgl. Chr. Quix: „Schloss und ehemalige Herrschaft Rimburg", Aachen 1835, blz. 107/109.
13) Habets I, blz. 10, no 7.
14) L. E. M. A. van Hommerich: „De Carolingische afstamming van Udo van Toul", in Bulletin „Het Land van Herle", jg. 1952, no 6.
Over de opbloei van het godsdienstig leven in deze streken, tegen het midden der 11e eeuw, zie verhandeling van dezelfde, vermeld bij 18).
15) Guido Rotthoff: „Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit", Bonn 1953, blz. 70, aant. no 303.
16) Vgl. B. M. D. Hermesdorf: „Leen- en laatrechten der abdij Kloosterrade", in „Publications .... de Limbourg", 1940.
17) P. C. Boeren: „Het grondbezit der Abdij Rolduc in de jaren 1104—1300", in „Publications .... de Limbourg", 1948.
18) L. E. M. A. van Hommerich: „Pauselijke kerkwijding te Voerendaal, anno 1049", in Bulletin „Het Land van Herle", jg. 1953, no. 1, waarin o.a. het dal van de Strijthagerbeek als oostelijke begrenzing van het gebied Herle wordt aangeduid.
19) dezelfde; „Historische Chroniek", in Bulletin „Het Land van Herle", Jg. 1951, no 5, blz. 103.
20) Vgl. J. J. Jongen: „Geschiedenis van Schaesberg", Gedenkboek Schaesberg 1950, blz. 12.
21) Gedrukte tekst van de oorkonde: Habets I, blz. 11 no 10, idem II, blz. 402, no 945.
22) P. C. Boeren: „Een Nederlandse wacht aan de Rijn, Jan de Eerste, Hertog van Brabant", Amsterdam 1942; aldus in hfs. 12: „De jacht op de struikrovers", blz. 130/135.
Vgl. ook A. Munsters M.S.C.: „De Heeren van Stein als Paladijnen van de Hertogen van Brabant", in „Publications .... de Limbourg", 1941, blz. 74/77.

23) P. C. Boeren: in voorgaande, blz. 138.
24) J. F. Willems: „Rijmkroniek van Jan van Heelu", Brussel 1836, blz. 44.
25) Vgl. P. C. Boeren: „Het Grondbezit .... 1104—1300", blz. 145 en 166.
26) Habets I, blz. 82, no 87.
27) idem, blz. 123, nos 127 en 128.
28) idem II, blz. 407 no 959, 408 no 961, 409 no 965, 410 nos 966 en 970.
29) Vgl. J. M. van de Venne: „Eygelshoven gedurende acht eeuwen, 1131—1931: Gedenkboek, Maastricht 1931, blz. 53.
30) Habets II, blz. 406/407, nos 956 en 957.
31) J. Habets en J. B. Sivré: in „Publications .... de Limbourg", 1871, blz. 195 e.v.
32) Vgl. Habets II, blz. XXIV/V en 738/739.
33) J. Habets en J. B. Sivré: t.a.p., blz. 195 e.v.
34) B. H. D. Hermesdorf: „Uit het rechtsleven tussen Jeker en Niers", in „Limburg's Verleden", Maastricht 1960, passim.
35) J. Habets en J. B. Sivré, t.a.p. blz. 195 e.v.
36) Habets I, blz. 39, no. 48, Habets II, blz. 750, verbetering door Flament.
37) idem I blz. 42, no 49
38) Vgl. A. Munsters M.S.C., t.a.p., blz. 123/125.
39) Habets I, blz. 267, no 242
40) idem, blz. 291, no 274.
41) idem, blz. 299, no 286.
42) idem, blz. 315, no 303.
43) idem, blz. 315, no 304.
44) idem, blz. 371, no 375.
45) idem, blz. 372, no 376.
46) idem, blz. 382, no 389.
47) Habets II, blz. 404, no 948.
48) idem, blz. 403, no 947.
49) Habets I, blz. 326/327, no 317.
50) F. X. Schobben: „Bij het 150-jarig jubileum der parochie Waubach", in Bulletin „Het Land van Herle", jg. 1953, no 5, blz. 97 e.v.
51) Rijksarchief Limburg, Maastricht, „Landen van Overmaze", no 3173.
52) C. A. Huygen: „Van graafschap Limburg tot provincie Limburg", Maastricht 1949. blz. 38.
53) R. A. L., „Landen v. Overmaze", in no 3173, rekening 1717.
54) Habets II, blz. 308/309, nos 768 en 771.
55) R. A. L., L. v. Overmaze, in no 3173, rekening 1719.
56) idem idem, no 3174.
57) idem idem, no 3180.
58) idem idem, no 3177.
59) Habets II, blz. 324, no 808.
60) idem, blz. 356, no 888.

Aantekeningen bij de Kaart :

Voor de bewerking van de als bijlage toegevoegde „Toponymische kaart van Thorns Ubach en omstreken, vóór 1525" werden schrijfwijze en oudste vermelding van een aantal plaatselijke benamingen gebaseerd op — of geverifieerd met — gegevens welke voorkomen in de bij „Aantekeningen" nos. 1, 3, 5, 7, 11, 17, 18 en 24 genoemde geschriften. Terwijl in sommige gevallen opnieuw vergelijking plaats had met de tekst van de „Annales Rodenses", werd tevens gebruik gemaakt van bronnen, voorkomend in: S. P. Ernst, „Histoire du Limbourg" dl. VII, Luik 1852; L. Galesloot, „Le Livre des Feudataires de Jean III Duc de Brabant", Brussel 1865; G. Franquinet, „Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade", Maastricht 1869; J. Habets. „De Leenen van Valkenburg", in „Publications .... de Limbourg", 1884 en 1885.

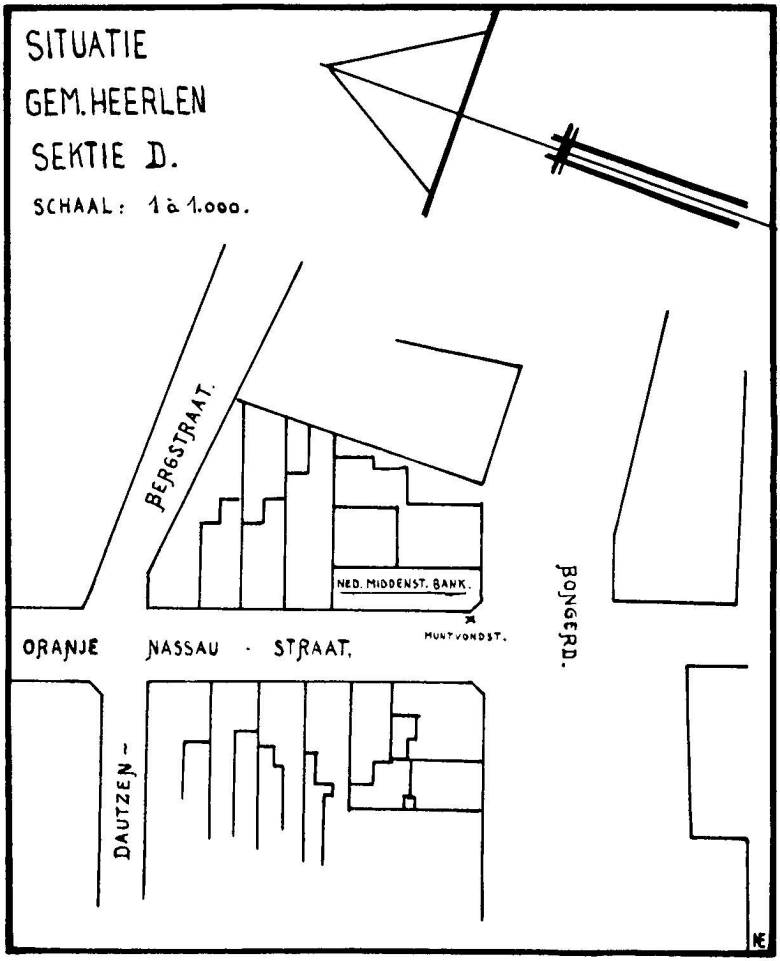
Bij het bijeenbrengen van de documentatie werd ook kennis genomen van het werk van Maurits Gysseling: „Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)", Leuven 1960.

Voor hun hulp en raad bij de opheldering van een aantal duistere punten is de bewerker dank verschuldigd aan dhn. drs. L. E. M. A. van Hommerich te Heerlen, H. J. M. Frusch te Kerkrade en J. J. Jongen te Schaesberg.

Eveneens wil hij op deze plaats gaarne dank betuigen aan Mej. dr. E. Nuyens en dhn. M. K. J. Smeets en J. Gulikers van het rijksarchief in Limburg te Maastricht alsook aan gemeente-archivaris mr. drs. H. Wouters aldaar, voor de bij de voorbereiding van het artikel bij herhaling betoonde hulpvaardigheid.

De Muntvondst te Heerlen

In oktober van het vorige jaar kwam bij werkzaamheden in de Oranje-Nassaustraat—hoek Bongerd een kannetje met 15e en 16e eeuwse munten tevoorschijn. Deze vondst werd helaas niet direct in zijn geheel bij het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum gedeponeerd, maar gedeelten ervan werden door verschillende personen mee naar huis genomen. De voorzitter van de Numismatische Kring Limburg, de heer A. H. Moers te Geleen, aan wie het bericht over deze vondst ter ore gekomen was, stelde onmiddellijk pogingen in het werk om de munten te achterhalen en dank zij zijn doortastendheid en enthousiasme kon waarschijnlijk het grootste gedeelte weer bijeengebracht worden, d.w.z. 182 zilveren en 7 gouden

munten. Deze werden naar het Koninklijk Penningkabinet te Den Haag opgestuurd voor bestudering en publicatie. [1]) Naderhand kreeg de heer Moers nog 8 zilveren en 1 gouden munt onder ogen, waarvan hij een beschrijving aan het Penningkabinet zond.

Door zijn toedoen is voor de wetenschappelijke bestudering van de geldcirculatie in Zuid-Nederland aan het eind van de 15e en het begin van de 16e eeuw belangrijk nieuw materiaal aan het licht gekomen. In het Koninklijk Penningkabinet worden nl. registers bijgehouden van alle muntvondsten, waarin munten uit het tegenwoordige Nederland voorkomen en door vergelijking van de samenstelling van vondsten uit dezelfde streek en periode kunnen belangrijke gegevens verkregen worden. Vooral wanneer over de muntslag en -circulatie van een bepaalde periode geen documenten meer over zijn, vormt de samenstelling van vondsten de enige mogelijkheid tot reconstructie van de toestand in het verleden. Er kan dan ook niet genoeg gewezen worden op het grote belang voor de wetenschap van het intact bewaren van vondsten, totdat deze onderzocht en beschreven zijn. Voor de vinder brengt dit geen nadelen met zich mee, daar de munten veel meer opbrengen, wanneer zij na het onderzoek via een betrouwbare munthandelaar verkocht worden, dan wanneer men ze ondershands en met vrees voor ontdekking van de hand doet. Volgens de wet hebben, tenzij vooraf anders is overeengekomen, de vinder en de eigenaar van de grond, waarin de vondst is gedaan, ieder recht op de helft ervan.

Welke gegevens kan men nu putten uit de samenstelling van de vondst te Heerlen? In de eerste plaats de datum, waarop deze verborgen is. Het is gebleken, dat de jongste munt een stuiver van Karel V is, die van 1532—1535 in het muntatelier van het graafschap Holland geslagen is. De vondst moet dus na 1532 in de grond gekomen zijn, maar niet noodzakelijkerwijze in dat jaar zelf, of in het volgende jaar. De munt is nl. tamelijk versleten, wat op een lange omlooptijd wijst. Bovendien bevat de vondst maar 2 andere munten uit de 2e emissie van Karel V (na 1521), in tegenstelling tot wat we zien bij andere vondsten uit de twintiger en dertiger jaren van de 16e eeuw. Dat de eigenaar van de schat er geen munten aan toegevoegd heeft, die later dan 1532 geslagen zijn, kan b.v. ook als oorzaak gehad hebben, dat hij in zijn laatste levensjaren geen mogelijkheid meer had om geld over te sparen.

Bij de meeste muntvondsten kan men ervan uitgaan, dat hun samenstelling een beeld geeft van de muntcirculatie van de jaren vlak vóór hun verberging. Bij de vondst Heerlen is dit echter niet het geval. In de 15e en 16e eeuw werd de geldomloop in de Nederlanden voornamelijk beheerst door de munten van de Bourgondische vorsten en het is dan ook niet te verwonderen, dat 159 van de 190 zilveren munten (alle dubbele en enkele vuurijzers en stuivers) door deze muntheren geslagen zijn. Het merkwaardige is echter, dat in een vondst, die in de tweede

1) Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 47 (1960), p. 96-100.
Zie ook: De Maasgouw 1961.

1. Vlaanderen, Karel de Stoute, vuurijzer 1475. 2. Brabant, Philips de Schone, dubbele stuiver 1500. 3. Luik, Lodewijk van Bourbon, dubbel vuurijzer 1476. 4. Luik, Everard van der Mark, snaphaan. 5. Montferrat, Guglielmo II, teston. 6. Hongarije, Matthias Hunyadi, dukaat. 7. Kampen, Karel V, goudgulden.

helft van de regeringsperiode van Karel V begraven is, maar 16 munten van deze vorst voorkomen. Nog merkwaardiger is, dat van de overige 143 Bourgondische munten 86 exemplaren van vóór 1496 dateren. In dat jaar werd het muntwezen van Philips de Schone nl. gereorganiseerd, tengevolge waarvan de munten op een lagere voet geslagen werden. De zwaardere oude zilverstukken werden voor het grootste gedeelte bij de muntateliers ingeleverd en daarna omgesmolten voor de vervaardiging van de nieuwe stukken. In alle na 1500 verborgen schatten komen dan ook nog maar zeer kleine aantallen van deze zwaardere munten voor.
De meest waarschijnlijke verklaring voor het overwegen van munten, die in grote aantallen in omloop waren meer dan een kwarteeuw vóór de verberging van de vondst, is, dat de schat het tijdens een mensenleeftijd overgespaarde geld vertegenwoordigt. De oudste zilveren munten dateren van de regering van Karel de Stoute, d.w.z. van na zijn reorganisatie van de munt van 1474. Deze munten circuleerden tot 1496 in grote aantallen, wat ook uit andere vondsten blijkt. Wanneer wij aannemen, dat de eigenaar van het spaargeld in ± 1490 op ± 20 jarige leeftijd begon te sparen, en op ongeveer 65 jarige leeftijd ± 1535 gestorven is, dan zien wij, dat het overgrote deel van de munten in een periode van ± 30 jaar bijeengebracht is. Slechts 6 van de in totaal 198 munten zijn met zekerheid na 1520 geslagen, maar natuurlijk waren na dit jaar ook oudere munten nog in omloop, zodat waarschijnlijk in de latere periode van het leven van de eigenaar nog iets meer dan deze 6 stukken aan het spaarpotje toegevoegd werden. Bovendien vertegenwoordigen 3 van deze 6 munten een tamelijk hoge waarde, nl. een teston van Lotharingen (10 stuivers), een Duitse daalder (28 st.) en een goudgulden van Kampen (± 24 st.).
De niet-Bourgondische zilveren munten (31 ex.) bestaan uit snaphanen en dubbele en enkele vuurijzers van de Bisdommen Utrecht en Luik en het Hertogdom Gelderland, uit testons van Frankrijk, Lotharingen, Milaan en Montferrat, een kwart groschen van Aken en de zojuist genoemde Duitse daalder, die alle regelmatig aangetroffen worden in vondsten uit de eerste helft van de 16e eeuw.
In die tijd en ook in latere eeuwen (tot in de 19e eeuw) was buitenlands geld normaal in omloop naast de Nederlandse munten. Van tijd tot tijd werden boekjes uitgegeven, waarin de koersen van alle munten, die als wettig betaalmiddel golden, in een bepaalde eenheid uitgedrukt werden, zodat men precies kon nagaan, hoeveel een buitenlandse munt waard was in Nederlands geld. Vele van deze z.g. tarieven, die met gravures van de erin genoemde munten geïllustreerd zijn, zijn nog bewaard gebleven.
Een zeer zeldzame munt is een stuiver van Karel V van Vlaanderen, die, naar uit een muntmeestersrekening bekend was, van 1508—10 geslagen werd, maar waarvan nu pas voor het eerst een exemplaar in de vondst Heerlen tevoorschijn gekomen is.
Merkwaardig genoeg bevinden zich onder de 8 gouden munten geen exemplaren, die door de Bourgondische vorsten geslagen zijn, hoewel deze in ruime mate in de Nederlanden circuleerden. De heer Moers had echter

via derden gehoord, dat enkele goudstukken, die uit deze vondst afkomstig moeten zijn, niet ingeleverd zijn en ondershands aangeboden werden. Een van deze stukken is waarschijnlijk een goudgulden van Philips de Schone. De ons bekende 8 gouden munten zijn goudguldens en dukaten van Kampen, Oostfriesland, Aartsbisdom en Stad Keulen, Nördlingen en Hongarije.
Het is jammer, dat door het ontbreken van een onbekend aantal stukken een definitief oordeel over deze interessante vondst niet mogelijk is, maar misschien zullen wij in de toekomst nog verdere aanvullingen aan onze lijst van munten kunnen toevoegen.

G. van der MEER

INHOUD

J. J. JONGEN	Voorwoord	3
L. v. HOMMERICH	Heerlens Romeins verleden	7
„	Over Kastelen in het Historisch Heerlener Land	23
„	Enige posten van gemeentelijke uitgaven in verband met versterking van het Heerlen's fort. Begin 80-jarige oorlog	34
„	Rond de historische ontwikkeling van Heerlens plattegrond	44
A. BEAUJEAN	Heerlerheide door de eeuwen heen	73
P. A. H. M. PEETERS	Beknopte handeling over de geschiedenis van de gemeente Hoensbroek	79
„	Dye nueuwe stercke huyssinge tot Herhoensbroeck	100
J. J. JONGEN	Schaesberg	117
CH. H. GEELEN	Voerendaal	139
L. v. HOMMERICH	Pauselijke Kerkwijdingstekst in het cartularium van de St. Gengulfuskerk van Toul	152
H. J. SPIERTS	Nieuwenhagen	157
L. v. HOMMERICH	Het Instituut der Hofvaart bij de Heerlense Onderbanken	175
W. J. VROMEN	Brunssum	181
J. H. W. BOSCH	Schinveld	191
M. MEULENBERG	Oirsbeek	197
	Amstenrade	205
W. J. VROMEN	Merkelbeek	213
L. v. HOMMERICH	Bingelrade	221
JOS. SALDEN	Jabeek	227
F. X. SCHOBBEN	Ubach over Worms en zijn historische samenhang met Thorns Ubach	233
G. van der MEER	Muntvondst te Heerlen	268

De tekst van dit Jubileumnummer werd gezet uit de 10 punt Bodoni en de 8 punt Garamont en afgedrukt door Drukkerij Missiehuis Sittard, die ook het brocheerwerk verzorgde.

Gebruikt werd 100 grams houtvrij machine-coated papier.

De uitgave verscheen in het jaar 1961 en stond onder eindredactie van de heren J. J. Jongen, Drs. L. van Hommerich en F. X. Schobben.